

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

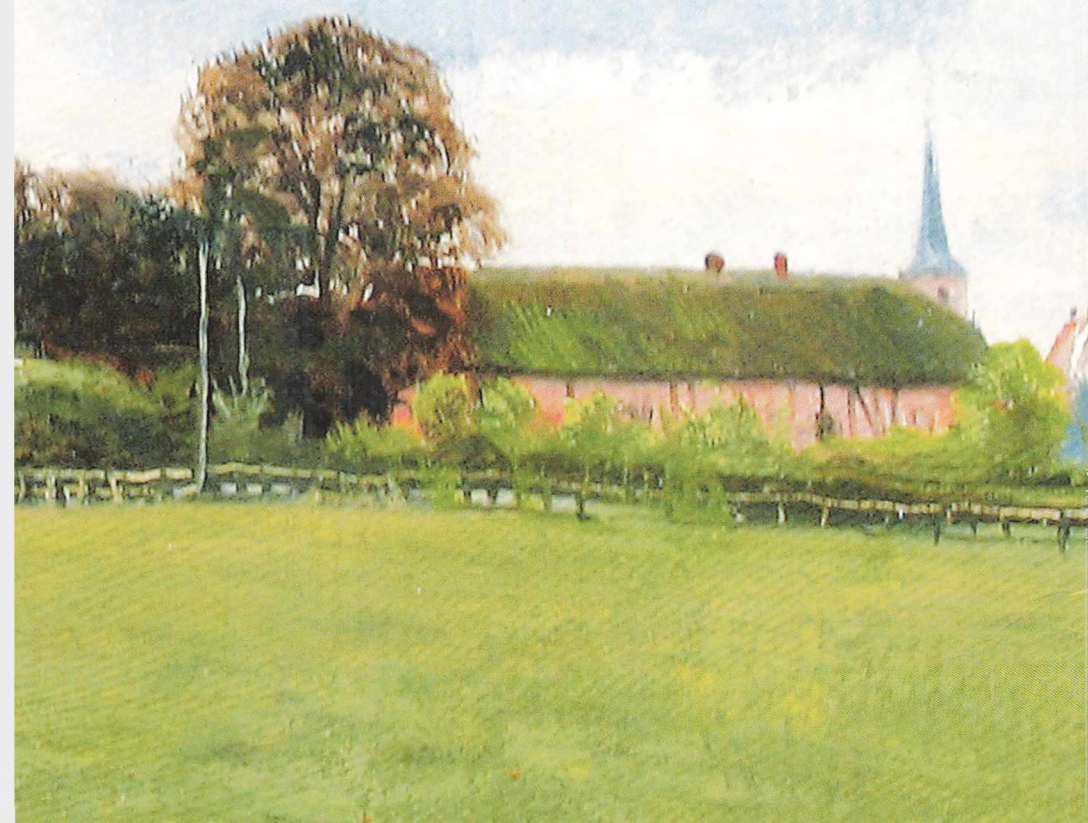
Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Lolland Falster 2008

LOLLAND-FALSTERS HISTORISKE SAMFUND

Årbog 2008 – 96. årgang

Indholdsfortegnelse

<i>Ole Jensen</i> Snøftegrisen, Lange Maren og Kejser Wilhelm- Roebaner på Lolland-Falster	5	<i>Per Koch</i> Englandskrigen 1801– 1814 og dens indflydelse på Vestlolland	112
<i>Anders Peter Koch Hansen</i> Mordet i natmandens hus ved købstaden Nakskov år 1746	23	<i>Frank V. Nielsen</i> Dansk Vestindien - langt hjemmefra	124
<i>Bi Skaarup</i> Trilleboller, groffenbrad og svupsak Bondekost fra Falster	59	<i>Henrik Steen Jensen</i> Mediehøsten - bibliografi over udgivelser om Lolland Falster -egnen i 2007	129
<i>Ole Bengtson</i> Engelsborg set med andre øjne	69	<i>Ole A. Munksgaard</i> Årsberetning 2008	139
<i>Dorte Bertram</i> Katrine Lønborgs erindringer	87	Lolland-Falsters Historiske Samfund	140
		Love for Lolland-Falsters Historiske Samfund	141

Snøftegrisen, Lange Maren og Kejser Wilhelm

- Roebaner på Lolland-Falster

Af Ole Jensen

Hvad er sukker? Ja, ethvert barn kan vist fortælle, at det er nogle hvide krystaller, vi køber i en hvid pose i supermarkedet. Vi kommer det i kaffen eller strør det på havregrynene om morgenen.

For knap 300 år siden var sukker blevet en almindelig forbrugsvare, dog kun for den bedrestillede del af befolkningen. Den jævne og største del anvendte honning. Den gang kom sukkeret som rørsukker fra

Roevogn ved Sofiesminde, Torrig i 1956. Til venstre ses gårdejer Povl Jørgensen. Foto: Tom Lauritsen.

Udsnit af generalstabskort over Lolland 1944 gengivet i ca. 1:150.000.
Roebanerne er fremhævet med sort streg.

sukkerrør dyrket i Mellemamerika og på De Vestindiske Øer. Rørsukkeret blev raffineret bl.a. i København, hvor der i 1798 var 118 raffinaderier. En stor del af det raffinerede sukker blev eksporteret til landene omkring Østersøen.

Sidst i 1700-tallet opdagede en tysk videnskabsmand, at runkelroen kunne bruges som råmateriale i sukkerproduktion. Det blev starten til en europæisk roesukkerindustri. Mere gang i den europæiske roesukkerfremstilling kom der, da Napoleons fastlandsspærring i 1806 hindrede al import af sukker fra den anden side af Atlanten.

I midten af 1800-tallet var der mange roesukkerfabrikker i gang i Tyskland og Frankrig, og det gav initiativrige danskere lyst til at prøve lykken. Således lagde brødrene Erhard og Johan Ditlev Frederiksen i 1872 grundstenen til Danmarks første sukkerfabrik i Holeby på Lolland kaldet "Sukkerfabrikken Lolland" – senere Højbygård Sukkerfabrik. Roerne til forarbejdning skulle leveres af deres gårde Nøbbøllegaard og Højbygaard. Førstnævnte ligger lige op til sukkerfabrikken, mens der fra Højbygaard er nogle få kilometer. Der ville derfor blive et transportproblem, der skulle løses. Man må huske på, at datidens veje var jordveje af ringe kvalitet, og specielt i roehøstens tid kunne de være vanskelige at køre på, ja det kunne være det rene pløre – på Lolland kaldet "plutte".

Trækraften var heste og man sagde, at en hest kunne klare at trække en læsset vogn tre fjerdingvej = ca. 7,5 km ud og det samme hjem. Da afstanden her var noget kortere, kunne hesten måske køre 3-4 læs om dagen. Det bliver jo ikke til de store mængder. Derfor anlagde brødrene straks fra starten en ca. 2 km lang, smalsporet jernbanelinie med sporvidde 700 mm, hvor heste trak nogle små kassevogne, da vogne på skinner løber meget lettere end

vogne på grusveje. Nu kunne hestene trække betydeligt større læs, hver gang de traskede fra mark til fabrik. Til dette "stamspor" lagde man adskillige, lette, flytbare spor, som man efter behov lagde ud i markerne, idet der hvert år blev skiftet med, hvilke marker man dyrkede roer på.

Dette var den spæde begyndelse til det net af smalsporede roebaner, der i årene frem til 1912-14 blev anlagt på kryds og tværs af Lolland. Dette banenet voksede siden til omkring 450 km. Tro nu ikke, at roebaner er noget specielt for Lolland. Der blev nemlig også bygget smalsporede baner omkring sukkerfabrikkerne i Stege (11 km), Gørlev (102 km) og Assens (68 km). På Falster blev der ikke noget banenet, men på nogle små stumper separate spor fra de store gårde til en pramhavn ved Guldborgsund blev roerne transporteret til pramme og sejlet til Nykøbing Falster.

Denne artikel vil omtale roebanerne på Lolland og Falster. Samtlige roebaner i Danmark bliver grundigt beskrevet i en bog, som vil udkomme omkring årsskiftet 2008-09 på forlaget Banebøger.

Vi vender tilbage til "Sukkerfabrikken Lolland", der løb ind i mange problemer allerede under opførelsen. I efteråret 1873 stod roerne på markerne klar til høst, men fabrikken var ikke færdigmonteret, så først i januar 1874 kom produktionen i gang. Vanskelighederne fortsatte de følgende år, og i 1877 måtte brødrene give op. Et konsortium overtog fabrikken, som så i 1880 blev solgt til De Danske Sukkerfabrikker. Dette selskab (i det følgende benævnt DdS) var et aktieselskab stiftet af bl.a. finansmanden C.F. Tietgen i København med det formål "at drive Sukkerfabrikation i Danmark ved de af Selskabet erhvervede Raffinaderier i Kjøbenhavn og ved Anlæg af Sukkerkogerier rundt i Landet på passende Steder..."

Det bør nævnes, at C.F. Tietgen var initiativtager og drivkraft til udviklingen af industri og transport i det danske samfund. Således var han med til oprettelsen af bl.a. Det Lolland-Falsterske Jernbane Selskab, De Danske Spritfabrikker, Det forenede Dampskibs Selskab og mange flere selskaber.

DdS's første fabrik "Sukkerkogeriet i Odense" blev opført stort set samtidig med fabrikken i Holeby. Også her var der vanskeligheder med produktionen og økonomien, men takket være en mere kapitalstærk ejerkreds og driften af raffinaderierne i København klarede man sig.

Nakskov Sukkerfabrik

Da man i begyndelsen af 1880'erne anlagde Nakskov Sukkerfabrik, var man klar over, at det ikke var nok at bygge en fabrik. Råmaterialet – sukkerroerne – skulle frem fra markerne, og gerne i en ret stor mængde konstant hvert døgn. Derfor projekterede man et mindre banenet, men desværre var regeringen ikke indstillet på at give tilladelse til anlæggelsen af disse "industribaner". Det ville medføre ekspropriationer. I stedet byggede man så 5 saftstationer i omegnen af Nakskov. De blev placeret i Horslunde, Vesterborg, Stokkemarke, Græshave og Majbølle. Derved skulle roerne ikke transporteres en lang vej. På saftstationen blev de snittet og sukkersaften trukket ud, og den blev i rørledning pumpet til fabrikken i Nakskov.

Efterhånden blev bestemmelserne for anlæg af baner lempet noget, og i midten af 1890'erne anlagdes på Vestlolland et halvt hundrede kilometer roebane med sporvidden 700 mm. På det tidspunkt tænkte man ikke på lokomotivdrift, men heste var trækraft for små vogne. Det var amtet, der skulle give tilladelse til baneanlægget, og der indså man, at roebanerne i væsentlig grad aflastede de i forvejen

dårlige veje. Det gik derfor ret nemt med at få anlægstilladelse. Mange steder anlagdes banerne i siden af vejen, hvor der dengang ofte var en bred rabat til oplagring af sten og grus til vedligeholdelse af vejene. Sukkerfabrikken skulle blot etablere oplagspladser for disse materialer i den modsatte side af vejen.

Man lagde en forholdsvis kraftig skinne på 10 kg/m lagt på sveller af pommersk fyr med 9 sveller under hver skinne på 8 meter. Mindste kurveradius var 20 m, men den anvendtes kun undtagelsesvis, ellers kom man sjældent under 30 m radius.

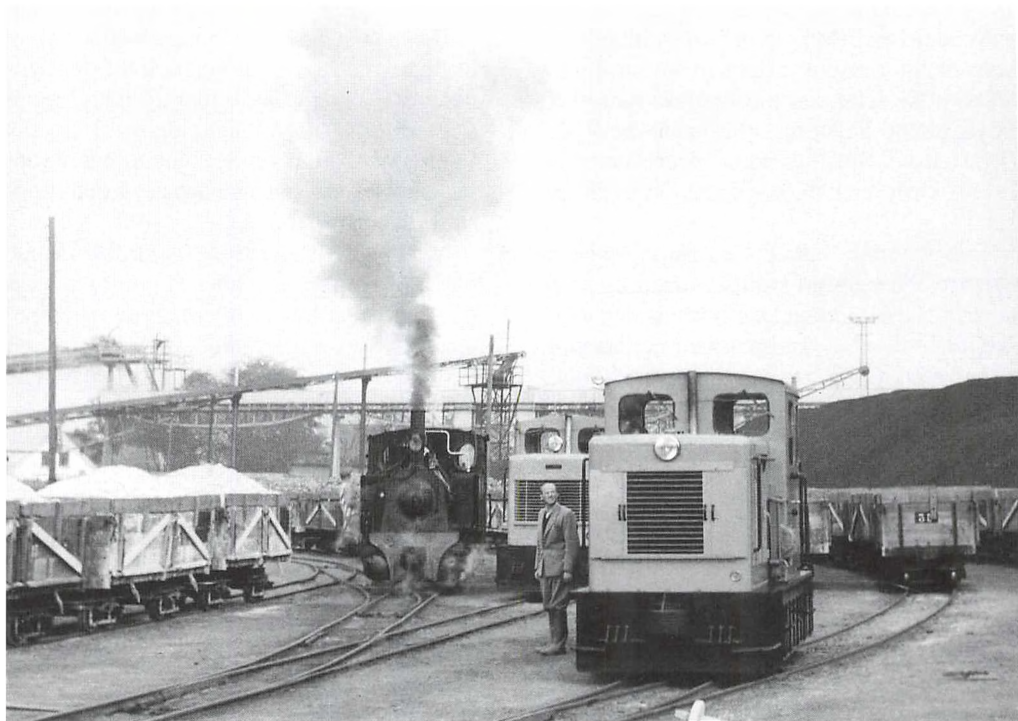
Adskillige steder langs banerne anlagde man læssepladser med sidespor. Her kunne afsættes vogne, som landmændene så kunne læsse. Talrige landmænd havde selvtætte, transportable spor, således at de ved at lægge disse spor ud i markerne kunne trække vognene ud hvor roerne lå, og efter endt læsning trække vognene tilbage til hovedbanen.

I den første tid var det naturligvis heste, der afhentede vognene. Man kørte med 2 stærke heste for 3 vogne, hvoraf den ene vogn ifølge reglementet skulle være en bremsevogn, som passedes af en bremsepasser. Han skulle passe på, at vognene ikke løb for stærkt ned ad bakke og op bag i hestene. Det fortælles, at da en sidebane fra Mariebjerg til godset Frederiksdal var anlagt, skulle der på strækningen fra Frederiksdal til Nakskov bruges 42 mand og 46 heste! Hestene var altid af den jyske race. De blev indkøbt i september måned, og når kampagnen var forbi, blev de solgt til egnens landmænd.

De første linier, der blev anlagt af Nakskov Sukkerfabrik var:

Nakskov Sukkerfabrik – Mariebjerg
10,8 km

Horslunde Saftstation – Mariebjerg
6,7 km

Roetog på Nakskov Sukkerfabrik 1963. Foto: Tom Lauritsen.

Horslunde Saftstation – Vindeby

10,7 km

Græshave Saftstation – Skørringe

12,9 km

Majbølle saftstation – Kappel 7,7 km

Ikke alle disse anlæg havde indbyrdes forbindelse, idet banen fra Græshave til Skørringe aldrig fik sporforbindelse med de øvrige baner under Nakskov Sukkerfabrik, men til gengæld i 1900 fik sporforbindelse med Maribo Sukkerfabrik.

Private roebaneselskaber

Få år efter saftstationernes start etableredes baner, som udgik i flere retninger fra saftstationen. Det var roedykerne, der danne-

de interessentselskaber, og hos DdS lånte de penge til anlæg af spor og anskaffelse af rullende materiel. Dyrkerne valgte en bestyrelse, der jævnlige samledes til møder hos hinanden, og en gang om året holdt man generalforsamling, hvor man ofte spiste en god middag. Forsamlingen skulle dog også fastsætte den betaling, hver landmand skulle lægge pr. befordret ton roer og affald samt et beløb til anlæggets vedligeholdelse.

Desværre findes der ikke mange oplysninger om disse baneselskaber, men der eksisterer lidt fra et af de største, nemlig "Vesterborg-Ravnsby-Egholm roebane". Selskabet blev stiftet i 1910, og havde en bestyrelse på 7 medlemmer. I modsætning

til de fleste andre baner, begyndte man her straks med lokomotivdrift. I starten et lejet eller købt lokomotiv fra Arn. Jung. Dette blev i 1913 udskiftet med et lidt større fra Henschel, som man havde, indtil det i sommeren 1956 brændte sammen med det i 1946 anskaffede 10-tons diesellokomotiv fra Kastrup Maskinfabrik.

Omkring Vesterborg var yderligere to baneselskaber, "Skovlænge Roebaneselskab" og "Karleby-Nordlunde Roebaneselskab". Først havde de hestedrift, og mundtlige overleveringer siger, at i 1911-12 fik den ene bane, måske dem begge, motortrækraft, som dog senere udskiftedes med damplokomotiver.

Ved Græshave Saftstation var 4 baneselskaber, "Arninge", "Hoby", "Højreby" og "Ullerslev Roebaneselskab", tilsammen 29 km. De havde spinklere spor end de øvrige, og gik derfor tidligt delvis over til motorlokomotiver. Sammen købte de i 1921 eller 1922 tre lokomotiver af "Jönköpings Mekaniska Verkstad AB" beregnet til at trække 6 læssede banevogne. Man fandt dem for svage, og byttede dem med tre lidt kraftigere fra samme fabrik. Lokomotiverne, der gik under betegnelsen "June", havde en Munktell marinemotor, en råoliemotor med glødetænding. Denne lidt særegne motor må have fungeret godt nok, for man kørte med dem indtil omkring 1943-44. Da lagde smedemester Svend Jensen, Gloslunde Maskinværksted nye Bedford motorer i. Svend Jensen var i en årrække lokomotivfører på Hoby-banen og stod for vedligeholdelse af materiellet, og hans virksomhed byggede to motorlokomotiver op helt fra bunden til banen. Muligvis har han også bygget et par mere til andre roebaner.

Den første bane ved Græshave blev nedlagt i 1955, mens Saftstationen lukkede ef-

ter kampagnen 1956. De øvrige baner kørte nogle år endnu, idet de jo havde sporforbindelse til Maribo, og roer blev kørt dertil.

Stokkemark Saftstation havde 2 private roebaner, den 11 km lange "Abed-Vilhelmshøj-Stokkemark Roebane" og den nordlige "Stokkemark-Ørbygaard-Saltvig Roebane", som var 15 km lang. Begge var bygget meget let med 7 kg/m skinner beregnet til hestetrækraft, men den nordlige bane forsøgte sig lige fra starten med et lille motorlokomotiv. Det blev ingen succes, så man anskaffede et lille og let damplokomotiv på 6,8 tons fra fabrikken Jung. Efter 2. verdenskrig udskiftede man dette med et motorlokomotiv. Da det gik godt med dampdrift på den nordlige bane, købte den sydlige et lignende lille damplokomotiv. Om også dette blev erstattet af motortrækraft vides ikke. Da Maribo-Torrigbanen blev bygget, blev roesporet lagt under denne lidt vest for saftstationen.

Omkring Majbølle Saftstation var det sukkerfabrikken, som anlagde nogle små strækninger med undtagelse af strækningen til Nr. Gyldenbjerg, som var privat.

På Sydlolland var to ganske små private baneselskaber, nemlig "Gerringe Roebaneselskab" og "Lundegaarde-Taagerup Roebaneselskab".

Maribo Sukkerfabrik

På privat initiativ blev i 1897 bygget en sukkerfabrik i Maribo. Samtidig anlagde man 32 km roebaner beregnet på lokomotivdrift. Der blev købt 2 lokomotiver hos fabrikken Krauss i Tyskland, mens den lokale Waggonfabrikken Vulcan i Maribo leverede 120 vogne.

Som sædvanligt, havde jeg nær sagt, fik fabrikken økonomiske problemer, og det endte med, at De danske Sukkerfabrikker overtog den. De 32 banekilometer blev ef-

terhånden til 85 km. En linie gik til Skørringe og blev her forbundet med Nakskovfabrikkens strækning fra Græshave. En anden lang strækning gik via Fuglse og Lungholm til godset Lidsø i den tørlagte Rødby Fjord.

Da Saksøbing Sukkerfabrik og dens baner åbnede i 1910, blev disse forbundet med Maribos, og ligeså blev Højbygaards baner forbundet med Maribos. Koncernen DdS ejede jo nu alle 4 sukkerfabrikker på Lolland samt det vidtfgrenede banenet.

Saksøbing Sukkerfabrik

Denne blev bygget i 1910, som den sidste på Lolland-Falster. På grundlag af de erfaringer, man havde fået ved de hidtil anlagte baner, projekteredes baner med lokomotivdrift ud i alle retninger, da fabrikken lå midt i et godt dyrkeområde. Til forskel fra de andre baneanlæg skete finansieringen her på den måde, at DdS anlagde og trafikerede alle banerne, men kun de nærmest fabrikken forblev fabrikkens ejendom. De yderste linier skulle tilhøre roedykerne, alle roedykere under Saksøbing fabrikken, og ikke som på Vestlolland delt i små baneselskaber. Prisen for transport af roer var fastsat ens for alle, uanset hvor i området de boede. Selv de landmænd, der boede tæt på fabrikken og selv leverede deres roer på hestevogn måtte deltage i finansieringen af roebanerne, idet man ræsonnerede, at uden banernes bygning var fabrikken aldrig blevet startet.

Fra Saksøbing gik 4 strækninger mod nord med endepunkter i Hjelm, Soesmarke, Vignæs og Oreby. Sydpå endte en linie i Døllefjælde, en anden gik over Herrikslev og Vester Ulslev til Kærstrup, hvor den var forbundet med Maribofabrikkens bane. Ved Søholt var en tredje linie forbundet også med Maribofabrikken, og endelig var der en strækning til Våbensted,

hvor den delte sig i to, en til Engestofte og en til Knuthenborg - i alt 75 km smalspor. Fra Saksøbingfabrikken til Saksøbing havn var der også spor, idet roer fra øerne i Smålandshavet blev sejlet til Saksøbing i pramme. På havnen blev de omlæsset til banevogne og kørt til fabrikken. Havnesporet blev også brugt til transport af kul og kalksten, som i sommertiden kom til Saksøbing pr. skib. Omvendt blev færdige produkter fra fabrikken kørt til udskibning.

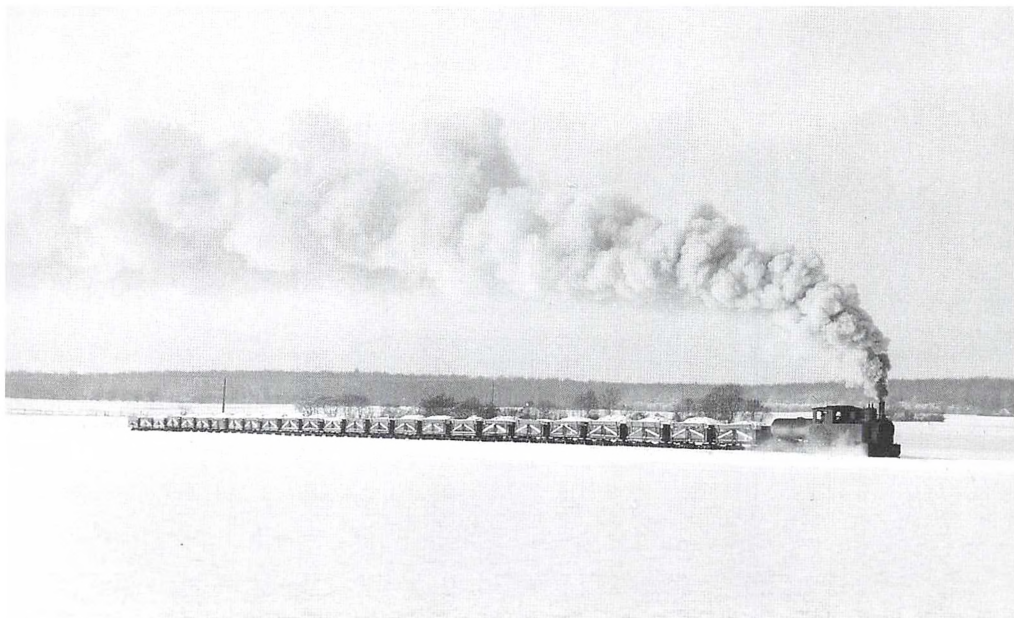
Efter anlægget af disse baner var roebanenettet på Lolland stort set færdigudbygget. Der var i 1943 på Lolland 463 km roebaner. Til kørsel på disse rådede man over 35 lokomotiver og 2316 vogne. Det kan man roligt kalde Danmarks største privatbane!

Mere om Nakskovfabrikkens baner

Den først anlagte linie fra Nakskov til Maribjerg gik fra fabrikken langs Winchellsgade, gennem Havnegade, ad Niels Nielsensgade og i vestsiden af Tårsvej til bebyggelsens ophør. Herfra på egen tracé ud over markerne mod Branderslev.

Fremkomsten af roebanerne gav rynker i panden hos byens købmænd, der var bange for, at landmændene nu ville sende deres korn direkte til udlandet ved at lade roevognene transportere det til havnekajen, hvorfra det kunne udskibes. Derfor forlangte købmændene, at sporet i Havnegade skulle placeres så langt væk fra kajen som muligt. Mærkeligt nok var købmændene ikke så smarte, at de øjnede muligheden for – ved at lave sidespor til deres pakhuse – at få direkte forbindelse med landmændene, så de kunne få korn transporteret med bane fra land til by.

Sukkerfabrikkens koncession lød dog kun på anlæg af baner til transport af roer og produkter i forbindelse hermed. Man antog på dette tidspunkt, at den ville kunne

Roetoget på markerne ved Søholt en vinterdag i 1965. Foto: Tom Lauritsen.

ændres til også at omfatte andre landbrugsprodukter, i alt fald i de områder, hvor der ikke kørte andre koncessionerede jernbaner, f.eks. Lollandsbanen.

På Nakskov havn kom siden mange spor såvel på Nord- som Sydkaen og de fleste lagt med tre skinnestreng, så normalsporede vogne og roevogne kunne køre der. Ligesom i Sakskøbing fik fabrikken her leveret kul og kalksten ad søvejen og kørte godset til fabrikken i roevognene. Sukker i sække blev kørt til udskibning i lukkede smalsporvogne, de såkaldte "melisvogne".

På Sukkerfabrikkens område kom også normalspor, så Lollandsbanen kunne sætte vogne til læsning eller tømning. Dette spor gik gennem hele fabriksområdet, så det var muligt at køre ud af Nakskov stations østende, ind på fabrikken ved Maribovej,

gennem fabriksområdet og ud ved Rødbyvej, videre ad havnesporet, gennem Kondensen og ind på Nakskov station vestfra. Denne "bybane" er enkelte gange benyttet til persontransport i forbindelse med byfester o.l.

Nettet af roebaner på Nordvestlolland var stort set udbygget, da anlægget af den normalsporede Nakskov-Kragenæsbane i 1914-15 fandt sted. Derfor måtte man 4 steder bygge underføringer for smalsporene, og ved Nakskov Ladegaard anlagdes en krydsning i niveau sikret med signal og afløb for roesporet.

Med den tiltagende biltrafik i 1930'erne var roetogenes kørsel gennem Havnegade og på Tårsvej efterhånden et problem for begge parter. Dette blev løst i 1940 ved at roetogene fra Sukkerfabrikken førtes ad

Havnegade i Nakskov ca. 1935. Gaden var fyldt med spor til roetogene til og fra sukkerfabrikken. Nakskov Lokalhistoriske Arkiv.

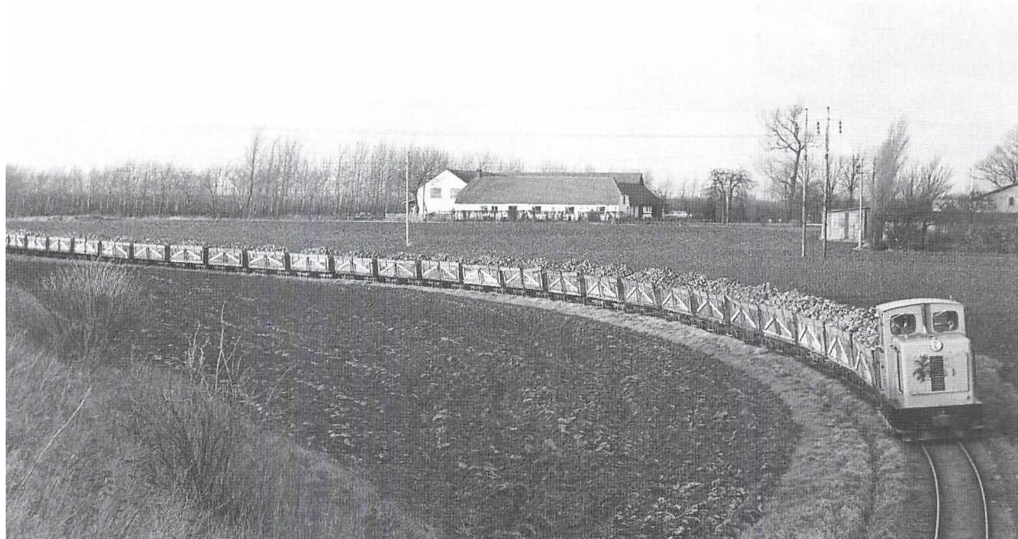
Rødbybanens spor til overskæringen ved Svingelsvej. Her kørte de tværs over Lollandsbanens hovedspor, bag om remisen og vest for denne ind på Kragenæssporet. På dette kørte "de små tog" til overskæringen med Tårsvej, hvor de så kom ud på egen tracé. Teknisk set blev det klaret med, at en tredje skinne blev lagt midt i de normale spor, og at nogle sporskifter blev trestrengede. Der hvor roesporet veg ud af Kragenæssporet blev rejst en signalmast og lavet afløb for roebanen.

Vendingen "de små tog" blev ofte benyttet af Lollandsbanens og Kragenæsbanens personale.

For at kunne lede roetogene ud på eller ind fra Kragenæsbanen, skulle signalet stilles på stop, og først derefter kunne sporskifterne oplåses. En portør fra Nak-

skov station skulle med roetoget til dette sted og sørge for oplåsning og aflåsning af sporskifter, og modsat skulle han hente togene på dette sted, og lodse dem gennem stationen og ind på fabrikkens spor et kort stykke ud ad Rødbybanen. I de cirka tre måneder roekampagnen varede, skulle cirka 1300 tog rangeres gennem stationen på denne måde. Udtrykket "de små tog" skal nu tages med et vist forbehold. De her omtalte tog var ofte på 30 vogne, og når 3 tog kørte tæt efter hinanden, var det 90 (!) vogne, der f.eks. skulle over Svingelsvej.

Gården Saunsøgaard syd for Nakskov var erhvervet af Sukkerfabrikken, og omkring 1907 lagde man en bane hertil. Denne skulle over Inderfjorden, og der blev bygget en betonbro det korte stykke over fjorden. Til lavtliggende arealer omkring gård-

Roetog kører ind under Kragensbansbanen nord for Nakskov i 1967. Foto: Ole Jensen.

en blev pr. bane udkørt jord fra slambassierne, og roer blev kørt ind til fabrikken. Banen blev senere forlænget til Fredsholm, og blev her forbundet med en strækning fra Majbølle Saftstation.

Da Nakskov-Rødbybanen anlagdes i 1925-26 var det nødvendigt at foretage en del omlægninger af roebanerne, idet der ellers ville blive en mængde niveauskæringer. Ikke mindre end 10 med hestebaner til Majbølle Saftstation og 3 med dampbaner til Nakskov. På privatbanens bekostning blev der syd for den nye banelinie lagt et nyt roespor mellem Majbølle og Munkeby. Til dette sluttedes så de sydgående roebaner, mens det hidtidige roespor nord for Rødbybanen bibeholdtes som hovedlinie mod Nakskov. Ved dette arrangement blev der kun én niveauskæring mellem Rødby-

banen og roebanerne, og den blev sikret med signal og afløbsspor.

Også i nyere tid har nyanlæg af ”rigtige” baner været årsag til omlægning af roebaner. Da Fugleflugtsliniens jernbane Nykøbing F – Rødby Færge skulle bygges, måtte man ved Kærstrup føre roebanen under den nye strækning, og ved Tågerup og St. Musse over. Ved sidstnævnte sted skete der under en af de sidste kampaner et uheld, beretter en togfører. Et tog bestående af et stort diesellokomotiv med 42 vogne læsset med roeaflald til Kærstrup og/eller Bremersvold

kørte op til broen over Statsbanen. Pludselig mærkede lokomotivføreren at maskinen ikke trak så hårdt. Han så bagud, og så da 8-10 vogne trille baglæns ned ad dæmningen. En kobling var knækket. En eller flere af de løbske vogne løb af sporet, og

det hele endte med afsporede vogne og affald i en skøn forvirring. Fabrikken rykkede ud, og vogne og affald blev skubbet ud til siderne, så sporet var farbart. Det skulle jo bruges flere gange i døgnnet. Egentlig oprydning på stedet skete først, da kampagnen var slut.

Materiel

Da sukkerfabrikker og –baner blev anlagt i Danmark var heste – som nævnt – trækraft. Dampmaskiner og –lokomotiver var for længst opfundet og var gennemprøvede og driftssikre. I England og Tyskland var der mange fabrikker, som fremstillede standardiserede lokomotiver, som kunne leveres i passende sporvidder. Højbygaard Fabrik blev den første, der fik lokomotiver. Et styk blev købt i 1894 i England og fungerede tilfredsstillende, så et tilsvarende blev anskaffet i 1902 og et i 1905. Maribofabrikken fik fra starten i 1897 lokomotivdrift, idet man anskaffede to maskiner fra Krauss i München.

Dampdriftens gennembrud kom i 1910-11, hvor DdS indførte dampdrift på Nakskovbanerne og på Møn samt åbnede nye roebaner med dampdrift i Assens og Sakskøbing. Fabrikken Henschel leverede 20 lokomotiver af flere størrelser. Maskinerne til Lolland var trekoblede, mens dem til Fyn – på grund af det mere bakkede terræn – var lidt større og firekoblede. En af de fynske blev prøvekørt i Sakskøbing, og viste sig også velegnet på det flade Lolland. Derfor købte man 4 tilsvarende til Sakskøbing.

Alle de firekoblede havde en særlig konstruktion, som tillod de yderste aksler en vis sideforskydning, som var nødvendig på grund af de skarpe kurver. De mange ens lokomotiver var en fordel med hensyn til reservedele, reparationer og betjening. Begge typer viste sig at være vellykkede og robuste.

På trods af denne store serie-anskaffelse købte man til Maribo – der nu var DdS-ejet – to Krauss-maskiner næsten tilsvarende de to i 1897 anskaffede. I 1920'erne suppleredes maskinparken med nogle få stykker, denne gang fra Orenstein & Koppel i Tyskland. En af dem skilte sig lidt ud fra de øvrige. Den var trekoblet med en bagløber, og blev af personalet regnet som en af de bedste. Den fik tilnavnet ”Lange Maren”. Flere andre havde også øge- eller kælenavne. Der var ”Den høje”, ”Snøftegrisen” og ”Kejser Wilhelm”, og der har såmænd nok været flere. Navnene var ikke påmalet, de blev brugt i omtale.

Kuløren på roelokomotiverne var noget forskellig fra banenet til banenet, og har nok været forandret nogle gange i tidens løb. Efter 2. verdenskrig var lokomotiverne i Sakskøbing og Maribo malet græsgrønne på førerhus og vandkasser, mens kedlen var sort. Nakskovs var sorte overalt med røde pufferplanker, og nogle af dem havde også røde hjul.

De private roebaner på Vestlolland vovede nu også at anskaffe damplokomotiver. Således fik banerne omkring Vesterborg saftstation tilsammen 5 damplokomotiver og dem ved Stokkemærke 2 stk. De var alle noget mindre og lettere end fabrikkernes. Dels skulle de ikke trække så store læs, og dels skulle de have et mindre akseltryk på de svage spor. På en del strækninger måtte sporene dog alligevel forstærkes, nogle steder ved ilægning af flere sveller, andre steder skulle der lægges kraftigere skinner.

Det var de små private selskaber der først forsøgte sig med motortrækraft til afløsning af hestene.

Det skete i begyndelsen af 1920'erne, og nogle steder gik det godt, andre steder mislykkedes forsøget. Til brug på de fabriksjede baner, der udgik fra Majbølle saftstation købte DdS i 1922 to motorlo-

komotiver fremstillet i Tyskland, og et par år senere 3 små motorlokomotiver til rangering på fabriksområdet og havnen i Nakskov. Op gennem 1930'erne anskaffede såvel de private baner som fabrikkerne flere maskiner, og en del blev leveret af Pedershaab Maskinfabrik i Brønderslev. Nakskov Sukkerfabrik byggede under krigen to små motorlokomotiver med motorer fra nogle udrangerede. Alle de nævnte maskiner havde mekanisk kraftoverførsel. Naturligvis fik nogle af disse også øgenavne, der var bl.a. "June", "Føllet", "Soen" og "Klædeskabet".

Efter krigen, i 1949, købte DdS to store 4-akslede diesel-elektriske lokomotiver fra Kastrup Maskinfabrik for at forsøge med motordrift på egentlige strækninger. Et blev stationeret i Saksøbing, det andet i Nakskov. Tilsyneladende var de en succes, ikke mindst på grund af den robuste udformning af kraftoverføringen, hvor en kraftig elektromotor via kobbelstænger trækker på alle fire aksler. I årene derefter byggede Nakskovfabrikkens værksted og senere også Maribofabrikkens værksted diesellokomotiver efter samme princip. Sammen fremstillede værkstederne 4 fire-akslede og 4 tre-akslede. Desuden leverede lokomotivfabrikken Frichs i Århus 3 tilsvarende fire-akslede dieselelektriske maskiner.

Hver fabrik havde sin farve også på diesellokomotiverne. I Maribo havde de rødt førerhus og ramme, og motorkasserne var grønne. Nakskovs havde en grå overdel og sorte "skørter", og i Saksøbing var overdelen gråhvid og underdelen blå. Koncernens standardfarver.

Sidst i 1930'erne, og især nogle år efter krigen voksede antallet af person- og lastbiler hastigt.

Vejnettet blev forbedret, og en del landmænd anskaffede traktorer og gummivog-

ne, med hvilke de kunne transportere roerne direkte fra marken til saftstationen eller sukkerfabrikken. Derved sparede de en omlæsning fra landbrugsvogn til banevogn, og derfor trådte de ud af roebaneselskabet og kørte selv roerne.

Som alle andre virksomheder skulle også sukkerfabrikkerne rationalisere, og i Nakskov udbyggede man sukkerfabrikken, så den kunne oparbejde en større daglig mængde roer. Til gengæld lukkede man så Græshave og Vesterborg saftstationer i 1956, Majbølle i 1958, og den sidste i Horslunde i 1959. Stokkemarke, som hørte under Maribo, kørte sin sidste kampagne i 1960. De private roebaner, som hørte under disse saftstationer, og de små fabriks-ejede linier ved Majbølle blev alle nedlagt.

Disse lukninger betød, at roerne fra saftstationernes område skulle transporteres en længere vej. Selv om en del af transporterne kom over på landevejene, skulle masser af roer køres til fabrikken på skinner, endda større mængder end hidtil. Derfor forstærkedes strækningen Nakskov-Mariebjerg-Horslunde med kraftigere skinner, og det samme skete mellem Nakskov og Majbølle.

Her sidst i 1950'erne var alle de store diesel-elektriske lokomotiver anskaffet, og de blev stationeret således, at stort set alle tog i Nakskovs område blev kørt af disse. Damplokomotiverne blev samlet i Saksøbing, da det naturligvis er mest praktisk af hensyn til drift og vedligeholdelse.

Nu kan læseren måske forledes til at tro, at den største del af roerne kom til fabrikkerne med "de små tog". Det er ikke tilfældet. Igennem en årrække i 1930'erne befordrede roebanerne på Lolland 35-40 % af samtlige roer. Resten blev kørt med hestevogn, senere traktorer og lastbiler, og med de "rigtige" baner. Under krigen steg roe-

banernes godsmængde til over 50 % af samtlige roer, men da kunne der ikke skaffes hverken benzin eller gummi til landevejskøretøjer.

Trafikken på roebanerne var cirka 100 dage om året, men da var den til gengæld meget intensiv. Ligesom fabrikkernes maskiner skulle banernes materiel være driftsikkert og velholdt ved kampagnestart. Nedbrud skulle nødtigt forekomme, da det ville give store problemer. Fabrikkerne havde veludstyrede værksteder og dygtige håndværkere, og når kampagnen var slut, blev maskiner og vogne rengjort og gået grundigt efter, for derefter at blive ”lagt i mølpose”. Før driftstart blev de atter checket og opsmurt. I sommertiden blev sporene eftersat og repareret, hvor det var fornødent. De private baner havde ofte en lokal smed eller mekaniker til at vedligeholde maskinerne. Større reparationer, i hvert fald på damplokomotiverne, blev foretaget på sukkerfabrikkernes værksteder.

Trafikafviklingen

Banenettet udgik fra en sukkerfabrik eller en saftstation i flere retninger og forgreningerne var mere og mere. På de forskellige siddegrene var kun ét tog ad gangen. På fællesstrækningerne ind mod fabriken/saftstationen kørtes ”på sigt”, men altid kun i samme retning. Det vil sige, at togene kørte i ”grupper” på 2 eller 3 tog ud fra eller ind mod fabriken. Man havde en køreplan, dog ikke med nøjagtige minuttal, der angav hvorledes trafikken skulle afvikles. Efterhånden fik man flere steder, hvor to linier løb sammen, opsat telefonhytter, hvorfra togføreren skulle have køretilladelse fra toglederen, som sad i fabrikkens vejerbod.

Omkring 1960, da saftstationerne og Højbygaard fabrik var lukket, blev trafikken til de tilbageværende fabrikker øget. Da så Maribofabrikken lukkede i 1962,

skulle alle roer fra Midt- og Østlolland til Saksøbing Sukkerfabrik. Det medførte stor trafik på strækningen fra Maribo til Saksøbing. Derfor etableredes radiokontakt mellem toglederen og alle lokomotiver. Det gav mulighed for at togene kunne krydse (=mødes) undervejs. Det var for øvrigt første gang, man i Danmark anvendte radio i forbindelse med jernbanedrift!

Der var i reglen tre mand på et roetog, lokomotivfører, fyrbøder og togfører. På dieseltogene var der dog ingen fyrbøder. Togføreren kørte med på maskinen, for inden overskæringer skulle han løbe frem foran toget med et rødt flag – i mørke en rød lygte – for at advare de vejfarende. Han havde også en anden vigtig opgave, idet han skulle sørge for, at vognene blev afleveret de rigtige steder. Inden toget skulle afgå, havde fabrikkens rangermaskine opereret vognene, så de stod i den rækkefølge, de skulle afkobles på læssepladser eller på private sidespor. En vognliste var udarbejdet af vejerboden, og der var både tomme vogne og vogne læsset med affald. På tilbageturen skulle han føre en liste, der angav hvilke vogne der var læsset af den enkelte avler.

Når togene vendte hjem til fabriken blev togmaskinen oftest afkoblet og kørte til remisen for opfyldning af kul og vand, motorlokomotiverne for tankning, således at de var klar til næste tur. Måske med nyt personale. Til togstammen kørte så ”vejemaskinen”, som kørte de fyldte vogne over vægten og videre til tømning, først med håndkraft, senere med et tippeanlæg. Jeg forestiller mig, at togføreren efter en tur har været godt træt. Af og på et utal af gange, ind mellem vognene for at koble eller afkoble, og ofte i koldt og vådt vejr - og godt med plutte.

Ofte blev der kørt ud på strækningerne 2 – 3 gange i døgnet endda fire gange, så

Roetog passerer Guldborgvej før Saksøbing engang i 1960'erne. Foto: Tom Lauritsen.

megen kørsel fandt sted i de mørke timer. I de sidste år, hvor togene fra Nakskov til Nordlolland kørte, og hvor Lollandsbanens folk skulle lodse dem gennem stationen, skulle roetog igennem før første morgentog mod Nykøbing F. afgang, og det afgang ved 5-tiden. De sidste "små tog" kom til Nakskov nogenlunde samtidig med dagens sidste tog fra Nykøbing F., og det ankom ca. 01.40.

Ulykker og uheld

Nogen ufarlig arbejdsplads var roebanerne ikke, da meget af kørslen foregik i mørkt og ofte regnfuldt vejr. Under rangering kunne togføreren snuble og komme galt af sted, hvilket da også skete nu og da. Værre var det faktisk, når drenge sprang på toget og ville køre med et stykke. Hvis de forfejlede springet på eller af og faldt, kunne de i værste fald få en arm eller et ben kvæstet eller kørt af. Det er sket mere end en gang.

Den alvorligste ulykke fandt sted i 1923 i Holmeskoven ved Saksøbing. To tog stødte sammen (der var åbenbart ikke ensrettet trafik den dag). Det ene lokomotiv væltede om på siden, og de to mand på maskinen blev skoldet ihjel, da de ikke kunne komme ud hurtigt. Det medførte, at lokomotivernes tag blev ændret således at det ikke var fastskruet, men holdt på plads af fire lodder. Derved ville det falde af, hvis lokomotivet væltede.

Andels-sukkerfabrikken Nykøbing

En kreds af landmænd med geheimekonferensråd Edward Tesdorpf i spidsen etablerede i 1884 en sukkerfabrik i Nykøbing Falster. Denne forblev dyrkerejet indtil 1989, da den – efter mange og lange overvejelser blandt dyrkerne – blev solgt til De danske Sukkerfabrikker.

Nykøbingfabrikken planlagde ikke anlæg af roebaner, da der på starttidspunktet var

Roetog mod Saksøbing ved Søholt fotograferet i 1965. Foto: Tom Lauritsen.

jernbane fra Orehoved og Lolland, og en bane fra Gedser var planlagt. På Statsbanestrækningen Orehoved – Gedser er i årenes løb befordret meget store mængder sukkerroer, mens der med Lollandsbanen ikke er sendt mange, slet ikke efter at sukkerfabrikken i Saksøbing startede. Nykøbingfabrikken planlagde, at roer skulle sejles i pramme fra anløbsbroer i Guldborgsund til fabrikken. Alligevel anlagde man en smalsporet bane i oplandet øst for fabrikken. Den gik fra Nykøbing forbi Orupgaard til Øster Karleby med sidebane til Sdr. Ørslev. Strækningerne fra Orupgaard til Ø. Karleby og til Sdr. Ørslev blev lukket i 1910-11, da Stubbekøbing-Nykøbing-Nysted Banen åbnede, og denne overtog roetransporterne. Delen fra Orupgaard til sukkerfabrikken blev bibeholdt til 1938, fra da af blev roerne kørt pr. lastbil.

Flere store godser på Falster ligger ud mod Guldborgsund, og roer fra deres marker blev sejlet i fabrikens pramme med slæbebåd til en pramhavn lige ved sukkerfabrikken. Godserne anlagde en skinnesvej/roebane fra markerne med roer til en anløbsbro ved sundet. Godset Valnæs havde ca. 4 km spor til Resle bro. Vennerslund, Pandbjerg og Ny Kirstineberg havde ligeledes en anløbsbro og en bane, hvis længde varierede fra ca. 1 km til ca. 3 km. På nogle af broerne menes der at have været to spor, således at der kunne hensættes 2-3 læsede vogne og hentes et tilsvarende antal tomme.

Godset Gedsergaard syd for Nykøbing havde også bane og pramtransport, mens Frijsenfelt på Falsters sydspids havde roebane ind til Gedser station, hvor roerne blev omlæsset til normalsporede jernbane-

vogne. På Lollandssiden ligger Priorskov. Her var også roebane, bare 500-600 meter til en bro ved Guldborgsund.

Alle disse småbaner brugte heste som trækraft. Af et gammelt fotografi fremgår det, at Valnæs har haft et motorlokomotiv. Om andre baner også har haft et er uvist. Flere af disse småbaner blev lukket sidst i 1940'erne, men banen ved Ny Kirstineberg blev benyttet til omkring 1960.

Drengestreger

Mange drenge har i tidens løb med en kæp med et søm i, revet sukkerroer af forbi-kørende roetog. Hvis drengene havde kani-ner fik de dermed lækkert foder til disse, men de kunne også sælge roerne f.eks. til en hestehandler, og dermed tjene et par 10-ører.

Nogle drenge, der boede omkring Nøbbet, fandt på noget helt andet, fortæller en af dem, Jørn Eriksen. Men først vil jeg lige forklare, hvad karbid er. Karbid er et kemisk stof, som i forbindelse med vand danner gasarten acetylen. Når denne antændes, lyser den med et kraftigt hvidt lys. På damplokomotiverne anvendte man karbidlygter, indtil man fik dynamo og dermed elektrisk lys.

Roetoget holdt ved et vandløb for at tage vand, og personalet opholdt sig på den ene side af lokomotivet. Drengene på den anden side havde fundet ud af, hvor på lokomotivet dåsen med karbid stod, og tog et par håndfulde fra dåsen. Hvis der nu var nogle vandhuller i vejen, lagde de en smule karbid i disse vandhuller, tændte ild i det, og vejen blev så flot oplyst af de brændende vandhuller. Endnu mere spændende var det, hvis de havde en tom malingdåse. I den kom de karbid og lidt vand, satte ild i det og satte låget godt fast. Efter nogen tid dannedes gas, og pludselig røg låget af med et knald! Ja, godt fundet på!

Mens roetogene kørte gennem Havnegade kunne byens drenge finde på at drille togpersonalet, fortæller Ove Ottesen. "Når toget en fugtig efterårsdag i skumringen kørte gennem Havnegade, havde vi købt lidt brun sæbe. Det smurte vi på skinnerne på et sted, hvor vi vidste, at det gik lidt opad. Når lokomotivet nåede det smurte sted, fedtede hjulene rundt, og toget gik i stå. Medhjælperen måtte så ud og komme sand på, før toget kunne komme videre."

Nedlæggelsen

Som nævnt tidligere lukkede saftstationerne og dermed også mange mindre roebanestrækninger sidst i halvtredserne. Landbruget fik flere og flere traktorer og ville selv køre roerne til fabrikken, og talrige små vognmandsforretninger tilbød transport. Transport ad landevej sparede om-læsning fra landbrugskøretøj til banevogn, og dermed sparet arbejds-løn. Privatbiltrafikken var øget betydeligt, og der skete flere og flere påkørsler af roetog, når disse kørte over vejene. For at synliggøre banevognene, fik de malet hvide striber med reflekterende maling på siderne, og en kraftig projektør på lokomotivet kunne lyse ned langs togstammen. Alligevel kunne bilister overse togene, og køre ind i dem, flere gange med alvorlige konsekvenser.

DdS havde store udgifter til at opretholde banenet og materiel, for kun at benytte det i tre måneder af året, og ville efterhånden gerne af med dette. Efter 1962 var banerne under Maribo og Højbygaard delvis lukket eller blev trafikeret af Saks-købingfabrikken. DdS besluttede, at alle strækninger under Saks-købing skulle nedlægges efter slutningen af kampagnen 1965. Dette rygtedes i jernbaneentusiastkredse, og om-rådet var specielt interessant, da mange tog blev kørt med damp. Så de sidste år blev der fotograferet mange roetog i egnen omkring Maribo og Saks-købing.

Roebanerne omkring Nakskovfabrikken fik lov til at leve et par år længere, men så sluttede det også her. Den 19. december 1967 ved aftenstid ankom det sidste tog fra Majbøllelinien til Nakskov, og det allersidste roetog ankom den 22. december kl. 11 fra Horslundelinien. Dermed var landets største industribanes æra forbi. Et særkende for Lolland forsvandt, da de små tog ikke længere var at se i landskabet i efterårs månederne.

Ole Jensen har været ansat ved danske privatbaner i 43 år, heraf 36 år ved Lollandsbanen. De sidste 8 år før pensioneringen som stationsforstander i Maribo. Er interesseret i jernbanehistorie og lokalhistorie. Kom til Lolland i 1959, og har derfor ved selvsyn kun oplevet roebanerne i otte år.

Kilder

Tom Lauritsen og John Poulsen: Roebanerne. 1987.

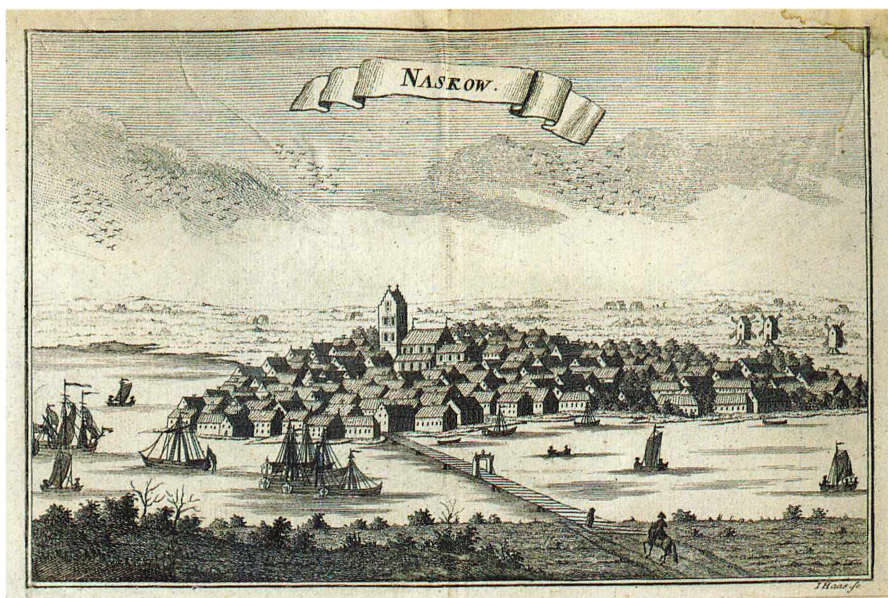
Victor Koldbye og Erik Clausen: Som de så det. 1987-1988.

Nedskrevne og mundtlige informationer fra Danmarks Sukkermuseum.

Mordet i natmandens hus ved købstaden Nakskov år 1746

En undersøgelse af uærlighed i 1700-1800-tallets Danmark – Med særligt henblik på case som natmænd i købstaden Nakskov

Af Anders Peter Koch Hansen

Kobberstik af Nakskov ca. 1760 af I. Haas. I forgrunden ses Langebro til Færgelandet. Kortet må anses for at være skabt uden at kunstneren har været på stedet, men det giver alligevel læseren et indtryk af, at Færgelandet kun kunne nås via den lange lave bro. Nakskov Lokalhistoriske Arkiv.

Natmanden i Nakskov begår et mord

Den 15. oktober 1746 ved 6-7 tiden om aftenen gik en person iført en stribet trøje forbi konsumptionsboden ved Langebro i

den sydlige del af Nakskov og spurgte om vej ud til natmandens hus på Færgelandet. Med sig havde personen et stykke pels og udgav sig for at være en skibbruden fattig person.¹

Portræt af Natmand, malet af Christian Dalsgaard i 1856.

Den fremmede person blev af natmandsparret beværtet med en flaske snaps. Natmanden og den fremmede drak snapsen sammen, og da de efterhånden var blevet fulde, afklædte natmanden og hans hustru sig og gik i seng.² Herefter kom den fremmede op i natmandsparrets seng, hvor han forsøgte at berøre natmandens kone, på trods af at natmanden lå imellem de to.³

Natmandens kone råbte op, da den fremmede befamlede hende, og natmanden blev så rasende, at han gav den fremmede en ørefigen, hvorefter den fremmede fór op og slæbte natmanden ud af sengen i håret.⁴ Natmanden blev slæbt henover borde og bænke og fik heraf et sår på sit ene skinneben. Da natmanden fik fodfæste igen, endte de to i klammeri, og natmanden tog først en "*Pallask*"⁵, som han ville

slå den fremmede med. Dette våben tog natmandens kone dog fra ham, da hun var bange for, at natmanden skulle slå den fremmede ihjel.⁶

Natmanden, der på dette tidspunkt kun var iført en skjorte, tog herefter sit sværd og slog ud efter den fremmede og sagde, at "*han ville slå ham ihjel*"⁷. Natmanden strejfede herefter den fremmede i hovedet og stak ham i siden med sin "*Hertzfænger*"⁸, hvorefter denne faldt blødende sammen. Det hele foregik i mørke, og møllerdrengen Jens Pedersen, som boede hos natmandsparret, kunne skimte hele affæren i mørket sammen med natmandens kone.⁹

Da den fremmede nu lå bevidstløs på gulvet, viklede natmanden og hans hustru den sårede ind i et forklæde og lagde ham i deres seng.¹⁰ Herefter søgte natmanden om hjælp i konsumptionsboden ved Langebro, men konsumptionsbetjent Lars Kuld ville ikke lukke natmanden ind til sig og beordrede ham at "*søge byen selv*"¹¹. Natmanden gik hjem til natmandshuset igen, og drengen Jens Pedersen blev herefter sendt efter hjælp hos Lars Kuld.¹² Hjælpen kom først til natmandens hus kl. 5 om morgenen, mens hele affæren var foregået kl. 11 om aftenen.¹³

De første, der kom til natmandens hus for at hjælpe, var de tre vægttere Hans Fynboe, Hans Pedersen Mørk og Morten Grav.¹⁴ Disse fik dog hurtigt fat i barber Luttermann og hans svend, der forbandt den fremmede og prøvede at redde hans liv. Den fremmede døde dog kort tid efter.¹⁵

Efter mordet

Efter at have tilset den døende udfærdigede barber Luttermann og hans svend en rapport om dødsfaldet. Rapporten blev fremlagt i retten med den konklusion, at den fremmede døde, fordi hjælpen kom for

sent.¹⁶ Skylden for dødsfaldet var altså natmandens, da han ikke havde fået hjælp tidligt nok.

Natmanden gjorde sig efter barberens udsagn i retskilderne også skyldig i at true en døende person. Natmanden havde nemlig, da den fremmede havde spurgt om et glas vand lige inden han døde, råbt "*at han nok skulle give ham noget at læske sig på*"¹⁷ efter at han havde bedt sin kone give ham sit sværd. Barberen havde dog beroliget natmanden og formanet ham om, at den dræbte havde fået rigelig straf for sin gerning.¹⁸

De omtalte ord ovenfor faldt omkring kl. 6 om morgenen, og den fremmede døde efter barberens udsagn cirka en halv times tid senere.¹⁹

Den 16. oktober 1746, dagen efter mordet, blev natmanden ført til Nakskov arresthus. Her afgav han vidneforklaring ligesom natmandens kone og alle de andre implicerede i episoden.²⁰ Der blev nu rejst sag mod natmanden for mord, og han blev indsat i arresten under Nakskov Rådhus.²¹

Sagen startede i Nakskov byting den 7. november 1746, hvor natmanden blev forsvaret af birkedommer for Lollands Nørreherred Hartvig Jørgensen, mens prokurator Andreas Holm fra Nakskov på den afdødes vegne var anklager. Hartvig Jørgensen skulle forsvare mordet som nødværge, mens Holm skulle forsøge at få natmanden Hans Olsen dømt for overlagt mord. Sagen blev ført ved bytinget frem til 6. marts 1747, hvor dommen fra bytinget blev afsagt med dødsstraf til natmanden. Hans Olsen skulle i følge dommen halshugges med sværd ved offentligt skue.²²

Dommen fra bytinget blev dog anket til landstinget, som lå i købstaden Maribo på Midtjylland, hvor sagen varede fra 13. marts til 22. marts 1747. Her blev bytingsdommen stadfæstet.²³ Dommen blev end-

videre anket til højesteret i København, hvorfra der faldt dom 24. november 1747 med samme resultat som i bytings- og landsretten.²⁴

I højesteret var prokurator Anchersen fra København anklager, mens prokurator Andreas Lousen ligeledes fra København var natmandens forsvarer. Til at bedømme sagen var der 12 voteringsmænd, og disse var i kraft af natmandens egen indrømmelse alle sikre på, at natmanden var drabsmanden og derfor skulle dømmes.²⁵ Natmanden blev henrettet i starten af februar 1748 på torvet i Nakskov og blev 15. februar 1748 begravet på Nakskov klosterkirkegård.²⁶

Inden henrettelsen og begravelsen kunne finde sted, skulle disse handlinger dog planlægges. Under planlægningen viste det sig, at der var problemer med at få båret natmandens lig væk efter henrettelsen, og derfor skrev magistraten i Nakskov en supplik²⁷ til kongen den 18. december 1747 om problemet.²⁸

Henrettelsen og begravelsen trak ud, da der ikke var nogen, som ville bære natmanden til graven. I ovenstående supplik samt i en anden supplik fra 1748 klagede magistraten i Nakskov over, at ligbærerlavet²⁹ og siden vægterne samt stoderfogeden³⁰ i købstaden ikke ville bære natmandens lig til graven, da liget blev betegnet som uærligt. Magistraten havde ellers foreslået at fjerne uærligheden ved at lægge hånd på kisten, men problemet var ikke løst med dette.³¹ Magistratens klage blev herefter bekræftet af stiftamtmanden, der den 8. januar 1748 også sendte et brev til kongen om samme problem.³² Kongen svarede på begge breve den 2. februar 1748. I dette svar beordrede kongen ligbærerne til at bære natmandens lig til graven, samt betale en bøde for deres modstand mod magistraten, hvilket de formentligt gjorde.

Herudover fik vægterne og stodderfogeden, der også havde modsat sig at hjælpe med bortbæringen af liget, en fængselsstraf på vand og brød.³³

Beretningens anvendelse

Ovenstående beretning om natmanden i Nakskov er isoleret set et fantastisk historisk drama, men spørgsmålet er naturligvis, hvad man rent historievidenskabeligt kan bruge dramaet til.

Jeg har bl.a. valgt at bruge beretningen som udgangspunkt til at forstå 1700-tallets kulturelle mønstre, set i forhold til oplysningstidens påvirkning af datidens befolkning i købstæder som Nakskov. For at kunne forstå denne sammenhæng, er man dog nødt til at forstå datidens "sprog" og ikke mindst begreber og betegnelser. Begreber som uærlighed og natmand, som bliver nævnt i ovenstående beretning, er nogle for os i dag fremmede begreber, derfor er spørgsmålet naturligvis, hvad de betød i 1700-tallets samfund.

Uærligheden

Uærligheden var et stort problem i 1700-tallet, man kan f.eks. se, at der var flere forsøg på at komme uærligheden til livs ved hjælp af forordninger.

I 1685 blev der udsendt en forordning, som forbød at anse natmænd for uærlige. En væsentlig pointe var, at staten vha. forordningen prøvede at bekæmpe uærligheden, mens store dele af befolkningen opretholdt deres uærlighedsforestilling. Dette ses bl.a. ved, at forordningerne blev gentaget i 1705, 1713 og 1739 samt i 1794.³⁴ Endvidere skal i denne sammenhæng nævnes statsmagts kamp mod de situationer, hvor natmandens familie også fik at føle, at de blev betragtet som uærlige. Det ses eksempelvis i et reskript af den 12/3 1698, som gjorde klart, at medlemmerne af magistraten i købstaden eller deres hustruer

skulle deltage i barselsstue, barkedåb og ligbæring i natmandsfamilierne.

Historikeren Tyge Krogh mener dog, at disse foranstaltninger allerede var tradition, da eksempelvis børn af natmænd havde borgmestre og andre højstående mennesker som faddere, og at det var magistraten, som betalte jordemødre og andre kvinder for at våge ved fødsler i natmandshusene. Endelig skal det her nævnes, at Tyge Krogh beskriver, at det var normalt, at alle skoler i byen hjalp med skolegangen for natmændenes børn, så ingen skoler alene stod med opgaven og risikerede at få en plet på æren.³⁵

Forklaring af uærlighedsbegrebet

Uærlighed skal forstås som en egenskab, der blev tillagt mennesker, som enten havde et bestemt erhverv eller af andre grunde brød med de ærliges norm- og tankesæt. Jeg mener, at denne forestilling kan forstås gennem stigmatiseringsbegrebet, og derfor vil dette begrebet være mit udgangspunkt i nedenstående afsnit.

Antropologen Erving Goffmann beskriver stigma som et begreb stammende tilbage fra oldtidens Grækenland. Her betød det "*legemlige tegn, der havde den bestemte funktion, at afsløre noget usædvanligt og slemt om bærerens moralske status*"³⁶. Disse tegn var i fysisk forstand skåret ind i kroppen på slaver, kriminelle og lignende, således at man kunne se deres status og undgå kontakt med dem.³⁷

I nyere tid er stigmatiseringen dog blevet yderligere nuanceret. Stigmatisering opstår, skriver Goffmann, da vi som individer inddeler mennesker i kategorier og derved også kategoriserer hvilke egenskaber, der er "normale", naturlige og sædvanlige. Dette betyder, at vi i bestemte sociale miljøer forventer at møde bestemte egenskaber og derved handlemønstre hos disse mennesker, eller som han udtaler det;

møder vi disse menneskers "sociale identitet".³⁸ Man kan altså sige, at dem som står udenfor dette system netop blev stigmatiseret, hvilket betød, at de "normale" individer pålagde de stigmatiserede egenskaber, som blev opfattet som unaturlige og måske endda magiske.³⁹

Natmanden som stigmatiseret

Natmandens bopæl er et eksempel på, at natmanden faktisk blev stigmatiseret. Jutta Nowosadtko; en nyere tysk historiker fra universitetet i Essen, kommer eksempelvis ind på, at de uærlige i Tyskland ikke måtte bo i nærheden af andre ikke uærlige. De skulle enten bo ved bymuren eller udenfor, da de ærlige ikke måtte komme i berøring med de uærlige, hverken direkte eller gennem de ting, som de uærlige berørte.⁴⁰ Omkring danske forhold bekræfter historikeren Frederik Dyrland Nowosadtkos tese og skriver endvidere, at de bofaste natmænd boede i et såkaldt natmandshus udenfor købstaden, som var bygget til natmanden for hans geminger.⁴¹

Et andet punkt hvor natmandens stigmatisering fremgår tydeligt var omkring natmandens position som udelukket af standssamfundet. Denne udelukkelse betød efter Tyge Kroghs udsagn også et ærestab. Krogh beskriver nemlig uærligheden ud fra æresbegrebet i standssamfundet: "*Æren var den centrale sociale struktureringsfaktor, og den inddelte samfundet i tre hovedklasser: de som gennem statsligt tildelt rang og arvelig adel var særligt højjagede, de almindelige ærlige borgere, og så de som enten på grund af deres egne eller deres forældres forseelser havde mistet æren eller som selv havde givet deres mislieblige karakter til kende ved at påtage sig bøddel- eller natmandsprofessionen*".⁴²

Æren og standssamfundet var altså tæt knyttet sammen i 1700-tallet, og udeluk-

kelse fra standssamfundet betød, at man ikke havde nogen ære i den form, som der eksisterede her. Man må dog samtidig stille spørgsmålet, om der ikke fandtes andre former for ære. Herunder mener jeg, at man udover standsæren også kan tale om en ægteskabs- eller seksuel ære med baggrund i det kirkelige fællesskab. Etnolog og historiker Troels-Lund skriver i sit værk "*Dagligt liv i Norden*" om seksualitet og ægteskabet, hvor han bl.a. nævner kvindens dyd som værende utrolig vigtig, hvilket bl.a. betød at man skulle være gift, inden man havde seksuelt samkvem.⁴³ Ægteskabet havde altså en ærefuld status, som bl.a. understregedes af betegnelsen "*at overgå til ægtestanden*",⁴⁴ som Troels-Lund nævner.

Kirkens normer og moral i form af ægteskabs- og seksualitetsæren har været gældende for alle i samfundet; også de uærlige, mens standsæren kun gjaldt for dem, som var anerkendt i købstaden. At der var en ære i kirken, som de uærlige også kunne være en del af, har formentligt også medvirket til, at de uærlige overhovedet ønskede at være en del af det kirkelige fællesskab.

På kant med det kirkelige fællesskab - Magi

Et tegn på, at natmanden dog samtidig bevægede sig på kanten af det øvrige kirkelige fællesskab, var eksempelvis, at han havde fået tildelt en bestemt stol i kirken.⁴⁵ Dette underbygges endvidere af hans omgang med magiske kræfter, som ikke var en del af den kirkelige norm og moral. Tyge Krogh skriver nemlig, at natmændene formentligt udnyttede deres status som værende tæt på disse magiske kræfter. Eksempelvis solgte natmanden det fedt, som kom fra de døde heste, som lægende middel.⁴⁶ Et andet eksempel var, at natmanden brugte de magiske kræfter, som var i for-

bryder-kroppene, ved at sælge legemsdele herfra. Krogh beretter, at et krobeværterpar, som for at få styrket deres sexliv, bestilte "hemmeligheden" (penis) fra en forbryder. Det magiske underbygges endvidere af, at natmanden, som leverede varen til beværterparret, bar den over flere kirkegårde ved nattetid pga. de magiske kræfter.⁴⁷

De magiske kræfter, som natmanden var i nærkontakt med, kommer også frem i hans omgang med fjernelse af især døde katte, som var en af natmandens opgaver. Historikeren Robert Darnton har eksempelvis fundet frem til, at katte blev opfattet som værende væsener, der kunne indeholde overnaturlige kræfter og derved kunne benyttes til eksempelvis magiske ritualer og lignende.

I Danmark var opfattelsen af katte præget af den nordiske mytologi, hvor kattene eksempelvis bistod vølverne.⁴⁸ Endvidere ses opfattelsen af katte som overnaturlige væsener i deres direkte sammenkædning med hekse, som kom til udtryk under 1600-tallets hekseprocesser.⁴⁹ Opfattelsen af kattene har sågar hængt ved op til i dag, hvor det eksempelvis af nogle betragtes som et varsel om uheld, når en sort kat går over vejen, samt indgår i ordsprog som eksempelvis "*at købe katten i sækken*".⁵⁰

Natmandens berøring af katte nævnes hos de fleste forskere, som jeg har beskæftiget mig med i denne artikel. Der er dog ingen af forskerne, som nævner netop omgangen med katte som udløsende for opfattelsen af natmanden som uærlig. Grunden kan naturligvis være, at netop kattene ingen betydning havde for natmandens uærlighed, da han i forvejen var uærlig af andre opgaver. Det kan dog også skyldes, at de øvrige forskere ikke har fokuseret nok på emnet.

"Folkekultur" og "elitekultur"

Natmandens placering udenfor standssamfundet betød, at mange grupper i standssamfundet stigmatiserede erhvervet. Som tidligere beskrevet prøvede samfundets magthavere og staten at bekæmpe uærligheden vha. lovgivningen; dog umiddelbart uden held. Det kan antages, at de som bekæmpede uærlighedstankegangen må have haft andre normer og tankesæt end dem som opretholdt den.

Jeg mener derfor, at man kan tale om en "folkekultur" versus en "elitekultur", hvor staten og magthaverne, som prøvede at bekæmpe uærligheden, kan kaldes "elitekulturen", mens de modsatte kan kaldes "folkekulturen".

Teoretisk var mennesker, som var bærende af "elitekulturen" frem for "folkekulturen", mere oplyste. Det underbygges af, at uærlighedstankegangen må opfattes som det modsatte af oplysning og derved af den rationelle tankegang. Uærlighedstankegangen er dermed et levn fra tidligere tider præget af forestillinger om overtro og magi.

Efter ovenstående er spørgsmålet dog stadig, hvordan stigmatiseringen og derved uærligheden fremkommer i et givent samfund. Goffmann skriver, at begrebet kan forekomme i tre udgaver: Det fysiske stigma; som via kropslige fejl eller tegn kan ses rent fysisk på et bestemt individ. Den anden form som er det karaktermæssige stigma; hvor egenskaber tillægges individet ud fra dets fortidige eller nutidige handlinger, eller den tredje form som er den "tribale" stigma; som bl.a. stammer fra ens slægt.⁵¹

Fysiske stigma – bestemte klæder

Et eksempel på et fysisk stigma er Nowosadtkos tese om, at de tyske natmænd havde bestemte klæder.⁵² Spørgsmålet er dog

Natmandsfolk på vandring. Tegning af Christian Dalsgaard 1856. Kvinden går med en vugge, og manden har sin glarkiste på ryggen.

om forholdene, som Nowosadtko nævner, også var gældende i Danmark.

Slægtshistorikeren H.P. Hansen nævner kort natmandens udseende, hvor han analyserer sig frem til, at de var meget forskellige.⁵³ Der er dog ingen andre danske forskere, som umiddelbart har beskæftiget sig med de danske natmænds beklædning. Billedlige fremstillinger af natmanden, som findes i både Dyrlund og H.P. Han-

sens bøger, viser dog, at natmanden ofte afbilledes med en høj speciel hat. Denne hat kunne måske være en del af natmændenes særegne beklædning.

Spørgsmålet om natmandens beklædning som et fysisk stigma har jeg søgt at besvare vha. kilderne; f.eks. fandt jeg i magistratens korrespondance fra Nakskov et brev om en arrestation af natmanden Henrich Hansen af Frejlev. I brevet var der

et signalement af denne natmand, som dog ikke nævner oplysninger om, at natmanden var iført en særlig hat.⁵⁴

Det kunne naturligtvis også være interessant at se på brevetts beskrivelse af natmandens øvrige beklædning. Det kræver bare, at man er i besiddelse af andre beskrivelser af natmænds påklædning og sammenligner det med den resterende befolknings påklædning.

Denne analyse har jeg dog valgt ikke at udføre, da jeg ikke har kildestof til en sådan undersøgelse. Det samme gælder for tesen omkring natmandens hat, da det kilde-mæssigt er svært beviseligt, om natmandens hat var speciel eller ej, da ingen af mine skriftlige kilder fortæller herom.

Karaktærmæssige stigma - Natmandens opgaver

Natmanden var stigmatiseret karaktærmæssigt, da han bl.a. udførte opgaver, som blev opfattet som uærlige.

En opgave som måske gjorde, at natmanden blev opfattet som uærlig, var hjælpen til skarpretteren, da han her var i berøring med kagen⁵⁵ og galgen⁵⁶, således som Tyge Krogh skriver.⁵⁷ Et bevis på tabuet omkring kagen og galgen kan observeres under reparationer af disse. Dette gav ofte store problemer, idet alle håndværkere i byen skulle deltage for at undgå, at kun én eller nogle få håndværkere blev "besmittet" med uærligheden og derved kunne miste kunder. Et eksempel er, at man skiftevis slog søm i, så arbejdet med sikkerhed blev fordelt ligeligt.⁵⁸

Hvis vi nu vender tilbage til kagen og galgen som uærlighedssmittende elementer, er spørgsmålet dog stadig; om de to redskaber i sig selv var uærlige, eller om det var natmanden, der gennem andre af sine erhverv gjorde disse og derved skarpretteren uærlig.

Krogh nævner begge teser. Han skriver først, at natmanden havde gjort skarpretteren og hans redskaber uærlige pga. deres samarbejde. Derved var det natmandens andre opgaver, som var uærlige. Dette underbygges af, at skarpretternes uærlighed forsvinder, da de to erhverv separeres i perioden fra slutningen af 1700-tallet til begyndelsen af 1800-tallet.⁵⁹

Modsat nævner Krogh også, at det var dem, som skulle straffes, der gennem deres handlinger i sig selv blev opfattet som uærlige; natmand og skarpretter var udelukkende attributter, der skulle vise denne uærlighed i de offentlige straffeceremonier og derved blev besmittede.⁶⁰

Noget der tyder på, at den første tese er mest gangbar, er dog, at natmanden netop udførte andre opgaver, som også blev opfattet som uærlige. I sin artikel "*Bøddlens og natmandens uærlighed*" beskriver Tyge Krogh, at uærlighedsopfattelsen kom fra tre forskellige elementer i natmandens arbejde; for det første fra hjælpen til henrettelserne som beskrevet ovenfor, men også fra heste-aflivning og afhudning af selvdøde dyr.

Krogh beskriver berøringen og afhudningen af især selvdøde dyr som en af natmandens opgaver. Opgaven havde medført frygt i mange traditionelle kulturer rundt omkring i verden pga. forestillingen omkring rent og urent.⁶¹ Denne tese kunne tyde på, at afhudningen også i 1700-tallets samfund blev opfattet som en uærliggørende opgave. Der er ikke nogle kilder, der direkte omtaler afhudningen. Han anvender dog en kilde fra 1790'erne, hvor det fortælles "*at nogle bønder havde den ide, at når dyr døde af sygdom, kunne det skyldes hekseri. Derfor ønskede de, at sådanne døde dyr skulle begraves hele for at hekseriet ikke skulle slippe ud.*"⁶² Ud fra dette drager han konklusionen, at når natmændene afhudede dyr, kom de i tæt kontakt med de magiske kræfter, og derfor blev de

opfattet som uærlige, når de udførte dette arbejde.⁶³

Et vigtigt element i tabuet om hesteafgivning var aversionen mod spisning af hestekød, som den svenske etnolog B. Egardt har arbejdet med i en stor international undersøgelse, samt Tyge Kroghs pointe om det magiske i dyrenes kroppe, som nævnt ovenfor.

Egardt beskriver, at aversionen mod hestekødsspisning var knyttet til steder, hvor hestekødsspisning havde ringe økonomisk betydning.⁶⁴

Natmanden beskæftigede sig med ovenstående opgaver, som traditionelt er blevet opfattet som uærlige. Hans erhverv betød dog også, at han beskæftigede sig med opgaver, der ikke traditionelt er opfattet som uærlige i sig selv, men som blev uærlige, når natmanden udførte dem pga. hans andre uærlige opgaver. En sådan opgave var skorstensfejningen. Tyge Krogh nævner kort denne opgave, mens H.P. Hansen har arbejdet mere dybtgående med den, og derfor vil jeg tage udgangspunkt i H.P. Hansens forskningsresultater.⁶⁵

H.P. Hansen beskriver, at natmandens arbejde som skorstensfejer foregik i købstæderne og på de store gårde samt slotte. Dette skyldes, at der på landet formentlig ikke eksisterede mange skorstene; oftest var der bare en lyre, som var et hul i loftet over ildstedet.⁶⁶ I købstæderne samt på herregårde og slotte var der derimod altid skorstene, som skulle fejes for at undgå skorstensbrand. Dette betød, at natmandens arbejde som skorstensfejer hovedsageligt var de to nævnte steder, hvilket endvidere betød, at han som oftest var bosat omkring disse områder, da skorstensfejning var et af natmandens hovederhverv.⁶⁷

Slægtsmæssige stigma - slægten

Der kan altså ud fra flere af de nævnte punkter være tale om et stigma hos natmanden.

Stigmaet var dog ikke kun bundet til natmandens fysiske udseende og selve erhvervet, men også til hans slægtsmæssige herkomst samt familie. Det var nemlig sådan, at natmændene ofte stammede fra andre natmandsfamilier, og derved var deres status som uærliggjort ikke uvant for dem. Endvidere skal det pointeres, at også natmandens egen familie blev stigmatiseret og derved uærliggjort, som det tidligere er nævnt, når eksempelvis hans børn skulle i skole.

Frederik Dyrland skriver, at natmændenes familiære herkomst ofte var uden for købstaden og ofte fra andre natmandsfamilier, som de havde kontakt med. Herunder var det endvidere normalt, at uærlige giftede sig med andre uærlige.⁶⁸

Kontakten på tværs af bl.a. købstadsgrensener betød, at de skabte et parallelsamfund til købstadens samfund.⁶⁹ Dette underbygges endvidere af Tyge Kroghs arbejde med et tyvekomplot på Sjælland. Tyvekomplotet er nemlig et glimrende eksempel på et parallelsamfund i 1700-tallet, da de forskellige natmænd på Sjælland arbejdede sammen på tværs af netop købstads- og amtsgrænser.⁷⁰ H.P. Hansens undersøgelser af, om der fandtes et specielt natmandssprog, kan i denne sammenhæng også nævnes, da det har gjort, at natmændene skilte sig endnu mere ud fra den øvrige befolkning og skabte et sammenhold ud fra sproget.⁷¹

Uærlighedsforestillingens udvikling

Når man taler om udviklingen af uærlighedsbegrebet og udviklingen i samfundet igennem oplysningstidens bølger, kan man samtidig tale om, at der sker en ændring i samfundet. Denne samfundsændring kan have påvirket forståelsen af et begreb som uærligheden. Denne udvikling af begrebet kan man analysere vha. en diskursanalyse.

En interessant tese, når vi taler om diskursændringen af uærlighedsbegrebet med

oplysningstiden som baggrund, fremkommer i Gisela Wilbertz afhandling fra 1979, som Tyge Krogh nævner i sin artikel fra 1994. Her fremhæves det, at natmændene havde fået privilegium af godsejere til at flå dyr, da godsejerne så kunne udnytte dyrene til det yderste. Dette betød, at flere af delene på dyrene kunne udnyttes op gennem 1700-tallet.⁷² Afhudningen blev altså en del af samfundets udvikling frem mod en mere effektiviseret udnyttelse af husdyr på især godserne. Dette betød endvidere, ud fra hvad Krogh skriver, at *"Det er sandsynligt, at de teknologisk avancerede godser har fået natmænd til at bosætte sig for at kunne genvinde huderne af de selvdøde dyr og heste"*⁷³.

Interessant ved Wilbertz tese er, at natmændenes arbejde med afhudningen blev en vigtig faktor i udviklingen af landbruget, og derved var erhvervet ikke bare en afstamning fra et tidligere mindre udviklet samfund, men samtidig en vigtig del i det nye mere udviklede samfund. Vi kan altså formentligt tale om, at uærlighedsbegrebet ser ud til at være under forandring, da begrebet ikke opfattes ens af alle dele af samfundet. Det er derfor også interessant, hvordan begrebet ændrede sig, efter oplysningstiden for alvor var slået igennem fra slutningen af 1700-tallet og frem.

Natmandserhvervet i Nakskov

Ovenstående giver en rimelig deltaljeret forklaring på uærligheds- og natmandsbeget. Spørgsmålet er dog stadig om ovennævnte teser også var gældende i Nakskov.

Omkring 1746 var natmandserhvervet i Nakskov blevet et erhverv lønnet af magistraten. Det er uvist, hvorvidt erhvervet stadig var underlagt skarpretteren for Lolland-Falster; J.F. Ingemann, som havde privilegium til at udføre bøddelopgaver som afstrafninger og hængninger, samt til

de opgaver, som han satte natmænd til at udføre.⁷⁴ I mit tilfælde havde skarpretteren bopæl i Kraghave ved Nykøbing Falster.

Ud fra Tyge Kroghs udsagn var natmanden på trods af tilknytningen til købstaden ledet af skarpretteren.⁷⁵ I Nakskov ser det imidlertid ud til at være anderledes; her var erhvervet fuldstændig overgået til magistraten. Man havde fået dette privilegium, da man allerede i 1736 klagede over skorstensfejningen gennem en brandvedtægt for købstaden. Her skrev man, at byens skorstene ikke blev fejlet ofte nok, og at det derfor: *"er strengt nødvendigt, at få ansat en skorstensfejer og natmand i Nakskov samt Nørre- og Sønder herred pga. brandfaren ved de ufejede skorstene"*⁷⁶.

Utilfredsheden, som fremstod af vedtægten fra 1736, hjalp dog ikke, da Nakskov øjensynligt ikke fik nogen fast natmand. Oplysninger i et brev fra 1739 fortæller, at stiftamtmanden blot udarbejdede en resolution den 14. november 1737, som bestemte, at skorstensfejningen skulle udføres 4 gange årligt for at forbedre forholdene.⁷⁷ Forholdene er dog øjensynligt ikke blevet forbedret, da magistraten igen i 1739 klagede over skorstensfejningen i købstaden. I denne klage blev skarpretteren igen pålagt at sende en skorstensfejer til Nakskov fire gange årligt, som det tidligere var aftalt.⁷⁸

Ud fra ovenstående kan det antages, at skarpretteren ikke havde nogen fast natmand boende i Nakskov i perioden fra 1736-1739. Men i 1746 fik Nakskov egen natmand, da magistraten selv valgte at ansætte en.⁷⁹ Ansættelsen af natmanden blev godkendt af skarpretter Ingermann med den aftale, at skarpretteren skulle betales 10 rigsdaler årligt, samt at skarpretteropgaverne kun måtte udføres af Ingermann med den nye natmand som medhjælper.⁸⁰

En årsag til, at Tyge Kroghs udsagn ikke gjaldt for Nakskov, kan være, at hans ar-

bejde beskæftiger sig med natmandserhvervet i starten af 1700-tallet, mens mine undersøgelser ligger i midten af århundredet, samt at der er geografiske forskelle på, hvordan natmandserhvervet var organiseret.

Natmandsopgaverne i Nakskov

Natmandsstillingen i Nakskov bestod af flere opgaver. Hvad disse opgaver var, kan man læse i natmandens ansættelseskontrakt fra den 15. september 1745.⁸¹

Ansættelseskontrakten blev skrevet af byens skriver Morten Graff med medlem af magistraten Frederik Nielsen som vidne.⁸² Sammen med denne ansættelseskontrakt var placeret en oversigt fra den 16. august 1732, der viser, hvad natmanden og skorstensfejeren skulle have i betaling for deres udførte arbejdsopgaver i Nakskov. På trods af at denne oversigt var fra 1732, må man dog formode, at den stadig gjaldt fra 1745 og frem, da den befandt sig sammen med ansættelseskontrakten i arkivmaterialet.⁸³ Denne kontrakt er i øvrigt den eneste ansættelseskontrakt for en natmand, som jeg har kunnet finde for købstaden Nakskov.

Ifølge oversigten bestod skorstensfejrens opgaver i at feje skorstene i købstaden, for dette skulle natmanden have for én skorsten: " *En stok hø, eller hvor udi kun er et loft = 6 skilling danske. Og udi ét huus hvor udi er tvende lofter = 12 skilling danske. Men paa herre- og præstegaarden, eller andre på landen hvor skorstensfejeren maae gaae fra en stæd til en Anden, og har saa meget mere besværing og mindre fortienste. Naar hand pretendere og oppebære for hver skorsten til feye-løn = 4 skilling mere, end som udi købstæderne her for os er reguleret: Som da er for en skorsten igiennem eet lofft = 12 skilling, og igennem tvende lofter = 20 skilling danske, og ei viiderer.*"⁸⁴. Udover disse skor-

stensfejeropgaver, som var aflønnet efter en bestemt takst, skulle natmanden ifølge sin ansættelseskontrakt udføre en del opgaver gratis for købstaden Nakskov og Halsted amt. I ansættelseskontrakten står " *Hvad raadstue gaardens tvende skorsten Angaar forbinder jeg mig uden nogen Betaling at renholde.*"⁸⁵ Herudover står, at han uden betaling kommer fire gange årligt og renoverer skorstenene på herregården Christianssæde.⁸⁶ Christianssæde ligger stadig den dag i dag ca. 15 km fra Nakskov.

Ifølge oversigten var opgaverne udover skorstensfejning, som ikke i sig selv var uærligt, at fjerne og afhude forskellige dyr. Taksterne for dette job var " *for en hest, hoppe, Koe eller stud at udføre -----2 mark -----studling, søer - Étt år, Samt svin -----1 mark -----Da hand tillige med Huuden, men til vedkommene huuden selv beholder. Da betaler hannem dobbelt saa meget -----*"⁸⁷ herudover står, at for " *Herre-lade og præstegaardene angaaende, For en stovf rød, som først er anmeldet af udføre - 2 mark 8 skilling ---- samt for mindre, som studling, fjøll, Kalv 1 aar gammel og svin - 1 mark og 8 skilling - samt huud Og kalv 1 skilling, da hand beholder huuden til, eller og dobbelt saa meget for creaturerne.*"⁸⁸

Fjernelse af dyrene vil sige, at natmanden fjernede de døde dyr og tog dem ud til rækkerkullen, som var et bestemt sted, hvor natmanden nedgravede de døde dyr, så andre mennesker ikke kom i kontakt med disse, og så stanken fra de døde dyr blev fjernet. Afhudning foregik ved, at natmanden i bogstaveligste forstand tog huden af dyret. Huden blev herefter brugt til beklædning og lignende, efter at det var blevet garvet. Fedtet fra dyrene kunne som tidligere nævnt bruges som lægende salver

med magiske kræfter, men også til sæbe og lys efter at være blevet hakket og smeltet.⁸⁹ Natmanden i Nakskov udførte altså afhudning, som var en af de opgaver, som kunne gøre ham uærlig.

Omkring anvendelsen af de døde dyrs hud og fedt må man stille spørgsmålstejn ved; hvorfor de ærlige ikke opfattede huden og fedtet som uærligt, når natmanden havde været i berøring med det. Spørgsmålet kan jeg ikke umiddelbart besvare, man kan dog konkludere, at det netop viser den problematik, at natmandens opgaver blev opfattet som uærlige men samtidig var livsnødvendige for købstaden, da ingen andre end natmanden ville udføre dem.

Fjernelse af døde katte og tømning af latriner

Endelig skal det omkring fjernelse af dyr nævnes, at natmanden også skulle fjerne døde katte. Han skulle ingen speciel aflønning have for dette job, da det var en del af ansættelseskontraktens aftale om et fast årligt beløb til natmanden.⁹⁰

Fjernelsen af katte kunne, som tidligere skrevet, være en kilde til uærlighed. I Nakskov findes en sag fra 1633, hvor der i Tilegade blev hængt en død kat på døren hos en person ved navn Christen Madsen. Gerningsmændene blev aldrig fundet, men alvoren i at katten var hængt foran hans dør ses ved, at han for at rense sig selv lavede et gavebrev til købstadens latinskole på 100 rigsdaler, hvor han pointerede, hvad der var sket for ham.⁹¹

Som tidligere nævnt har katten altså spillet en rolle i samtiden, da handlingen mod Christen åbenlyst har virket som en symbolsk handling. Hvad symbolikken i dette tilfælde var, kan jeg ikke umiddelbart sige noget om ud fra kilderne, men ud fra mine tidligere oplysninger kan man dog mene, at katten sandsynligvis har haft en magisk betydning i samtiden, som har

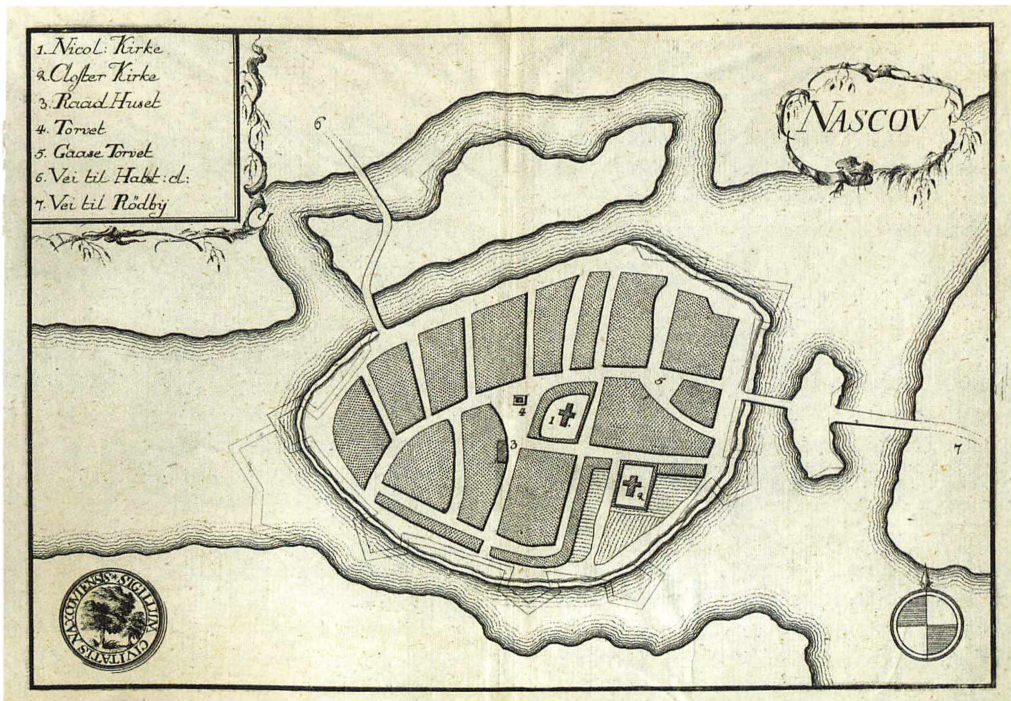
gjort, at natmandens omgang med katte må have kunnet gøre natmanden uærlig i sig selv.

Udover de ovenfor nævnte opgaver forpligtede natmanden sig til at "*renholde byens Reblique stæder af Torve gader og stræder, inden portene for døde Aadseleer og saa men liden bestalning at udfører Paa sit boende sted og rengøre efter de gjorde anstalter, Dog der ved ikke forestaaes*

Hvad Creature som for nogen husband i deres Stalde gaarder gaاعدة eller andraggen... Og Publique Steder af gader og stræder item. paa torvene Af ... bortdøde, hvor for efter her bemelte taxt vedkommende lyder som borger bør betale"⁹² Denne opgave var altså renholdelse af købstadens gader i almindelighed i form af affald, men også i form af fjernelse af fækalier fra lokummer i købstæderne, dette kaldes i oversigten fra 1732 rensning af et lille-hus: "*For et lille-huus at rense betales for vægt Beregnes til 3 tønders størrelse til 4 mark danske og saa fremdeles*"⁹³.

At et lille-hus betyder lokum eller latrine kan læses hos Troels-Lund, som beskriver, at lokummet havde flere navne, da det var et yderst privat sted.⁹⁴ De forskellige navne viser med tydelighed, at dette rum var belagt med tabu pga. den private gerning, som det var, når man besøgede. Der ved var natmanden i denne henseende i berøring med noget af folks mest private liv. Denne pointe er efter min mening interessant, da den underbygger det førnævnte problem om natmandens uærlige opgaver kontra nødvendigheden af disses udførelse.

Endelig skulle natmanden ifølge kontrakten hjælpe skarpretteren, når han havde brug for natmandens hjælp til afstraffelser eller henrettelser i Halsted amt.⁹⁵ En opgave, der som beskrevet, måske også gjorde natmanden uærlig.

Kobberstik med grundrids af Nakskov ca. 1760 af I. Haas. Færgelandet ses øverst i billedet. Nakskov Lokalhistoriske Arkiv.

For natmandens arbejdsopgaver både i form af skorstensfejer- og natmandsopgaverne fra oversigten af 1732, skulle han "forskaffes fri huus at beboe, som Jeg fra dend tiid haben lovers mig i fuldkommen stand til beboelse, dog selv vedligeholder alene med leer til fornødenhed, saa og Om enn rude eller mydren paa ét vindue skulle blive bræklig eller udfalde samme igien Indsættes, lige saa er mig af Nachschou Bye aarlig Fra sidste leden paaske afdragen, erloved at betaales Udi løn 4 rdl. (firer hele rigsdaler)"⁹⁶

Natmanden i Nakskov 1745-1748

Natmanden, som Nakskov købstad ansatte i 1746 til at forestå natmandsgeminger i

købstaden samt i resten af Halsted amt, er den samme person, som er nævnt i mit hovedcase fra 1746. Natmanden hed Hans Olsen Dyrendal og stammede med sikkerhed fra Fyn, da dette står skrevet i flere kilder, der omhandler magistraten i Nakskovs bestræbelser på at få ansat en natmand. Eksempelvis står der i et brev af 27. april 1745 til stiftamtmand Frederik Raben, at de tolv mand i magistraten i Nakskov har fundet "En natmand nafnlig Hans Oelsen fra Fyen, deres excellences da efter høye myndighed høygunstige ville tillade same tillige at forrette skorstenfeyertieneste her i Byen og paa gandske Haldsted amt til confederation for alle vedkommende, efterdi hand det sidste saavel som det første har

anmeldet sig at hand forsvarlig betiener"⁹⁷. Spørgsmålet er dog stadig, hvor på Fyn natmanden stammer fra.

Jeg gennemsøgte arkivalier fra flere købstæder på Fyn for at finde frem til Hans Olsens slægt. Jeg vidste nemlig ud fra datidens navneskik, at hans far formentligt hed noget i retning af Ole, Olle eller Oluf, samt formentligt hed Hansen til efternavn, da hans fars far hed Hans til fornavn. Sidstnævnte ved jeg, fordi datidens navneskik fortæller, at den ældste søn fik farens fars navn, og Hans Olsen kunne derfor netop være den ældste søn.

Jeg fandt da også en natmand på Fyn ved navn Ole Hansen. Denne natmand gik under navnet Ole Hansen Dyrendal og var natmand i Odense købstad på Fyn. For at være sikker på, at der var tale om den rigtige far til natmanden Hans Olsen måtte flere faktorer omkring Ole Hansen Dyrendal undersøges. Jeg har dog fundet frem til, at der er stærke indicier på, at slægtskabet er reelt.

Det første indicium på slægtskabet var, at der i kirkebogen for Skt. Knuds sogn i Odense fra den 23. december 1741 stod, at natmandens ældste søn Hans Olsen fik døbt et barn, som blev kaldet Birthe Sophia Hansdatter.⁹⁸ Dette er et bevis på, at natmanden Ole Hansen havde en søn, der hed Hans Olsen, og som i øvrigt var hans ældste søn. Denne tese holder dog kun med den forudsætning, at der ikke fandtes andre natmænd i Odense med samme navn. Mine undersøgelser viste, at det ikke var tilfældet.⁹⁹

Et andet indicium, på at Hans Olsen var søn af natmanden i Odense, er oplysninger om, at Hans havde en bror ved navn Morten Olsen, som var i Nakskov for at hjælpe Hans lige efter hans ansættelse som natmand i 1745. Oplysningen om broderen fremkommer i korrespondance, som om-

handler nogle tyverier af tøj fra en Hr. Ib Pedersen Pok bosiddende i Sørup og fæster under grevskabet Knuthenborg. I korrespondancen om disse tyverier fra 13. august til 16. oktober 1746 nævnes, at to personer ved navn Johan Jensen og Peder Hansen har udgivet sig for at være fattige fra Møn og herefter har stjålet "*2 kioler, 3 lagner med Viidrer*"¹⁰⁰ fra den førnævnte Ib Pedersen. Disse tyvekoster er herefter leveret til natmanden Hans Olsen og hans bror Morten Olsen i Nakskov, som der står i kilden.¹⁰¹

At Morten var søn af natmanden Ole Hansen kan ses i faderens skiftebrev fra 8. august 1753, hvor det står, at sønnen Morten Olsen havde arvet natmandsgermingen efter sin far. I dette skifte er Hans Olsen natmand ikke nævnt, da han som bekendt døde i 1748.¹⁰²

Endvidere kan Morten Olsens slægtskab med Hans dokumenteres ved, at Hans Olsen stod fadder ved broderens barnedåb. I Kirkebogen for Skt. Knuds sogn 1740 står, at "*natmanden Morten Olufsen (red. Olsen) Dyrendals barn Ingebor Engel er døbt ...Faddere: Hans Olufsen (red. Olsen) ...hans broder.*"¹⁰³

Et sidste og meget stærkt indicium på, at Hans Olsen var søn af Ole Hansen Dyrendal, er, at Hans Olsen faktisk også hed Dyrendal til efternavn. Det ses i natmandens eget brev til kongen fra den 23. oktober 1747, som han personligt har underskrevet: "*Hans Olesøn Dyrendal*"¹⁰⁴. Efternavnet Dyrendal indikerer slægtskabet med meget stor sikkerhed, da der formentlig ikke har været mange i samtiden med dette efternavn.

Hans Olsen Dyrendals slægt stammende altså med stor sandsynlighed fra Odense på Fyn, og var i kraft af faderens natmandserhverv af natmandsslægt, hvilket forklarer, hvorfor han overhovedet ønskede et er-

hverv som natmand, som jo ellers var et uærligt erhverv. Som tidligere nævnt var uærligheden dog bundet op på, at man ville miste sin ære, hvis man blev natmand, men Hans Olsen havde formentligt ingen ære at miste, eller nogen særlig grund til at være bange for at blive opfattet som uærlig og derved stigmatiseret, da han ikke havde oplevet nogen anden måde at leve på, siden han var barn. Hans Olsen havde altså formentligt lært natmandsfaget fra barnsben af. Et bevis på denne tese er, at han allerede inden sin ansættelse i Nakskov mestrede skorstensfejer-opgaven. Han blev nemlig sat til at udføre en prøve på sin kunnen som skorstensfejer for at vise magistraten og derved også stiftamtmanden, at han kunne håndtere erhvervet. Prøven blev foretaget på Peder Top medlem af magistraten i Nakskovs hus. Peder Top skriver om prøven, at "*Omskrefen Hans Oelsen, haver til en prøve feyet Min kiøcken skorsten, gandske godt og forsvarlig. Ja tillige feyet og rensset nogle Camin rør Som jeg ikke forhen har kundet naaet feyet af dend Preveligerste skorstens feyer, saa jeg maae tilstaae Manden er begvem og døgtig til at være skorsteensfeyer. Nachscou dend 20 den Maj 1745 Peder Top!*"¹⁰⁵.

Hans Olsens slægtskab med andre natmænd beviser, at natmanden i Nakskov havde kontakter udenfor købstaden; hvilket jeg tidligere har beskrevet som et parallelsamfund. Det bemærkelsesværdige ved dette system var, at natmændene ofte var meget mobile og flyttede over større afstande; hvor det ellers var mest normalt, at man holdt sig inden for det sogn, hvor man var født, eller i hvert fald ikke flyttede ret meget længere væk end nabosognene.

Et bevis på denne mobilitet er naturligvis Hans Olsens egen flytning fra Odense til Nakskov. Det har været en længere flytning, da man for at komme til Nakskov fra

Odense har skullet bevæge sig ned over Sydfyn og Langeland samt rejse med færgermanden i Spodsbjerg på Langeland til Tårs på Lolland og så videre til Nakskov. Et andet bevis på mobiliteten er Hans Olsens søster Anna Olesdatter, som den 18. august 1740 i Odense Skt. Knuds kirke bliver gift med natmanden Valentin Mortensen fra Langeland, hvortil de flytter efter brylluppet.¹⁰⁶ Den store mobilitet blandt natmændene og deres slægt kan formentlig forklares ved, at der kun var ganske få job at få som natmænd.

Natmandens kontakt med andre uærlige

Parallelsamfundet som nævnt ovenfor havde, som Tyge Krogh var inde på, også den uheldige effekt, at det kunne medvirke til, at natmændene gjorde ting, som i det øvrige samfund ikke var acceptabelt, men som formentligt blandt natmænd har været fuldt accepteret. Som Tyge Krogh beskriver, havde flere natmænd på Sjælland et tyvekomploit, hvor de stjal kvæg rundt omkring på Sjælland. Disse tyverier bragte naturligvis også natmændene tæt på de øvrige omstrefjende uærlige på landet, som eksempelvis kunne have slået sig på tyvegerningen.

Natmanden Hans Olsen og hans broder Morten var i kontakt med tyve i Nakskov i 1746, hvor de, som før skrevet, fik tyvekoster i form af tøj fra to mænd.¹⁰⁷ Tyverisagen endte med, at de to tyve blev sat i arresten i Nakskov. Senere flygtede de to mænd, og sagen blev, efter hvad jeg har kunnet finde frem til, aldrig til mere, og hverken tyvene eller natmanden blev straffet.¹⁰⁸

Netop denne omgang med tyve og andre kan også forklare, hvem den fremmede person, som kom ind i natmandens hus og blev slået ihjel, var. Jeg vil derfor her analysere mig frem til, hvem den fremmede

kunne være, samt komme ind på hvorfor han besøgte natmanden. Endelig vil jeg se på, om natmandsparret kendte den fremmede.

I byretten nævnes den fremmede kun med betegnelserne; den dræbte eller den fremmede ubekendte. Dette er også den betegnelse, som bruges i et brev fra den 16. oktober 1746 fra magistraten i Nakskov til stiftamtmand Raben. I brevet står ” *i dag holdtes forhør omgaaende et fremmet og u-bekiendt menneske*”.¹⁰⁹ Magistraten skrev til stiftamtmanden, da man var i tvivl om, hvorvidt man skulle begrave den fremmede i kristen jord, eller om han skulle begraves uden for kirkegården.¹¹⁰

Svaret fra stiftamtmanden var, at magistraten skulle vente med at begrave den fremmede, indtil der var kommet afgørelse i den kommende sag mod natmanden.¹¹¹ Man skulle formentligt vente, da man gerne ville have en afklaring på, hvorvidt den fremmede kunne opfattes som uærlig eller ærlig. Denne afgørelse hang sammen med, at de uærlige ofte blev begravet i uindviet jord, mens de ærlige fik en normal begravelse i indviet jord. C.C. Haugner skriver, at det at blive begravet i uindviet jord vil sige, at man bliver begravet uden ceremoni.¹¹²

Ud fra kirkebogen kunne det tyde på, at den fremmede sandsynligvis er blevet begravet i uindviet jord, da han ikke står nævnt i kirkebogen for Nakskov Skt. Nicolai sogn over døde. Det kan dog også være, at han er blevet begravet et helt andet sted end Nakskov.¹¹³ Sidstnævnte kunne være tilfældet, da natmanden Hans Olsen eksempelvis, på trods af at han ikke blev begravet i indviet jord, faktisk var nævnt i kirkebogen for Nakskov Skt. Nicolai sogn over døde i 1748. Jeg ved endvidere, at den fremmede formentligt stammede et andet sted fra end Nakskov og

nærmeste omegn, da man ud fra brevet af den 16. oktober 1746 kan konkludere, at magistraten ikke kendte navnet på den pågældende person.¹¹⁴

Endnu et bevis på, at den fremmede ikke stammede fra Nakskov eller omegn er, at natmanden øjensynligt heller ikke selv kendte den fremmede, da han i sit egenhændige brev til kongen om benådning for sin straf skriver: ” *for et drab jeg paa én til mig om aftenen indkommende fremmet og ubekiendt person*”¹¹⁵. Naturligvis må natmandens udsagn tages med forbehold, da han måske kan have haft en grund til at lade som om, han ikke kendte den fremmede. Eksempelvis for evt. at få nedsat sin straf.

Endelig er der et tredje bevis på, at den fremmede ikke kendte natmanden; da den fremmede havde spurgt om vej til natmandens hus. Det viser, at den fremmede ikke havde været hos natmanden i Nakskov før. Det at ingen kendte den fremmede betød formentligt, at byretten heller ikke umiddelbart tog stilling til, hvem den fremmede var. I landsretten fremgår det dog, at man i første omgang troede, at den fremmede var en omvandrende tigger, der var kommet til natmandens hus for at tigge eller lignende. Dette ses bl.a. af, at der i retsakterne fra landsretten står ” *at det der kand siges om den dræbte er at hand gick om at bette (red. tigge), men om den dræbte hafde Pass eller icke, det er aldrig beviist*”¹¹⁷. I denne udtalelse fremgår det dog tydeligt, at retten ikke med sikkerhed vidste, om den fremmede var en omvandrende tigger.

Den fremmedes virkelige baggrund skal i stedet findes i højesteretsprotokollerne, hvor der står, at den fremmede var en ” *Matros ved nafn Jens*”¹¹⁸. Hvor man pludselig havde fået den fremmedes navn og erhvervsstatus fra er svært at sige, da jeg ikke har nogen kilder, der viser det. Man kan dog gisne om, at det skib, hvorpå

han var matros, har været i Nakskov på drabstidspunktet. Efter drabet har skibet formentligt manglet den pågældende matros, og derfor har skibets kaptajn eller lignende foretaget en efterlysning. Som skrevet har jeg dog ikke set oplysninger herom. Man må altså konkludere, at man ikke kommer tættere på den fremmede, ud over at han formentligt hed Jens og var matros. Men spørgsmålet er dog stadig, hvad hans ærinde hos natmanden var.

Som tidligere nævnt var natmanden uærlig, og derfor var der ingen i købstaden, der opsøgte natmanden uden at have en virkelig god grund. Tyge Krogh skriver i sin bog, at *"mange af byens og landets beboere havde forretningsmæssige forbindelser med natmændene, men der stilledes altså krav til en acceptabel forretningsmæssig relation: den måtte ikke indebære fysisk berøring, den måtte ikke indebære et tillidsforhold eller have et element af underdanighed over for natmændene, og den skulle helst være offentlig og synlig. Muligvis har man holdt sig til døråbningen i natmandshuset, når man gjorde forretninger med ham"*¹¹⁹. Der var altså handel med natmanden, men på særlige vilkår. Som tidligere nævnt kunne folk f.eks. købe lægende salver eller lignende alternativt magisk inspirerede midler af natmanden.

En anden grund til at opsøge natmanden kunne være et ønske om at sælge hælervarer. Den situation ser vi f.eks. i den tidligere omtalte episode, hvor to tyve bringer tøj til natmanden, som natmanden måske har købt.¹²⁰ Et svar på om natmanden købte varerne kunne være fremkommet, hvis de to tyve ikke var stukket af fra Nakskov arrest, og der derved formentligt var kommet en sag ud af tyverierne.

Den fremmede matros' besøg hos natmandsparret var altså yderst mærkværdigt.

Jeg ved dog fra retskilderne, at matrosen havde et stykke pels med sig ud til natmandens hus.¹²¹ Dette stykke pels kan have været en vare, som han ønskede at sælge eller bytte hos natmanden; desværre har jeg ingen oplysninger på den nævnte tase. At den fremmede tog pelsen med til natmanden og formentligt solgte den kunne tyde på, at varen var stjålet eller lignende, da han i modsat fald formentligt kunne have solgt pelsen et andet sted. Et aspekt, der kan underbygge denne tese, er, at den fremmede ikke blev udenfor natmandens hus men kom indenfor. Det har bevirket, at han er blevet besmittet med uærlighed, hvis han dog ikke allerede var uærlig i forvejen.

Natmanden og hans kone oplyser intet om det nævnte stykke pels i retskilderne, formentligt fordi de ikke var interesseret i at forklare deres ulovlige handler overfor retten, eller fordi pelsen aldrig var blevet solgt til natmanden. Mine øvrige kilder fortæller heller intet om nogen handler eller lignende hos natmanden, kun at den fremmede blev inviteret ind hos natmanden og blev beværtet med brændevin samt fik lov at sove i parrets seng. Den hjertelige behandling han modtog af natmandsparret kan skyldes, at han i virkeligheden udgav sig for at være skibbruden eller tigger, og derved fik lov at opholde sig hos natmanden, da han ikke havde andre steder at gå hen og i øvrigt formentligt risikerede at drukne, hvis han bevægede sig væk fra natmandens hus om aftenen eller natten, som jeg vil komme ind på i afsnittet om natmandens bopæl.

En anden årsag til, at han fik lov at blive beværtet og få sovested, kan naturligvis være, at han alligevel kendte natmanden og hans kone. Jævnfør tidligere forklaring er denne tese dog næppe sandsynlig. Alligevel kan man indvende, at natmanden i

Nakskov jo stammede fra Fyn og i øvrigt var af natmandsslægt, hvilket betyder, at han kan have kendt folk, der havde interesse i at komme af med hælervarer. Da disse folk evt. aldrig havde været i Nakskov før, ville de være nødt til at spørge om vej til natmandens hus. Denne tese kan dog ikke umiddelbart besvares, da mine kilder ikke tager stilling hertil. Man må blot sige, at de eneste personer, som kunne vide, hvorvidt den fremmede var kendt eller ej, var natmanden og hans kone, som begge afviser ethvert bekendtskab. Det kan de, som skrevet, naturligvis have haft deres grunde til, men der er umiddelbart heller ingen grund til at betvivle deres udsagn.

Natmandens kone nævnes for første gang med navn i Nakskov byting den 7. november 1746.¹²² Hendes navn var Anna Maria Nicolaisdatter. Ingen af mine kilder giver informationer om, hvor hun stammede fra. Jeg ved dog, at hun formentlig ikke stammede fra Lolland-Falster, da hun efter sin mands død i 1746 flygtede mod Fyn. Denne flugt førte hende først ud til skovfogeden på Grimsted gods (i dag Frederiksdal gods), hvor hun sammen med parrets 3 børn gemte sig på loftet. Hun blev dog fundet og bragt tilbage til Nakskov, hvor hun afgav vidneforklaring.¹²³

Efter at have afsagt sin vidneforklaring flygtede hun efter sigende atter til Fyn vha. færgemanden Danqvart, der sejlede færgebåden fra Tårs lige udenfor Nakskov til Spodsbjerg på Langeland.¹²⁴ Sporene efter hende stopper her, så hvor hun blev af efter flugten til Fyn vides ikke, men hun har formentligt giftet sig igen eller søgt tilflugt hos sin slægt på Fyn eller lignende.

Som skrevet havde natmanden og hans hustru altså 3 børn. Denne oplysning fremgår af begge ovenstående kilder vedrørende natmandens kones flugt. Da jeg ikke har kunnet finde børnenes dåb i kirkebo-

gen i Nakskov, må jeg konkludere, at de ikke er døbt her.¹²⁵ Jeg har i stedet vha. "Odensedatabasen" fundet frem til, at Hans Olsen fik 2 børn samt et barn, der døde ved fødslen, mens han var bosiddende i Odense. Det første barn døbttes 23. december 1741 og fik navnet Birthe Sophia Hansdatter, det andet barn døbttes februar 1744 og fik navnet Hans Nicolaj Hansen.¹²⁶ Hans Olsens dødfødte barn er født den 3. januar 1745.¹²⁷ Desuden fik natmanden og hans kone endnu et barn, mens de boede i Nakskov. I et brev fra den 8. maj 1747 oplyses det dog, at dette barn var spædt og endnu ikke døbt.¹²⁸

Informationer om natmandens kone giver altså ikke mange ideer om hendes herkomst og slægtsmæssige bånd. Disse oplysninger kunne ellers have underbygget den førnævnte tese om, at uærlige oftest giftede sig med uærlige, som en del af tesen omkring parallelsamfundet, som natmanden var en del af.

Natmandens bopæl

Som der står i den førnævnte ansættelseskontrakt fik natmanden gratis hus af byen, hvilket vil sige, at han sammen med sin familie fik stillet et hus til rådighed af købstaden for at udføre sine gerninger.¹²⁹ I et brev fra 16. oktober 1746 kan man læse, at huset lå; "*her ved byen*"¹³⁰. Det viser, at natmanden ikke boede i selve købstaden men lige udenfor. I tre kilder fra henholdsvis 1746, 1748 og 1763 får vi at vide, at natmandens hus lå på færgelandet, da der skrives "*om vidnet icke var ude paa færlandet*"¹³¹ og "*ude i natmandens Huus paa færlandet*"¹³² samt "*Paa Færgelandet til natmandens kone*"¹³³. I den samme kilde som nævnt ovenfor fra 6. december 1763 får vi at vide, at "*thi da hun og Den anden jordemoder kom til langebroe, Som gaaer over strømmen fra byen ud til Færgelandet*"¹³⁴.

Nakskov set fra Stensø omkring 1850. Broen i forgrunden fører over til Færgelandet, hvor en gård og en mølle kan anes. Bag disse bygninger fører Langebro over til selve byen. Nakskov Lokalhistoriske Arkiv.

Ud fra kilderne lå natmandens hus altså på Færgelandet, som lå på den anden side af det, som dengang var Langebro, dvs. udenfor købstadens søndre port; syd for byen. I 1700-tallet var området græsningsareal for kvæg pga. stedets daværende store vådområder. Haugner skriver om området, at for at komme fra byen til Færgelandet skulle man passere Langebro, som gik fra Dronningensstræde over til landevejen på Færgelandet.¹³⁵ Broen "var ganske uden rækværk, der laa kun en smal planke på højkant ved hver side. Som følge heraf skete der ogsaa jævnligt ulykker."¹³⁶

I sig selv var turen over broen til Færgelandet altså livsfarlig. Men bevægede man sig hen over selve færgelandet, som af Haugner beskrives som en ø, kom man på en endnu farligere vej, da "Fjorden gik saa langt ind i Landet at baade Stensø, Færge-

landet, Mellemlandet (den nuværende Færgelandsgaards høje jorder) og stubbelandet (banken nærmere mod Holleby) var øer. Passagen mellem dem foregik over vadedsteder, smalle strimler af sten og jord, hvor vogne nok kunde køre, medens Bunden udenfor disse strimler var blødt Dynd. At færdes her i Mørke eller med en halvdrukken Kusk var i Højeste grad livsfarligt."¹³⁷

Det var altså et uejsomt sted, natmanden i Nakskov havde fået bopæl. I øvrigt lå huset udenfor købstadens porte, hvilket svarer til de tidligere nævnte angivelser af, hvor natmænd boede i andre købstæder. Eksempelvis beskriver Tyge Krogh, at natmanden i Kalundborg boede udenfor købstadens østre port i Kalundborgs fattig-

kvarter. Efter C.C. Haugners udsagn boede natmanden i Nakskov ikke umiddelbart i et decideret fattigkvarter, men ud fra den førnævnte beretning om, hvorledes omgivelserne var på Færgelandet, må man nok formode, at det ikke har været det bedste sted at bo i og omkring Nakskov. Vha. folketællingerne kan man se, at der ved siden af natmanden boede en møller, og at der på Færgelandet var et konsumtionshus samt Færgelandsgården.¹³⁸ Disse oplysninger fortæller heller ikke umiddelbart, hvorvidt det var et fattigkvarter eller ej.

På de tre ovenstående afsnit kan det altså konkluderes, at natmanden også i Nakskov blev opfattet som uærlig, da han var af natmandsslægt, samt at hans bopæl var udenfor købstaden. Desværre har jeg i mit tilfælde ikke kunne underbygge tesen om, at natmandens kone også blev opfattet som uærlig pga. mangel på kilder. Det skal dog her nævnes, at det formentlig ikke var på alle punkter samt af alle i samfundet, at natmanden blev opfattet som uærlig. Nedenfor vil jeg analysere mig frem til, om de to ovenstående teser også var gældende i Nakskov.

Seksualmoral i 1700-tallet

Et tegn på at natmanden ikke på alle punkter blev opfattet som uærlig i datidens samfund var hans plads i datidens kirkelige fællesskab. I min hovedcase kan denne placering ses gennem natmandens forsvar af konens ære, da matrosen blev inviteret op i parrets seng og der befamlede natmandens kone.

Æren skal i denne forbindelse forstås gennem datidens seksualmoral. Denne seksualmoral var nemlig som tidligere nævnt en del af det kirkelige fællesskab. I det kirkelige fællesskab var *"sex kun tilladt inden for ægteskabet. Hvis ugifte forbrød sig, kaldte man det lejermål, men hvis en gift mand eller kone havde sex*

*uden for ægteskabet, så var det hor"*¹³⁹ som Tyge Krogh skriver. Seksualiteten var altså vigtig at holde indenfor ægteskabet; især fordi en overtrædelse af disse rammer betød udelukkelse fra det kirkelige fællesskab i en periode.¹⁴⁰

I dette tilfælde er den ære, som natmanden forsvarer, altså konens ægteskabsære i form af den seksuelle moral. Det er formentlig netop denne ægteskabsære, som den fremmede ville bryde, hvis han havde befamlet natmandens kone yderligere. Æren bliver da også hovedpunktet i forsøget på at få natmandens straf nedsat pga. nødværge, da han efter kildernes udsagn havde forsøgt at redde sin kones ære.¹⁴¹

"Folkekultur" versus "elitekultur" i Nakskov

At det ikke var alle, der opfattede natmanden ens, kan ses gennem mine kilder vha. episoder omkring natmandens forsøg på at få hjælp til den døende matros, samt omkring natmandens egen bortbærelse.

Som skrevet kom hjælpen til natmanden ikke før kl. 5 om morgenen, hvor overfaldet var sket kl. 11 om aftenen. Spørgsmålet er, hvorfor hjælpen kom så sent, når natmanden faktisk havde søgt om hjælp tidligere, som det fremgår af kilderne.

Grunden kan være, at toldereren ikke troede på natmanden og drengen, og dette underbygges af, at de uærliges udsagn ikke altid kunne tages for gode varer, såsom Nowosadtko påpeger i en tese om, at de uærliges vidneudsagn havde ringere værdi end de ærlige købstadsbeboere.¹⁴² Denne tese mener jeg dog ikke alene kan forklare mit problem, da der ingen andre beviser er på, at man ikke skulle tro på natmanden og drengen.

En anden begrundelse kan være, at vegen ud til natmandens hus var farlig om natten, således som Haugner er inde på. Den farlige bro og nattens mørke kan have

været årsagen til, at hjælpen først kom kl. 5 om morgenen, da vi befinder os i vinterhalvåret, og solen derfor endnu ikke var stået op på dette tidspunkt. Begrundelsen her kan naturligvis godt have været tilfældet, men jeg mener, at den skal underbygges nærmere, end jeg har mulighed for ud fra mine kilder.

En helt tredje grund må altså være forklaringen på den sene hjælp. Det kunne eksempelvis være, at barberen og hans svend ikke ville gå ud til natmandens hus alene pga. natmandens uærlighed. Dette underbygges af, at det var alle byens tre vægttere samt både barber Luttermann og hans svend, som kom til natmandens hus om morgenen. Det kunne altså tyde på, at alle, som havde de pågældende erhverv, som traditionelt skulle hjælpe ved sådanne situationer, mødte op. Årsagen kan være, at de enkeltvis var bange for, at købstadens beboere ikke længere ville anvende dem til opgaver, hvor de kunne tjene penge, hvis de blev "besmittet" med natmandens uærlighed. Ærlige borgere kunne altså undgå uærligheden vha. kollektivt fremmøde, præcis som natmanden kunne løses fra uærligheden gennem et kollektivt ritual, som nævnt i mit begrebsafklaringsafsnit.

Natmænds barnefødsler og lignende

Ovenstående tese underbygges af andre senere beretninger. I 1763 da natmanden Christopher Christophersens barn Bodild skulle fødes, var der problemer omkring fødselshjælpen. Jordmoderen Elisabeth Jørgens erklærede, at hun ikke ville hjælpe natmandens kone under fødslen, medmindre den anden jordmoder i byen samt en eller to magistratskoner var nærværende.¹⁴³ Denne historie underbygger, hvor farligt det kunne være for købstadens ærlige beboere at blive besmittet med uærligheden hos natmanden, da korrespondancen om-

kring den nævnte sag af 1763 fortæller, at den ene jordmoder ikke ville gå ud til natmandens kone alene, da hun så kunne risikere, at der ikke længere var nogen af købstadens ærlige mennesker, der ville bruge hende som jordmoder.¹⁴⁴

En lignende episode findes i 1752, hvor natmanden Michel Jensen vil have sin datter Johanna i skole. Han spurgte derfor de to skoleholdere i Nakskov, om hun kunne gå i deres skoler, men begge afviste dette. Natmanden klagede til magistraten, der beordrede, at barnet skulle gå i begge skoler skiftevis, og hvis hun i øvrigt blev nægtet at gå i skole, skulle skoleholderen straffes ved at miste retten til at holde skole.¹⁴⁵

Sager magen til de to nævnte findes øjensynligt i flere købstæder i 1700-tallet. Tyge Krogh nævner blandt andet i "*Det store Natmandskomplot*", hvorledes en natmands kone i Kalundborg havde samme problemer ved en fødsel, som det var tilfældet i Nakskov.¹⁴⁶

Man kan altså konkludere, at der kan være flere årsager til, at hjælpen ikke kom i tide, men opfattelsen af natmanden som uærlig har med stor sandsynlighed spillet ind på alle årsagerne. Jeg mener dog, at problemet ovenfor kan forklares endnu tydeligere med baggrund i problemerne med bortbærelsen af natmandens lig efter henrettelsen.

Natmanden blev, som det står i min beretning, dømt til døden og skulle efter henrettelsen begraves uden ceremoni. Der var dog et problem omkring begravelsen af natmanden, da hverken købstadens ligbærerlav og siden byens vægttere og stoderfogeden ville bære natmandens lig til graven pga. natmandens status som uærlig. Det bemærkelsesværdige i denne sag, som også fremgår i sagerne, som er nævnt ovenfor, er dog, at magistraten prøvede at

løse problemerne, mens de personer, som skulle i direkte kontakt med natmanden, ikke ville udføre opgaverne.

Jeg mener, at denne forskel i synet på natmanden fra henholdsvis magistraten og eksempelvis ligbærerlavets side viser, at der i købstaden var flere opfattelser af uærligheden. På den ene side var der eksempelvis ligbærernes, som i øvrigt var 12 håndværksmestre, som nægtede at hjælpe natmanden uden magistraten i hvert fald enten havde lavet en håndspåleggelse eller selv var til stede. Denne gruppe, mener jeg, man kan betegne som bærere af "folkekulturen", hvor uærlighedstankegangen altså har været en del af norm- og tanke-sættet.

Magistraten kan modsat ligbærerne mv. opfattes som værende en del af "elitekulturen", da de ikke var bange for uærligheden. Jeg mener dog ikke kun, at det var magistraten, der var bærere af "elitekulturen"; også det højere borgerskab i byen havde de samme normer og tanker. Dette ses ved, at det var dem, som stod fadder ved natmændenes dåbshandlinger, hvilket jeg vil komme tilbage til i det næste afsnit. Jeg vil også i de næste afsnit komme tilbage til, hvem der kan karakteriseres som medlemmer af det højere borgerskab.

Uærlighedsbegrebet ændrer sig

Som nævnt var der altså en modstridende opfattelse af uærligheden i henholdsvis "elitekulturen" og "folkekulturen". Spørgsmålet er dog, om "elitekulturens" tankesæt og normer var blevet udbredt i takt med oplysningstidens indflydelse på samfundet. Denne udvikling ville i så fald betyde, at "elitekulturen" ville overvinde "folkekulturens" tanker og normsæt.

Natmænd i Nakskov fra 1745-1840

Som indledning på den egentlige analyse af udviklingen af uærlighedsbegrebet, vil

jeg ud fra købstadsregnskaberne for Nakskov samt folketællingerne fra Nakskov bysogn 1787, 1801, 1834, 1840 og 1845 og Nakskov Skt. Nicolai kirkebogs oplysninger om dåb, vielser og begravelse gøre klart, hvem der var natmænd og skorstensfejere i Nakskov i perioden fra 1745 til 1840.

I tabellen på følgende side kan man altså se, hvem der var natmænd i Nakskov fra 1745 til 1840. Ud fra de nævnte kilder kan man endvidere få et glimt af, hvordan hele natmandens hushold så ud i især 1800-tallet.¹⁴⁷ I folketællingerne fra 1840 og frem bliver personerne i de enkelte husstandes fødested sågar også nævnt.¹⁴⁸

I folketællingen fra 1787 fortælles, at natmandens hus lå i det skatteområde, der blev kaldt Sønder Fjording – 2 rode. Natmanden hed på dette tidspunkt Nicolai Andersen og var 32 år. Han var gift med Inger Caspersdatter på 31 år, og sammen havde de børnene Hans Christian på 13 år og Karen på 8 år.¹⁴⁹ Udover disse personer havde natmanden en medhjælper ved navn Lars Nielsen. Nicolai Andersen var, ifølge ekstraskatteregnskaberne over Nakskov, fra slutningen af 1777 eller fra starten af 1776 til midten af 1796 natmand i Nakskov. Sønnen Hans Christian Nicolaisen overtager natmandsembedet i 1796.¹⁵⁰

Ud fra 1801 folketællingen er Hans Christian Nicolaisen nu blevet natmand. Hans Christian er i 1801 25 år og gift med Christiane Louise Hansdatter, som er 26 år gammel stammende fra København.¹⁵¹ De har sammen pigen Anne Susanne Hansdatter på 4 år. Familien har her nummer 27, hvilket ikke passer overens med det tidligere nummer fra 1787. Jeg ved dog, at det formentlig er samme sted, da der både i folketællingen af 1787 samt af 1801 er noteret, at natmandens hus var på Færgelandet.¹⁵²

Natmandsvirkets start	Natmandsvirket slut	Navn
15. september 1745	15. februar 1748 (begravet her)	Hans Olsen Natmand
1748	1752-1754	Michel Jensen Natmand
1754	1772/1773	Christopher Christophersen Natmand
1772/1773	1776	Christian Henrichsen Natmand
1776	1796	Nicolai Andersen Natmand
1796	23. januar 1817	Hans Christian Nicolaisen Natmand
1815 (Han får barn 23. september 1815 – hvor han står nævnt som skorstenfejer)	5. august 1828 (begravet her)	Skorstensfejer Jørgen Hendrik Linau (Var først natmandsmedhjælper hos Hans Christian – ud fra 1801 folketællingen) – han var gift med Karen Nicolaisdatter – (Nicolaj Andersen Natmands datter)
1825 (Han var skorstenfejer fra 1825, da han står benævnt som sådan i en dåbshandling fra 8. oktober 1825)	19. maj 1832 (begravet her)	Skorstensfejer Jørgen Christian Jacobsen Tolle (Gift med Anne Margrethe Linau Jørgensdatter indtil hendes død 18. juli 1829. – Hun var datter af Jørgen Hendrik Linau og havde dåb 9. oktober 1802, hvor Jørgen Linau endnu var natmandsmedhjælper). Her efter blev han gift med Karen Linau Jørgensdatter født i Rudkøbing på Langeland. – formentligt også datter af Jørgen Hendrik Linau.
1832 (Bliver 13. januar 1835 gift med Karen- hvor han officielt bliver skorstenfejer – han fungerede dog formentligt som en sådan allerede fra 1832)	1840	Skorstensfejer Lars Peter Larsen født i København og nu gift med den tidligere skorstenfejers enke Karen Linau. (Lars Peter var natmandsmedhjælper hos parret i 1834; ud fra 1834 folketællingen)

Natmænd og skorstenfejere i Nakskov i perioden fra 1745 til 1840.

Huset, hvor natmanden bor, har matrikelnummer 328 i 1834, matrikelnummer 329, der blev nævnt i 1801, findes ikke længere. Det er Karen Linau, som er nævnt i folketællingen som skorstenfejer-enke på 29 år, der er øverst placeret i husstanden. Hun er i øvrigt datter af skorstenfejeren Jørgen Hendrik Linau.

Hos Karen bor hendes søskende på 16 og 14 år, samt hendes børn fra ægteskabet med Jørgen Christian Jacobsen Tolle på henholdsvis 6, 5 og 2 år. Endelig bor Christiane Louise Hansdatter på samme matrikel, formentlig i en form for aftægt hvor hun tjener sine penge ved håndværk, som der står i folketællingen.¹⁵³ Christiane er

Udsigten fra kirketårnet i Nakskov med Færgelandet mod sydvest omkring 1868. Nakskov Lokalhistoriske Arkiv.

den samme person, som var gift med natmanden Hans Christian Nicolaisen i 1801, og netop derfor mener jeg, hun bor i aftægt hos Karen. I 1801 var Karens far i øvrigt medhjælper hos natmanden Hans Christian og har formentligt overtaget natmandshvervet i Nakskov efter Hans' død, mod at Christiane fik aftægt hos Karens far og kone. Christianes tilstedeværelse er samtidig et bevis på, at matriklen er den samme som i 1801, altså at skorstensfejeren besidder det erhverv, som tidligere kaldtes natmand.

Ud fra folketællingen af 1840 kan man se, at natmandshuset igen har fået matrikelnummer 329. Nu er Karen Linau på 38 år igen blevet gift; denne gang med Lars Peter Larsen på 39 år. Lars stammer i følge folketællingen af 1845's oplysninger fra København. De har sammen tre børn. I huset er herudover to tjenestepiger, som ser ud til at være Karens søstre, samt Christiane der nu er 71 år.¹⁵⁴

Selve natmandshuset blev efter Haugners udsagn nedlagt i 1862. Det skete, da magistraten gjorde op med uærlighedsforestillingerne, som Haugner skriver.¹⁵⁵ Haugners udsagn underbygges af oplysninger fra skøde- og panteprotokollen fra Nakskov købstad i ca. 1860, hvor der står, at huset havde matrikelnummer 328, og i øvrigt havde betegnelsen "natmandens hus", men var blevet nedrevet til fordel for en jordlod nr. 02 på Færgelandet.¹⁵⁶

Skorstensfejerembedet blev dog ved med at eksistere i Nakskov trods nedrivningen af huset på Færgelandet. Dette ved jeg, da folketællingen fra 1901 fortæller, at skorstensfejeren boede på adressen Norden Kirke 9; en adresse som havde matrikelnummer 211. Skorstensfejer var Vilhelm Gotfred Thilke, født 26. oktober 1863 i Tillitse lige syd for Nakskov i Sønder herred; gift med Thomasigne Thilke, født 2. april 1863 i Nysted på Sydolland.¹⁵⁷

Når man fokuserer på uærlighedsbegrebets udvikling i forhold til erhvervet natmand, kan man i første omgang fokusere på selve benævnelsen: natmand. Denne benævnelse er ud fra det tidligere gennemgåede i høj grad behæftet med uærlighed. Benævnelsen natmand fremkommer i retsakterne fra Hans Olsens sag, da han gentagne gange benævnes som natmanden Hans Olsen. Også i breve vedrørende sagens efterspil mv. nævnes betegnelsen natmand. Bemærkelsesværdigt er dog, at jeg i retskilderne for en sag fra 1803, omkring en natmands-medhjælper, som begik bigami, da han i 1798 blev gift med natmandens datter i Nakskov Karen Nicolaisdatter samtidig med, at han var gift i forvejen, overhovedet ikke støder på benævnelserne natmand eller natmandsmedhjælper. I folketællingen fra 1801 betegnes Jørgen Hendrik Linau, som er den retsforfulgte i bigamisagen som natmandsmedhjælper og burde derfor være uærlig i lige så høj grad som natmanden Hans Olsen. At sagen formentligt viser et skifte i holdningen til de uærlige og måske endda uærlighedsbegrebets forsvinden fra samfundet underbygges af, at sagen overhovedet ikke er nævnt i øvrige kilder fra Nakskov rådstue, i modsætning til sagen fra 1746.

I folketællingerne sker også en benævnelsesændring, da der fra 1801 til 1834 sker et skift i betegnelsen af den person, som er øverst placeret, i det hus som betegnes som natmandshuset. Denne person ændrer nemlig betegnelse fra natmand til skorstensfejer. At benævnelsen natmand har ændret sig betød øjensynligt også, at uærligheden omkring personerne i natmandshuset formentligt har udviklet sig eller helt er forsvundet. Det mener jeg med baggrund i den førromtalte uærlighedsvedhæftning til natmandsbetegnelsen. Jeg mener dog ikke, at folketællingernes oplys-

ninger sammenkædet med sammenligningen af de to retssager er nok til at bevise, at der er sket en udvikling omkring uærlighedsopfattelsen. Jeg vil derfor analysere på udviklingen af uærlighedsbegrebet vha. natmændenes dåbshandlinger i perioden fra 1745 til 1840.

Dåbshandlingerne er netop interessante, da det, ud fra hvad bl.a. Tyge Krogh forklarer, traditionelt var det højere borgerskab i købstaden, som var faddere til natmandens børn. Forholdene var således, da ingen andre ville være faddere pga. faren for besmittelse med uærlighed med udelukkelse af samfundet som følgevirkning.¹⁵⁸

Det højere borgerskab havde altså sandsynligvis ikke den samme angst for uærligheden som de øvrige beboere i købstaden, hvilket også underbygges af, at de formentligt har haft et andet tanke- og norm-sæt og derfor kan beskrives som værende bærere af en "elitekultur" versus den øvrige ærlige befolkning i købstaden, som værende bærere af en "folkekultur". Man kan altså endvidere sige, at personerne fra "elitekulturen" formentligt hjalp natmanden til at være med i det kristne fællesskab ved at stå fadder ved hans dåbshandlinger.¹⁵⁹

Ændringer i dåbshandlingerne for natmænd

Ud fra dåbshandlinger har jeg fundet frem til, at der omkring dåbsritualerne sker en udvikling fra, at det hovedsageligt var det højere borgerskab, som var faddere ved de uærlige natmænds dåbshandlinger, til at det i højere grad blev andre købstadsborgere udenfor det højere borgerskab samt personer med slægtsrelationer, som var faddere. Dåbshandlingerne kunne altså tyde på en større og større udbredelse af "elitekulturens" tankesæt og normer gennem oplysningstidens gennembrud. Denne

tese kræver dog en nærmere analyse af tabellen ovenfor.

I perioden fra 1745 til 1785 er det alene det højere borgerskab, som er faddere. Eksempelvis var det ved natmanden Christopher Christophersen barsedåb af datteren Mariane den 12. april 1761 Madame Møller, rådmand Poul Møllers hustru, som bar barnet, hr. råd og byfoged Mathias Walther, hr. råd Peder Hansen Top, hr. råd Diderich Diderichsen, Madame Theisen, købmand Thiesens hustru samt Hr. provst Dorph, der stod faddere. Alle er medlemmer af byens råd eller medlemmer af højtstående familier i byen i form af købmænd.

I perioden fra 1786 til 1818 ses det, at det bliver mere blandet, hvem der stod faddere ved dåbshandlingerne. Eksempelvis stod følgende personer fadder ved natmanden Hans Christian Nicolaisens dåb af datteren Anna Susanna: Madame Clausen, som var købmand Rasmus Clausens hustru og som bar barnet, Jomfru Jacobine Just, som var uægte datter af købmand Jørgen Christopher Tofte, Hr. Lieutnant Bergsted; alle fra det højere borgerskab. Udover disse nævnte navne stod Fugl Apotekersvend, Bernth Lehm bager, Niels Lund Smed og Peder Hansens barn fra den resterende del af byens beboere faddere. Om disse personer har haft en særlig relation til natmanden er umiddelbart svært at sige, men jeg kan dog ud fra dåbshandlingerne se, at disse personer ikke står fadder gentagne gange. Derved er der ikke noget, som tyder på, at der en relation mellem natmanden og de sidstnævnte faddere. Man kan altså på denne periode konkludere, at det ser ud som om, at der er ved at ske et skifte i, hvem der stod fadder ved de uærliges dåbshandlinger, da de sidstnævnte personer ikke tilhørte det højere borgerskab.

Fra 1818 til 1840 er der sket et endeligt skifte til, at fadderne udelukkende havde

slægtsrelation eller anden relation til byens natmand, eller som de kaldes fra et tidspunkt i perioden fra 1805 til 1814: skorstensfejer. Et eksempel på en dåb i denne periode er skorstensfejer Jørgen Christian Jacobsens og hans hustru Anne Margrete Jørgensdatters dåb af deres datter Carolina Cecilia Tolle Jacobsdatter. Hun blev døbt 14. december 1828, og ved hendes dåb var det tjenestepigen Trine, der bar barnet, herudover stod tjenestepigen Nicoline, som formentligt er Nicoline Linau, og som ud fra oplysninger fra hendes eget barns dåb fra 1833 var tjenestepige ved Maribo, Jørgine Jørgensdatter, som formentligt var skorstensfejerens egen datter, August Ahm pottemager samt bagersvend Thomas Hansen faddere. Som nævnt var det altså hovedsageligt skorstensfejerens nærmeste slægt, som var faddere. De øvrige har formentligt også haft en nær relation til skorstensfejer, da eksempelvis August Ahm pottemager flere gange står fadder ved skorstensfejer Jørgen Christian Jacobsens dåbshandlinger.

Det kunne altså som nævnt se ud som om, at der sker et skifte omkring den periode, hvor benævnelsen natmand også overgår til skorstensfejer, hvilket godt kunne tyde på, at begrebet skorstensfejer ikke er omfattet af uærlighedstanken i samme grad som natmandsbegrebet. Derved er uærligheden altså umiddelbart ud fra denne analyse forsvundet på et tidspunkt mellem 1815 og 1820 og måske endda tidligere. Dette kan endvidere hænge sammen med Haugners udsagn om, at nedrivningen af natmandshuset formentligt var et endeligt opgør med uærlighedstanken.

Uærlighedsbegrebet har formentligt helt været forsvundet i starten af 1900-tallet, da skorstensfejer som beskrevet flyttede ind i selve købstaden, hvilket står i klar modsætning til, hvad man ud fra mine be-

skrivelser af natmandens bopæl tillod uærlige i 1700-tallet. Min analyse viser også, at selve skorstensfejerbegrebet og derved også selve skorstensfejeropgaverne ikke i 1700-1800-tallet blev opfattet som uærlige i sig selv, men blev besmittet med uærligheden af natmanden, som i kraft af andre opgaver var uærlig. Endelig må jeg dog tilføje, at jeg ikke med sikkerhed ved, om en skorstensfejers opgaver i 1800-tallet var de samme, som de opgaver en natmand udførte i 1700-tallet.

Ud fra min analyse af dåbshandlingerne er det også interessant, at fadderne ved natmandsmedhjælpernes dåbshandlinger ikke stammende fra det højere borgerskab, på trods af at natmændene i samme periode netop har disse personer som faddere. Medhjælperne havde enten en fra natmandens familie eller folk udenfor det højere borgerskab som fadder. Eksempelvis fik natmandsmedhjælperen Carl Friderich Hansen hos natmanden Nicolai Andersen døbt en datter ved navn Malene. Til dåben var følgende faddere: Schulens enke, som bar barnet. Schulens enke er formentlig skomager Schulens hustru eller hans mor. Andre faddere var Karen Christiansdatter, Povel Sandberg, Knud slagter, Jens Hansen, som formentlig alle tilhørte den laveste sociale gruppe i købstaden samt evt. slægtninge.

En forklaring på, at natmandsmedhjælpernes dåbshandlinger åbenbart ikke var noget særligt problem i forhold til uærligheden kan være, at deres dåbshandlinger ikke havde samme uærlighedsoverførende effekt som hos natmanden. Spørgsmålet er dog, om det var fordi, medhjælperne eksempelvis ikke udførte de opgaver, som var uærlige, eller om forklaringen skal findes andetsteds. Dette spørgsmål er helt åbent, da det ud fra mine kilder ikke lader sig besvare.

Sammenfatning

Uærlighed i 1700-1800-tallets Danmark var, som man kan læse i min artikel et komplekst fænomen, som hænger sammen med en uærlighedstankegang i dele af befolkningen. Uærligheden skal altså forstås som tanker og normer omkring bestemte handlinger, som netop natmanden udførte og derved gjorde, at han sammen med sin familie blev stigmatiseret ved uærlighedsbegrebet. At natmanden blev stigmatiseret ses eksempelvis vha. hans bopæl udenfor købstaden, hvilket også var tilfældet i Nakskov, hvor natmanden boede i et uvejsomt område kaldet Færgelandet. Herudover gjorde den sociale placering udenfor standssamfundet dem æreløse og derved stigmatiserede.

Netop omkring æren, kan der i samtiden tales om flere former for ære end standsæren. Jeg har analyseret mig frem til, at natmandsparret også havde en ægteskabsære, som natmanden havde forsvaret overfor matrosen, som havde forsøgt at berøre natmandens kone. Denne ægteskabsære stammede fra samtidens kirkelige fællesskab, som natmanden var en del af.

I samtiden var det dog ikke alle, der opfattede natmanden som uærlig. De personer, som kæmpede imod uærlighedsopfattelsen og derved stigmatiseringen af natmanden på baggrund af deres anderledes normer og tankesæt, går under betegnelsen; "elitekulturen", mens de, som stigmatiserede natmanden som uærlig, kan karakteriseres som bærere af "folkekulturen". I Nakskov kan de personer, som sad i magistraten samt det højere borgerskab, opfattes som bærere af "elitekulturen", da de prøvede at gøre op med uærligheden omkring bortbærelsen af natmandens lig efter henrettelsen, samt stod faddere ved natmænds dåbshandlinger. Derimod var bl.a. håndværkerne, som ligbærerlavet i Nakskov bestod af, bærere af "folkekulturen".

Uærligheden var altså kun påhæftet natmanden af en del af samfundet. Interessant ved uærligheden var dog samtidig, at den kunne fjernes fra de uærlige samt undgås af de ærlige vha. kollektive ritualer. Dette var formentligt tilfældet, da den døende hos natmanden i Nakskov skulle have hjælp, hvor alle der skulle hjælpe den døende mødte op for at undgå, at en enkelt blev besmittet med uærligheden hos natmanden og derved kunne miste de kunder, som var bange for uærligheden.

I øvrigt har mine undersøgelser vist, at stigmatiseringen af natmændene som værende uærlige medførte, at natmændene dannede parallelsamfund. Parallelsamfundene var struktureret både omkring deres egen slægt samt med andre udenfor stands-samfundet placerede personer.

Mine kilder og undersøgelser viste også, at uærlighedstanken fremstod i en del af natmandens opgaver. Opgaver, som direkte var forbundet med uærlighed, var heste-aflivning, som var et religiøst tabu, og afhudningen af døde dyr, som blev forbundet med magi.

De opgaver, som ikke i sig selv var uærlige, men formentligt blev det pga. natmandens øvrige opgaver, var skorstensfejdning, tømning af latriner, renholdelse af købstadens gader; herunder bl.a. fjernelse af ådsler. Udover de nævnte opgaver har jeg sat spørgsmålstegn ved to af natmandens opgaver, mht. hvorvidt de var uærlige i sig selv eller ej, nemlig hjælpen til skarp-retteren og fjernelse af døde katte.

Mine undersøgelser har i øvrigt vist, at der i slutningen af 1700-tallet og starten af 1800-tallet efterhånden skete et opbrud i samfundsstrukturen, og "elitekulturens" tankegang vandt mere og mere ind på "folkekulturen" med oplysningstidens rationelle tankegang som en mulig medhjælper. Denne udvikling kan ses vha. min diskursanalyse af uærlighedsbegrebet fra 1745 til

1840. Her fandt jeg, bl.a. ved hjælp af en gennemgang af dåbsritualer, netop frem til, at uærlighedsbegrebet forsvandt i Nakskov mellem 1815 og 1820. Dette skete i øvrigt samtidig med, at betegnelsen natmand samt forestillinger, normer og handlemønstre, som havde været tilknyttet til begrebet, langsomt ser ud til at forsvinde.

Endelig skal det til slut nævnes, at opfattelsen af natmanden som uærlig var dobbeltsidet. På den ene side udførte natmanden nødvendige opgaver i købstaden, som eksempelvis fjernelse af fækalier, og derved formentligt var med til at undgå smittespredning, mens han på den anden side blev stigmatiseret som uærlig.

Artikel skrevet på baggrund af universitetsspeciale ved Københavns Universitet, SAXO-instituttet år 2006 af Cand.mag. Anders Peter Koch Hansen, 29 år, bosiddende, født og opvokset i Nakskov. Anders arbejder pt. som lærer samt er projektansat ved Lolland Falsters Stiftsmuseum.

Noter

- 1 Justitsprotokol 5. december 1746 & 6. marts 1747 – domsdag (Nakskov byfoged: Justitsprotokol, (B 1 15. udgave), Landsarkivet for Sjælland, Lolland Falster, Møn og Bornholm 1743 1749) & natmandens egen beretning i en suplik til kongen (Danske kancelli: Koncepter og indlæg til Fynske og Smaalandske Tegnelser, (D25. udgave), Rigsarkivet 1746 1748).
- 2 Højesterets protokol 3. oktober 1747 (Danske kancelli: Koncepter og indlæg til Fynske og Smaalandske Tegnelser, (D25. udgave), Rigsarkivet 1746 1748).
- 3 Justitsprotokol Nakskov byting 6. marts 1747 – domsdag (Nakskov byfoged: Justitsprotokol, (B 1 15. udgave), Landsarkivet for Sjælland, Lolland Falster, Møn og Bornholm 1743 1749) & natmandens egen beretning i en suplik til kongen (Danske kancelli: Koncepter og indlæg til Fynske og Smaalandske Tegnelser, (D25. udgave), Rigsarkivet 1746 1748).
- 4 Højesterets protokol 3. oktober 1747 (Danske kancelli: Koncepter og indlæg til Fynske og Smaalandske Tegnelser, (D25. udgave), Rigsarkivet 1746 1748) & natmandens egen beretning i en suplik til kongen (Danske kancelli: Koncepter og indlæg til Fynske og Smaalandske Tegnelser, (D25. udgave), Rigsarkivet 1746 1748).
- 5 Pallask = et tungt hug- og stød våben med lige kling, stammer fra Østeuropa og brugtes fra 1700 ved det svære rytteri (Red. Eriks Aalstrup m.fl.: Dansk kulturhistorisk opslagsværk bind 1 2, Dansk historisk fællesforening, København 1991).
- 6 Højesterets protokol 3. oktober 1747 (Danske kancelli: Koncepter og indlæg til Fynske og Smaalandske Tegnelser, (D25. udgave), Rigsarkivet 1746 1748).
- 7 Jens Pedersens udsagn i højesteret (Højesterets protokol 3. oktober 1747 (Danske kancelli: Koncepter og indlæg til Fynske og Smaalandske Tegnelser, (D25. udgave), Rigsarkivet 1746 1748).
- 8 En Hertzfænger er et kort jagt sværd (Red. Eriks Aalstrup m.fl.: Dansk kulturhistorisk opslagsværk bind 1 2, Dansk historisk fællesforening, København 1991).
- 9 Højesterets protokol 3. oktober 1747 (Danske kancelli: Koncepter og indlæg til Fynske og Smaalandske Tegnelser, (D25. udgave), Rigsarkivet 1746 1748) & natmandens egen beretning i en suplik til kongen (Danske kancelli: Koncepter og indlæg til Fynske og Smaalandske Tegnelser, (D25. udgave), Rigsarkivet 1746 1748).
- 10 Justitsprotokol Nakskov byting 6. marts 1747 – domsdag (Nakskov byfoged: Justitsprotokol, (B 1 15. udgave), Landsarkivet for Sjælland, Lolland Falster, Møn og Bornholm 1743 1749).
- 11 Justitsprotokol Nakskov byting 5. december 1746 – domsdag (Nakskov byfoged: Justitsprotokol, (B 1 15. udgave), Landsarkivet for Sjælland, Lolland Falster, Møn og Bornholm 1743 1749).
- 12 Justitsprotokol Nakskov byting 5. december 1746 – domsdag (Nakskov byfoged: Justitsprotokol, (B 1 15. udgave), Landsarkivet for Sjælland, Lolland Falster, Møn og Bornholm 1743 1749).
- 13 22. marts 1747 Landstinget (Lolland Falster Landsting: sagsakter, (Pakke 1. udgave), Landsarkivet for Sjælland, Lolland Falster, Møn og Bornholm 1735-1791.) & Justitsprotokol 14. november 1746 (Nakskov byfoged: Justitsprotokol, (B 1 15. udgave), Landsarkivet for Sjælland, Lolland Falster, Møn og Bornholm 1743 1749).
- 14 Justitsprotokol Nakskov byting 7. november 1746 (forhør af vægere) (Nakskov byfoged: Justitsprotokol, (B 1 15. udgave), Landsarkivet for Sjælland, Lolland Falster, Møn og Bornholm 1743 1749).
- 15 Justitsprotokol Nakskov byting 14. november 1746 (Nakskov byfoged: Justitsprotokol, (B 1 15. udgave), Landsarkivet for Sjælland, Lolland Falster, Møn og Bornholm 1743 1749).
- 16 Justitsprotokol Nakskov byting 14. november 1746 (Nakskov byfoged: Justitsprotokol, (B 1 15. udgave), Landsarkivet for Sjælland, Lolland Falster, Møn og Bornholm 1743 1749).
- 17 Justitsprotokol Nakskov byting 9. januar 1747 (Barber Luttermann og Mons. Echors vidneudsagn) (Nakskov byfoged: Justitsprotokol, (B 1 15. udgave), Landsarkivet for Sjælland, Lolland Falster, Møn og Bornholm 1743 1749).
- 18 Justitsprotokol Nakskov byting 9. januar 1747 (Barber Luttermann og Mons. Echors vidneudsagn) (Nakskov byfoged: Justitsprotokol, (B 1 15. udgave), Landsarkivet for Sjælland,

- Lolland Falster, Møn og Bornholm 1743 1749).
- 19 Justitsprotokol Nakskov byting 9. januar 1747 (Barber Luttermann og Mons. Echors vidneudsagn) (Nakskov byfoged: Justitsprotokol, (B 1 15. udgave), Landsarkivet for Sjælland, Lolland Falster, Møn og Bornholm 1743 1749).
 - 20 Brev 16. oktober 1746 fra Magistraten til Frederik Raben. (Nakskov rådstue: Magistratens Korrespondance, (C30 C36 (bl.a. fra kancelliet og stiftamtmanden). udgave), Landsarkivet for Sjælland, Lolland Falster, Møn og Bornholm 1729 1807.) & Justitsprotokol 7. november 1746 (forhør af vægttere) (Nakskov byfoged: Justitsprotokol, (B 1 15. udgave), Landsarkivet for Sjælland, Lolland Falster, Møn og Bornholm 1743 1749).
 - 21 C.C. Haugner: Nakskov købstads historie III, København 1936, side 275-281.
 - 22 Justitsprotokol Nakskov byting 7. november 1746 (forhør af vægttere) & 6. marts 1747-domsdag (Nakskov byfoged: Justitsprotokol, (B 1 15. udgave), Landsarkivet for Sjælland, Lolland Falster, Møn og Bornholm 1743 1749).
 - 23 Landstinget 13. marts - til 22. marts 1747 (Lolland Falster Landsting: sagsakter, (Pakke 1. udgave), Landsarkivet for Sjælland, Lolland Falster, Møn og Bornholm 1735-1791).
 - 24 Højesteret voteringsprotokol den 3. oktober 1747 (Højesteret: voteringsprotokol, Rigsarkivet 1747 & 1803) & skitse for brev fra kongen til Frederik Raben (Danske kancelli: Koncepter og indlæg til Fynske og Smaalandske Tegnelser, (D25. udgave), Rigsarkivet 1746 1748).
 - 25 Højesterets protokol 3. oktober 1747 (Danske kancelli: Koncepter og indlæg til Fynske og Smaalandske Tegnelser, (D25. udgave), Rigsarkivet 1746 1748).
 - 26 Nakskov Skt. Nicolai kirkebog 15. februar 1748 (Natmanden Hans Olsens begravelse) (Nakskov Skt. Nicolai sogn: Kirkebog over fødte, viede og døde m.m., (digital udgave), www.arkivalier online.dk 1739 1810).
 - 27 En supplik er et brev henvendt direkte til kongen uden om det øvrige administrative system. Dvs. for magistratens vegne uden om stiftamtmanden, hvor man ellers normalt henvendte sig, hvis man havde problemer.
 - 28 Brev fra Koncepter og indlæg 1747-1748 (Danske kancelli: Koncepter og indlæg til Fynske og Smaalandske Tegnelser, (D25. udgave), Rigsarkivet 1746 1748.) & Nakskov Skt. Nicolai kirkebog 15. februar 1748 (Natmanden Hans Olsens begravelse) (Nakskov Skt. Nicolai sogn: Kirkebog over fødte, viede og døde m.m., (digital udgave), www.arkivalier online.dk 1739 1810).
 - 29 Ligbærerlavet bestod af 12 håndværksmestre (C.C. Haugner: Nakskov Købstads Historie II, København 1935).
 - 30 Stodderfogeden var en del af købstadens administration og hjalp med skatteoprævnninger, samt havde som sit hovederhverv at smide tiggere (stoddere), som ikke havde ret til at være i købstaden, udenfor byporten. (Red. Eriks Aalstrup m.fl.: Dansk kulturhistorisk opslagsværk bind 1 2, Dansk historisk fællesforening, København 1991).
 - 31 Brev fra koncepter og indlæg 1747 ((Danske kancelli: Koncepter og indlæg til Fynske og Smaalandske Tegnelser, (D25. udgave), Rigsarkivet 1746 1748)).
 - 32 Brev 8. januar 1748 (Danske kancelli: Fynske og smaalandske tegnelser, (D25 30A.udgave), Rigsarkivet 1747 1748).
 - 33 Brev 8. januar 1748 (Danske kancelli: Fynske og smaalandske tegnelser, (D25 30A.udgave), Rigsarkivet 1747 1748).
 - 34 Tyge Krogh: Oplysningstiden og det magiske Henrettelser og korporlige straffe i 1700 tallets første halvdel, Københavns Universitet (Afhandling) 2000, side 339-348 & Chronologisk Fortegnelse over de trykte anordninger 1640-1824.
 - 35 Tyge Krogh: Oplysningstiden og det magiske Henrettelser og korporlige straffe i 1700 tallets første halvdel, Københavns Universitet (Afhandling) 2000, side 340 – Dyrlund nævner også dette, han beskriver blot disse episoder, som problemer for natmanden som uærlig. (Frederik Dyrlund: Tatere og natmandsfolk i Danmark Betragtede med hensyn til samfundsforholdene i det hele, (Genudgivelse), København 1974 (1872), side 101-104) & Chronologisk Fortegnelse over de trykte anordninger 1640-1824.
 - 36 Erving Goffmann: Stigma: Notes on the management of Spoiled Identity, Harmondsworth, Penguin 1963 (oversat til dansk), side 13.

- 37 Erving Goffmann: Stigma: Notes on the management of Spoiled Identity, Harmondsworth, Penguin 1963 (oversat til dansk), side 13.
- 38 Erving Goffmann: Stigma: Notes on the management of Spoiled Identity, Harmondsworth, Penguin 1963 (oversat til dansk), side 13-14.
- 39 Erving Goffmann: Stigma: Notes on the management of Spoiled Identity, Harmondsworth, Penguin 1963 (oversat til dansk), side 18.
- 40 Jutta Nowosadtko: Scharfrichter und Abdecker Der alltag zweier "Unehrllicher Berufe" in der Frühen Neuzeit, Paderborn 1994, side 12-13.
- 41 Frederik Dyrhund: Tatere og natmandsfolk i Danmark Betragtede med hensyn til samfundsf forholdene i det hele, (Genudgivelse), København 1974 (1872), side 93 & 100.
- 42 Tyge Krogh: Oplysningstiden og det magiske Henrettelser og korporlige straffe i 1700 tallets første halvdel, Københavns Universitet (Afhandling) 2000, side 350.
- 43 Troels Lund: Dagligt Liv i Norden i det sekstende århundrede Bind I, (4. udgave, Danmark 1968 (1879 1901), side 371-388.
- 44 Troels Lund: Dagligt Liv i Norden i det sekstende århundrede Bind I, (4. udgave, Danmark 1968 (1879 1901), side 375.
- 45 Frederik Dyrhund: Tatere og natmandsfolk i Danmark Betragtede med hensyn til samfundsf forholdene i det hele, (Genudgivelse), København 1974 (1872), side 104-105.
- 46 Tyge Krogh: Det store natmands komplot En historie om 1700 tallets kriminelle underverden, Danmark 2000, side 74.
- 47 Tyge Krogh: Det store natmands komplot En historie om 1700 tallets kriminelle underverden, Danmark 2000, side 74-75.
- 48 Vølvere er spåkvinder eller som de også kaldes hekse (Gyldendals Fremmedordbog & Lademans leksikon).
- 49 Alice Emborg: Politikens kattebog, Politikens forlag 1999, side 250-251.
- 50 Alice Emborg: Politikens kattebog, Politikens forlag 1999, side 250-251.
- 51 Erving Goffmann: Stigma: Notes on the management of Spoiled Identity, Harmondsworth, Penguin 1963 (oversat til dansk), side 16-17.
- 52 Jutta Nowosadtko: Scharfrichter und Abdecker Der alltag zweier "Unehrllicher Berufe" in der Frühen Neuzeit, Paderborn 1994, side 12-13.
- 53 H.P. Hansen: Natmandsfolk og Kjeltringer I II, København 1959, side 79-81.
- 54 Breve 7.-10. december 1746 (Nakskov rådstue: Magistratens Korrespondance med Private, (C61. udgave), Landsarkivet for Sjælland, Lolland Falster, Møn og Bornholm 1743 1750).
- 55 Kagen var en pæl, som dem, som skulle straffes, var bundet op af. (Lademans leksikon).
- 56 Galgen var det, som dødsdømte fanger blev hængt på. (Lademans leksikon).
- 57 "Bødlens og natmandens uærlighed" af Tyge Krogh, side 30.
- 57 C.C. Haugner: Nakskov Købstads Historie II, København 1935, side 143.
- 58 Tyge Krogh: Bødlens og natmandens uærlighed, Historisk Tidsskrift 94 hæfte 1, 1994, s. 30 – 57, side 37-38.
- 59 Tyge Krogh: Oplysningstiden og det magiske Henrettelser og korporlige straffe i 1700 tallets første halvdel, Københavns Universitet (Afhandling) 2000, side 329.
- 60 Tyge Krogh: Oplysningstiden og det magiske Henrettelser og korporlige straffe i 1700 tallets første halvdel, Københavns Universitet (Afhandling) 2000, side 329.
- 62 Tyge Krogh: Det store natmands komplot En historie om 1700 tallets kriminelle underverden, Danmark 2000, side 72.
- Tyge Krogh: Det store natmands komplot En historie om 1700 tallets kriminelle underverden, Danmark 2000, side 72.
- 64 Tyge Krogh: Bødlens og natmandens uærlighed, Historisk Tidsskrift 94 hæfte 1, 1994, s. 30 – 57, side 41-43.
- 65 Tyge Krogh: Bødlens og natmandens uærlighed, Historisk Tidsskrift 94 hæfte 1, 1994, s. 30 – 57, side 31 & H.P. Hansen: Natmandsfolk og Kjeltringer I II, København 1959, side 31-33.
- 66 H.P. Hansen: Natmandsfolk og Kjeltringer I II, København 1959, side 30-32.
- 67 H.P. Hansen: Natmandsfolk og Kjeltringer I II, København 1959, side 32-33.
- 68 Frederik Dyrhund: Tatere og natmandsfolk i Danmark Betragtede med hensyn til samfundsf forholdene i det hele, (Genudgivelse), København 1974 (1872), side 105.

- 69 Frederik Dyrlund: Tatere og natmandsfolk i Danmark Betragtede med hensyn til samfundsforholdene i det hele, (Genudgivelse), København 1974 (1872), side 105.
- 70 Tyge Krogh: Det store natmands komplot En historie om 1700 tallets kriminelle underverden, Danmark 2000.
- 71 H.P. Hansen: Natmandsfolk og Kjæltringer I II, København 1959, side 89-113.
- 72 Tyge Krogh: Bødlens og natmandens uærlighed, Historisk Tidsskrift 94 hæfte 1, 1994, s. 30 – 57, side 45.
- 73 Tyge Krogh: Bødlens og natmandens uærlighed, Historisk Tidsskrift 94 hæfte 1, 1994, s. 30 – 57, side 54.
- 74 Tyge Krogh: Oplysningstiden og det magiske Henrettelser og korporlige straffe i 1700 tallets første halvdel, Københavns Universitet (Afhandling) 2000, side 331-332.
- 75 Tyge Krogh: Det store natmands komplot. En historie om 1700 tallets kriminelle underverden, Danmark 2000. side 32 samt oplysninger om natmandens bopæl; Brev 18.-20. januar 1732 (Nakskov rådstue: Magistratens Korrespondance, (C30 C36 (bl.a. fra kancelliet og stiftamtmanden). Landsarkivet for Sjælland, Lolland Falster, Møn og Bornholm 1729 1807).
- 76 C.C. Haugner: Lolland bind II Vestlolland, Nakskov 1918, side 160.
- 77 Brev 7. marts 1739 (Nakskov rådstue: Magistratens Korrespondance, (C30 C36 (bl.a. fra kancelliet og stiftamtmanden). Landsarkivet for Sjælland, Lolland Falster, Møn og Bornholm 1729 1807).
- 78 Breve 7. februar, 7. marts og 11. april 1739 (Nakskov rådstue: Magistratens Korrespondance, (C30 C36 (bl.a. fra kancelliet og stiftamtmanden). Landsarkivet for Sjælland, Lolland Falster, Møn og Bornholm 1729 1807).
- 79 Brev 27. april 1745 (Lolland Falsters Stiftamt: Indkomne breve (Nakskov Købstæders Breve), (Pakke 131 148 (18 pakker), Landsarkivet for Sjælland, Lolland Falster, Møn og Bornholm 1739 1804).
- 80 Brev 22. Maj 1745 (Lolland Falsters Stiftamt: Indkomne breve (Nakskov Købstæders Breve), (Pakke 131 148 (18 pakker). udgave), Landsarkivet for Sjælland, Lolland Falster, Møn og Bornholm 1739 1804).
- 81 Ansættelseskontrakt 15. september 1745 (Nakskov rådstue: "Documenter Nakskov Raadstues Archiv henhørende", (C68 69 (2 bind med 354 særligt værdifulde dokumenter). Landsarkivet for Sjælland, Lolland Falster, Møn og Bornholm 1539 1785).
- 82 Ansættelseskontrakt 15. september 1745 (Nakskov rådstue: "Documenter Nakskov Raadstues Archiv henhørende", (C68 69 (2 bind med 354 særligt værdifulde dokumenter). udgave), Landsarkivet for Sjælland, Lolland Falster, Møn og Bornholm 1539 1785).
- 83 Ansættelseskontrakt 15. september 1745 – taksering af natmands og skorstensfejer opgaver (Nakskov rådstue: "Documenter Nakskov Raadstues Archiv henhørende", (C68 69 (2 bind med 354 særligt værdifulde dokumenter). Landsarkivet for Sjælland, Lolland Falster, Møn og Bornholm 1539 1785).
- 84 Ansættelseskontrakt 15. september 1745 – taksering af natmands og skorstensfejer opgaver (Nakskov rådstue: "Documenter Nakskov Raadstues Archiv henhørende", (C68 69 (2 bind med 354 særligt værdifulde dokumenter). Landsarkivet for Sjælland, Lolland Falster, Møn og Bornholm 1539 1785).
- 85 Ansættelseskontrakt 15. september 1745 – taksering af natmands og skorstensfejer opgaver (Nakskov rådstue: "Documenter Nakskov Raadstues Archiv henhørende", (C68 69 (2 bind med 354 særligt værdifulde dokumenter). Landsarkivet for Sjælland, Lolland Falster, Møn og Bornholm 1539 1785).
- 86 Ansættelseskontrakt 15. september 1745 – taksering af natmands og skorstensfejer opgaver (Nakskov rådstue: "Documenter Nakskov Raadstues Archiv henhørende", (C68 69 (2 bind med 354 særligt værdifulde dokumenter). Landsarkivet for Sjælland, Lolland Falster, Møn og Bornholm 1539 1785).
- 87 Ansættelseskontrakt 15. september 1745 – taksering af natmands og skorstensfejer opgaver (Nakskov rådstue: "Documenter Nakskov Raadstues Archiv henhørende", (C68 69 (2 bind med 354 særligt værdifulde dokumenter). Landsarkivet for Sjælland, Lolland Falster, Møn og Bornholm 1539 1785).
- 88 Ansættelseskontrakt 15. september 1745 – taksering af natmands og skorstensfejer opgaver (Nakskov rådstue: "Documenter Nakskov Raadstues Archiv henhørende", (C68 69 (2 bind med 354 særligt værdifulde dokumen-

- ter). Landsarkivet for Sjælland, Lolland Falster, Møn og Bornholm 1539-1785).
- 89 Tyge Krogh: Det store natmands komplot. En historie om 1700 tallets kriminelle underverden, Danmark 2000, side 69.
- 90 Ansættelseskontrakt 15. september 1745 – taksering af natmands og skorstensfejer opgaver (Nakskov rådstue: "Documenter Nakskov Raadstues Archiv henhørende", (C68 69 (2 bind med 354 særligt værdifulde dokumenter). Landsarkivet for Sjælland, Lolland Falster, Møn og Bornholm 1539 1785).
- 91 Gavebrev til Nakskov Latinskole 1633 (Nakskov rådstue: Gavebrev til Nakskov Latinskole 1633, Landsarkivet for Sjælland, Lolland Falster, Møn og Bornholm).
- 92 Gavebrev til Nakskov Latinskole 1633 (Nakskov rådstue: Gavebrev til Nakskov Latinskole 1633, Landsarkivet for Sjælland, Lolland Falster, Møn og Bornholm).
- 93 Gavebrev til Nakskov Latinskole 1633 (Nakskov rådstue: Gavebrev til Nakskov Latinskole 1633, Landsarkivet for Sjælland, Lolland Falster, Møn og Bornholm).
- 94 Troels Lund: Dagligt Liv i Norden i det sekstende århundrede Bind I, (4. udgave), Danmark 1968 (1879 1901). side 295-297
- 95 Ansættelseskontrakt 15. september 1745 – taksering af natmands og skorstensfejer opgaver (Nakskov rådstue: "Documenter Nakskov Raadstues Archiv henhørende", (C68 69 (2 bind med 354 særligt værdifulde dokumenter). Landsarkivet for Sjælland, Lolland Falster, Møn og Bornholm 1539 1785).
- 96 Ansættelseskontrakt 15. september 1745 – taksering af natmands og skorstensfejer opgaver (Nakskov rådstue: "Documenter Nakskov Raadstues Archiv henhørende", (C68 69 (2 bind med 354 særligt værdifulde dokumenter). Landsarkivet for Sjælland, Lolland Falster, Møn og Bornholm 1539 1785).
- 97 Brev 27. april 1745(Lolland Falsters Stiftsamt: Indkomne breve (Nakskov Købstæders Breve), (Pakke 131 148 (18 pakker)), Landsarkivet for Sjælland, Lolland Falster, Møn og Bornholm 1739 1804).
- 98 Odense Skt. Knuds sogn dåb 1741 (Odense Skt. Knuds sogn: Kirkebog over fødte, viede og døde, (indskanninger.), www.arkivalier online.dk 1700 1750).
- 99 Odense Skt. Knuds sogn: Kirkebog over fødte, viede og døde, (indskanninger), www.arkivalier online.dk 1700 1750. & Odense Skt. Hans sogn: Kirkebog over fødte, viede og døde, (indskanninger), www.arkivalier online.dk 1700 1750.
- 100 Brev 13. august 1746 (Nakskov rådstue: "Documenter Nakskov Raadstues Archiv henhørende", (C68 69 (2 bind med 354 særligt værdifulde dokumenter). Landsarkivet for Sjælland, Lolland Falster, Møn og Bornholm 1539 1785).
- 101 Brev 13. august 1746 (Nakskov rådstue: "Documenter Nakskov Raadstues Archiv henhørende", (C68 69 (2 bind med 354 særligt værdifulde dokumenter). Landsarkivet for Sjælland, Lolland Falster, Møn og Bornholm 1539 1785).
- 102 Odense skiftebog – Ole Hansen Dyrendals skifte 8. August 1753 (Odense byfoged: Skifteprotokol1753, Landsarkivet for Fyn, Odense, 1629-1919).
- 103 Kirkebogen for Skt. Knud sogn - dåb1740 (Odense Skt. Knuds sogn: Kirkebog over fødte, viede og døde, (indskanninger), www.arkivalier online.dk 1700 1750).
- 104 Brev 23. oktober 1747. (Danske kancelli: Koncepter og indlæg til registranterne for 5. Departement (Jyske og Fynske justits og politi departement), Rigsarkivet 1803).
- 105 Brev 11. juni 1745 (Lolland Falsters Stiftamt: Indkomne breve (Nakskov Købstæders Breve), (Pakke 131 148 (18 pakker). Landsarkivet for Sjælland, Lolland Falster, Møn og Bornholm 1739 1804).
- 106 Kirkebogen for Odense skt. Knud - Vielser 18. August 1740 (Odense Skt. Knuds sogn: Kirkebog over fødte, viede og døde, (indskanninger), www.arkivalier online.dk 1700 1750).
- 107 Brev 13. august 1746 (Nakskov rådstue 1675-1750 – C 61 - Magistratens Korrespondance med Private 1 pk 1743-1750) & 16. august 1746 (Nakskov rådstue – C35 – Magistratens korrespondance – 1744-1765).
- 108 Brev 16. oktober 1746 (Nakskov rådstue 1675-1750 – C 6 1- Magistratens Korrespondance med Private 1 pk. 1743-1750) & 16. august 1746 (Nakskov rådstue – C35 – Magistratens korrespondance – 1744-1765).
- 109 Brev 16. oktober 1746 (Nakskov rådstue: Magistratens Korrespondance, (C30 C36 (bl.a. fra kancelliet og stiftamtmanden). Landsarki-

- vet for Sjælland, Lolland Falster, Møn og Bornholm 1729 1807).
- 110 Brev 16. oktober 1746 (Nakskov rådstue: Magistratens Korrespondance, (C30 C36 (bl.a. fra kancelliet og stiftamtmanden). Landsarkivet for Sjælland, Lolland Falster, Møn og Bornholm 1729 1807).
- 111 Brev 16. oktober 1746 (Nakskov rådstue: Magistratens Korrespondance, (C30 C36 (bl.a. fra kancelliet og stiftamtmanden). Landsarkivet for Sjælland, Lolland Falster, Møn og Bornholm 1729 1807).
- 112 C.C. Haugner: Nakskov Købstads Historie II, København 1935, side 122.
- 113 Nakskov Skt. Nicolai sogn begravelser 1746-1750 (Nakskov Skt. Nicolai sogn: Kirkebog over fødte, viede og døde m.m., (digital udgave), www.arkivalier online.dk 1739 1810).
- 114 Brev 16. oktober 1746 (Nakskov rådstue: Magistratens Korrespondance, (C30 C36 (bl.a. fra kancelliet og stiftamtmanden). Landsarkivet for Sjælland, Lolland Falster, Møn og Bornholm 1729 1807).
- 115 Brev 23. oktober 1747 (Danske kancelli: Koncepter og indlæg til Fynske og Smaalandske Tegnelser, (D25. udgave), Rigsarkivet 1746 1748).
- 116 Med pass menes tiggerpas - hvilket var et bevis på, at man havde lov til at tigge.
- 117 Landsretten 22. marts 1747 (Lolland Falster Landsting: sagsakter, (Pakke 1. udgave), Landsarkivet for Sjælland, Lolland Falster, Møn og Bornholm 1735-1791).
- 118 Landsretten 22. marts 1747 (dommen) (Lolland Falster Landsting: sagsakter, (Pakke 1. udgave), Landsarkivet for Sjælland, Lolland Falster, Møn og Bornholm 1735-1791) & Højesterets justitsprotokol (Danske kancelli: Koncepter og indlæg til Fynske og Smaalandske Tegnelser, (D25. udgave), Rigsarkivet 1746 1748).
- 119 Tyge Krogh: Det store natmands komplot. En historie om 1700 tallets kriminelle underverden, Danmark 2000, side 84.
- 120 Tyge Krogh: Oplysningstiden og det magiske Henrettelser og korpørlige straffe i 1700 tallets første halvdel, Københavns Universitet (Afhandling) 2000, side 89.
- 121 Bytingsretten 5. december 1746 (Nakskov byfoged: Justitsprotokol, (B 1 15. udgave), Landsarkivet for Sjælland, Lolland Falster, Møn og Bornholm 1743 1749).
- 122 Justitsprotokol Nakskov byting 7. november 1746 (Nakskov byfoged: Justitsprotokol, (B 1 15. udgave), Landsarkivet for Sjælland, Lolland Falster, Møn og Bornholm 1743 1749).
- 123 Brev 8. maj 1747 (Lolland Falsters Stiftsamt: Indkomne breve (Nakskov Købstæders Breve), (Pakke 131 148 (18 pakker). Landsarkivet for Sjælland, Lolland Falster, Møn og Bornholm 1739 1804).
- 124 Brev 16. juli 1748 (Lolland Falsters Stiftsamt: Indkomne breve (Nakskov Købstæders Breve), (Pakke 131 148 (18 pakker). Landsarkivet for Sjælland, Lolland Falster, Møn og Bornholm 1739 1804).
- 125 Nakskov Skt. Nicolai sogn kirkebog dåbs-handlinger 1730-1745 (Nakskov Skt. Nicolai sogn: Kirkebog over fødte, viede og døde m.m., (digital udgave), www.arkivalier online.dk 1739 1810).
- 126 Kirkebogen for Odense skt. Knud - Døb 23. december 1741 & Kirkebogen for Odense Skt. Knud. februar 1744 (Odense Skt. Knuds sogn: Kirkebog over fødte, viede og døde, (indskanninger), www.arkivalier online.dk 1700 1750).
- 127 Kirkebogen for Odense skt. Knud - Døb/døb 3. januar 1745 (Odense Skt. Knuds sogn: Kirkebog over fødte, viede og døde, (indskanninger), www.arkivalier online.dk 1700 1750).
- 128 Brev 8. maj 1747 (Lolland Falsters Stiftsamt: Indkomne breve (Nakskov Købstæders Breve), (Pakke 131 148 (18 pakker)), Landsarkivet for Sjælland, Lolland Falster, Møn og Bornholm 1739 1804).
- 129 Ansættelseskontrakt 15. september 1745 – taksering af natmands og skorstensfejer opgaver (Nakskov rådstue: "Documenter Nakskov Raadstues Archiv henhørende", (C68 69 (2 bind med 354 særligt værdifulde dokumenter). Landsarkivet for Sjælland, Lolland Falster, Møn og Bornholm 1539 1785).
- 130 Brev 16. oktober 1746 (Nakskov rådstue: Magistratens Korrespondance, (C30 C36 (bl.a. fra kancelliet og stiftamtmanden), Landsarkivet for Sjælland, Lolland Falster, Møn og Bornholm 1729 1807).
- 131 Justitsprotokol – Nakskov byting 19. december 1746 (Nakskov byfoged: Justitsprotokol, (B 1 15. udgave), Landsarkivet for Sjælland, Lolland Falster, Møn og Bornholm 1743 1749).

- 132 Kirkebogen Skt. Nicolai sogn – begravelser 15. februar 1748 (Nakskov Skt. Nicolai sogn: Kirkebog over fødte, viede og døde m.m., (digital udgave), www.arkivalier online.dk 1739 1810).
- 133 Brev 6. december 1763 (Lolland Falsters Stiftsamst: Indkomne breve (Nakskov Købstæders Breve), (Pakke 131 148 (18 pakker)), Landsarkivet for Sjælland, Lolland Falster, Møn og Bornholm 1739 1804).
- 134 Brev 6. december 1763 (Lolland Falsters Stiftsamst: Indkomne breve (Nakskov Købstæders Breve), (Pakke 131 148 (18 pakker)), Landsarkivet for Sjælland, Lolland Falster, Møn og Bornholm 1739 1804).
- 135 C.C. Haugner: Lolland bind II Vestlolland, Nakskov 1918. side 107.
- 136 C.C. Haugner: Lolland bind II Vestlolland, Nakskov 1918. side 107.
- 137 C.C. Haugner: Lolland bind II Vestlolland, Nakskov 1918. side 107-108.
- 138 Folketælling 1787 (Folketællinger: Folketælling Nakskov, Landsarkivet for Sjælland, Lolland Falster, Møn og Bornholm 1. juli 1787).
- 139 Tyge Krogh: Det store natmands komplot En historie om 1700-tallets kriminelle underverden, Danmark 2000, side 93.
- 140 Tyge Krogh: Det store natmands komplot. En historie om 1700 tallets kriminelle underverden, Danmark 2000, side 93.
- 141 Højesterets protokol 1747-1748 (Danske cancelli: Koncepter og indlæg til Fynske og Smalandske Tegnelser, (D25. udgave), Rigsarkivet 1746 1748).
- 142 Jutta Nowosadtko: Scharfrichter und Abdecker Der alltag zweier "Unehrlcher Berufe" in der Frühen Neuzeit, Paderborn 1994, side 12-13.
- 143 Brev til amtmanden 1763 6. december. (Nakskov rådstue: Magistratens Korrespondance, (C30 C36 (bl.a. fra cancelliet og stiftamtmanden). Landsarkivet for Sjælland, Lolland Falster, Møn og Bornholm 1729 1807).
- 144 Brev 28. november 1752 (Nakskov rådstue: Magistratens Korrespondance, (C30 C36 (bl.a. fra cancelliet og stiftamtmanden). Landsarkivet for Sjælland, Lolland Falster, Møn og Bornholm 1729 1807).
- 145 Brev 28. november 1752 (Nakskov rådstue: Magistratens Korrespondance, (C30 C36 (bl.a. fra cancelliet og stiftamtmanden). Landsarkivet for Sjælland, Lolland Falster, Møn og Bornholm 1729 1807).
- 146 Tyge Krogh: Det store natmands komplot En historie om 1700 tallets kriminelle underverden, Danmark 2000, side 86-87.
- 147 Folketælling 1787, 1801 og 1834 (Folketællinger: Folketælling Nakskov, Landsarkivet for Sjælland, Lolland Falster, Møn og Bornholm 1. juli 1787., Folketællinger: Folketælling Nakskov, Landsarkivet for Sjælland, Lolland Falster, Møn og Bornholm 1. februar 1801, Folketællinger: Folketælling Nakskov, Landsarkivet for Sjælland, Lolland Falster, Møn og Bornholm 18. februar 1834).
- 148 Folketælling 1840 & folketælling 1845 (Folketællinger: Folketælling Nakskov, Landsarkivet for Sjælland, Lolland Falster, Møn og Bornholm 1. februar 1840., Folketællinger: Folketælling Nakskov, Landsarkivet for Sjælland, Lolland Falster, Møn og Bornholm 1. februar 1845).
- 149 Folketælling 1787 (Folketællinger: Folketælling Nakskov, Landsarkivet for Sjælland, Lolland Falster, Møn og Bornholm 1. juli 1787).
- 150 Købstadsregnskaber Nakskov (Købstads Regnskaber: Reviderede Regnskaber Købstadsregnskaber Nakskov, (11 Pakker), Rigsarkivet 1742 1802).
- 151 Folketællingen 1801 (oplysninger om natmandens kones herkomst stammer fra Folketællingen 1845) (Folketællinger: Folketælling Nakskov Købstad, Landsarkivet for Sjælland, Lolland Falster, Møn og Bornholm 1. februar 1801).
- 152 Folketælling 1801 (Folketællinger: Folketælling Nakskov, Landsarkivet for Sjælland, Lolland Falster, Møn og Bornholm 1. februar 1801).
- 153 Folketælling 1834 (Folketællinger: Folketælling Nakskov, Landsarkivet for Sjælland, Lolland Falster, Møn og Bornholm 18. februar 1834).
- 154 Folketællingen 1840 (Folketællinger: Folketælling Nakskov, Landsarkivet for Sjælland, Lolland Falster, Møn og Bornholm 1. februar 1840).
- 155 C.C. Haugner: Nakskov købstads historie III, København 1936, side 249.
- 156 Nakskov byfoged: Skøde og panteprotokol, (B2 6 B2 23 (18 pakker). udgave), Landsarkivet for Sjælland, Lolland Falster, Møn og Bornholm (Mikrofilm) 1734 1870.

- 157 Folketælling Nakskov sogn 1901 (Folketællinger: Folketælling Nakskov, Landsarkivet for Sjælland, Lolland Falster, Møn og Bornholm 1901).
- 158 Tyge Krogh: Det store natmands komplot En historie om 1700 tallets kriminelle underverden, Danmark 2000, side 91.
- 159 For nærmere interesse i natmændenes dåbshandlinger fra 1745 til 1840 henvises til mit speciale, hvor en tabel over alle dåbshandlingerne for natmænd i Nakskov skt. Nicolai sogn findes.

Trilleboller, groffenbrad og svupsak

Bondekost fra Falster

Af Bi Skaarup

Onsdag den 19. november 2008 afholdt Lokalhistorisk Forening for Nordfalster og Lokalhistorisk arkiv for Nordfalster i samarbejde med denne artikels forfatter en middag for lokale interesserede i Teatersalen i Nørre Alslev. Menuen var sammensat af gamle lokale egnsretter, som man tidligere kunne se serveret ved festlige lejligheder på Lolland og Falster.

Menuen bestod af:

Trillebollesuppe, en god kraftig oksekødsuppe med brødboller i.

Groffenbrad, en sammenkogt ret bestående af svinekød somme tider også gås kogt med tørrede pærer og evt. æbler.

Svupsakker, æbleskiver med snaps.

Til maden serveredes lokalt fremstillet øl og til æbleskiverne var der kaffe.

Valget faldt på netop disse tre retter, fordi de hver for sig var gode repræsentanter for den madkultur, der tidligere rådede, før virkningerne af først omlægningen og derefter effektiviseringen af landbruget satte ind i sidste halvdel af 1800-årene.

Inden disse retter behandles nærmere, skal der lige ridses et par ting op om emnet mere generelt.

Dansk madkultur på skillevejen mellem Norden og det europæiske kontinent

Den danske bondemad, og herunder den lokale udgave af den, er tidligere beskrevet¹, men det er aldrig forsøgt at placere den i forhold til den danske endsige den udenlandske madkultur. Denne artikel kan betragtes som det første spæde forsøg på at gøre dette.

Der er blandt forskere en stor trang til at finde oprindelsen til fænomener. Dette ses ikke mindst blandt de folk, der kaster sig ud i at beskæftige sig med madkultur. Men at forsøge at påvise, hvor og hvem, der opfandt frikadellen eller pandekagen, har ikke megen mening, og en grundig undersøgelse vil vise, at begge retter findes over det meste af kloden i en eller anden form, og må være opstået mange steder, som naturlige konsekvenser, når man tager de forhåndenværende råvarer i betragtning. Når

dette er sagt, må man dog i samme åndedrag konstatere, at smagssammensætninger, krydringer, måder at behandle råvarer på og retter vandrer. Det kender vi i dag, hvor man kan få italiensk pizza, kinesiske forårsruller og mellemøstlig shawarma mange steder på kloden. Men dette er ikke et nyt fænomen. Sådant var det allerede i oldtiden, hvor vi europæere f.eks. lærte at dyrke korn, noget som var startet flere årtusinder før i Mesopotamien. Det væsentlige er dog ikke, hvor traditionerne kommer fra, men at vi begynder på at bruge dem.

Men der er en anden side af mad end blot råvarer og måder at behandle dem på, og mad har altid været langt mere end blot noget man indtog for næring. At spise sammen, det at indtage et måltid ved samme bord, har i hvert fald i vores del af verdenen spillet en væsentlig rolle i vores kultur her i Norden, så langt tilbage i tiden vi har efterretninger. Nordboernes paradis bestod af til evig tid at sidde til bords i Valhalla på Odins gård, hvor soen Særimner med sit gode flæsk gav ubegrænset føde til de gamle krigere og øllet flød rigeligt. Som adspredelse kunne man ind imellem gå udenfor og slås lidt med hinanden. Måltidet fortsatte gennem middelalderen, renessancen og de efterfølgende århundreder med at spille en væsentlig rolle, og på trods af hvad der hævdes i pressen, så er det endnu i dag en vigtig faktor i den danske families dagligdag, selvom det er presset af såvel arbejde som familiemedlemmernes fritidssysler. Måltidets centrale status i det sociale liv gjorde formentlig allerede tidligt, at der også blev lagt megen betydning i den mad, der blev serveret. Økonomisk og fysisk formåen har klart til alle tider været begrænsende faktorer, men det har betydet meget, hvad man serverede, og der har været megen status i, at maden var god, og at der var nok af den.

Når man forsøger at få et billede af den danske madkultur, slår det én, at bondemaden ikke har haft en høj status i det almindelige omdømme, men det samme kunne siges om bondekultur i almindelighed. Spørgsmålet er om den mad, der blev serveret i danske bondegårde virkelig var så ringe endda. Her svigter kilderne os, fordi gode beskrivelser af dagligdagen fra landet ikke er almindelige før sent. Det er altså svært at få et egentligt indtryk af den daglige kost, for selvom retter nævnes, siger det ikke meget om beskaffenheden af den. Der har selvfølgelig til alle tider været husmødre, der ikke orkede eller formåede at få noget godt ud af de forhåndenværende råvarer, men de kilder, der trods alt findes, tyder i hvert fald på, at der på Falster har været prestige i at servere ordentlig, veltillavet og velsmagende mad². Desuden var det vigtigt for folkeholdet, at maden var god og rigelig, da det ellers kunne være svært at holde på de gode folk.

Retterne ved middagen i Nørre Alslev

Kendskabet til de lokale retter i Danmark stammer især fra Erik Koed Westergaards værk: Danske Egnsretter fra 1974. Bogen er det første og mest omfattende forsøg på at beskrive den lokale danske madkultur samlet. Perioden, den koncentrerer sig om, er tiden fra 1860 og frem. Når det drejer sig om madkultur, taler man ofte om nationale køkkener: det danske køkken f.eks. eller det tyske. Men da nationerne historisk set er ret nye konstruktioner, giver dette in-

Signe Snedks i sit køkken i et hus ved Christiansminde i Nøbbet på Lolland. Det åbne ildsted var som her endnu i brug mange steder hos småkårsfolk på øerne i slumingen af 1800-årene. Lolland-Falsters Stiftsmuseum u. år.

gen mening. Det giver langt mere mening at se på regionale forskelle, idet de også tager klimatiske og topografiske variationer i betragtning, hvilket i høj grad påvirker madkulturen. Det er det, der i Frankrig er indeholdt i udtrykket terroir, som dækker alle de lokale forhold, der påvirker et produkts eller for den sags skyld en rets beskaffenhed og kvalitet. I dagens Danmark er der ikke mange regionale retter i brug mere. Med effektiviseringen og fokuseringen af landbrugsproduktionen til især det engelske marked, forsvandt diversiteten i det danske bondeland, og med indførelsen af nationalstaten, fik man bl.a. gennem højskoler, husmoderforeninger og husholdningsskoler en skoling af den danske husmoder, der samtidig med mekaniseringen i køkkenet gjorde, at nye retter kom på mode og efterhånden erstattede de gamle egnsretter³. Gastronomisk set blev Danmark ensrettet, og med frikadellen, hakkebøffen og leverpostej som bannerførere, fik vi et nationalt køkken, som ikke nødvendigvis var et plus for vores kulinariske profil. Der er derfor god grund til at se nærmere på de retter, der var almindelige før denne tid. Det kunne jo være, at der var glemte perler imellem, som kunne berige vores middagsborde, og ikke mindst kunne gøre Danmark rigere ved at genindføre nogle af de bedste regionale kvaliteter.

Tre lolland-falsterske egnsretter

Trillebollesuppe

Denne suppe var almindelig på Lolland ved selskaber i 1800-årene, og den er uden tvivl langt ældre. Det er usikkert om den har været almindelig på Falster. Det nævnes kun, at fersk suppe med boller var almindelig her ved fester. Den var kogt på oksekød, hvilket gjorde den til ren luksus, da kvæg på vore øer var mere fåtallige end f.eks. i Østjylland og på Fyn. Navnet trille-

bollesuppe stammer fra de boller, som man tilsatte suppen. De kendes også som rundboller fra det sydlige Østjylland og brødboller fra Lyø. Trillebolleterne var oprindeligt store, så store, at man kunne nøjes med én, som man så brækkede i stykker med skeen og spiste med lidt suppe til. De var desuden i den ældre udgave krydrede med kanel og tilsat korender. Oksekødsuppe med en stor krydret brødbolle i kendes allerede fra den første trykte kogebog på dansk⁴ fra 1648. Her er der blot tale om en anden krydring af brødbollen, og der er ikke brugt korender, men derimod friske druer til bollen, men princippet er det samme, som trillebollesuppen i sin tidlige form: en stor krydret brødbolle i en kraftig oksekødsuppe.

Til 4 personer skal der bruges:

500 g oksebov
 1 kg okseben
 1/2 selleri
 1 persillerod
 2 gulrødder
 1 porre
 1 stort løg
 10 peberkorn
 5 nelliker
 1 suppevisk med f.eks.
 laurbærblad, persille, timian
 2-3 liter vand

Kød og ben kommes i en stor gryde og vandet hældes ved. Lad det koge op og skum det i løbet af den første kogetid. Kom de rensede groftskårne grønsager og urter ved. Lad det koge 4- 5 timer. Si suppen gennem et klæde, lad den køle af. Fjern fedtet fra dens overflade og lad den koge ind til der er ca. 1 liter tilbage. Smag den til med salt.

Trilleboller:

100 g hvedebrød
1 æg
1/2 spsk. mel
3/4 tsk. salt
1/4 tsk. sukker
25 g blødt smør
2 spsk. suppe
1/2 tsk. kanel
2 spsk. korender

Skær hvedebrødet i tynde skiver og bræk den i mindre stykker. Bred dem ud i bunden af en bradepande og tør dem ved 100° varmluft i ovnen til de er helt tørre og knasende. Knus brødet til rasp i en morter eller blot i en plasticpose med bagsiden af en øse.

Bland hvedebrødsraspen med smørret og tilsæt de øvrige ingredienser. Ælt det til en sej masse. Saml dejen til en kugle og pak den ind i plastikfolie. Lad den hvile 1/2 time.

Sæt en pæn stor gryde over med vand. Tril små boller – lidt mindre end hasselnødder – af dejen. Når vandet er lige ved at koge, plumpes bollerne forsigtigt i vandet. Lad dem koge stille, så vandet blot lige skælver. Når alle boller er kommet op til overfladen gives de lige et minut mere, så er de færdige. Tag dem forsigtigt op med en hulske og læg dem på en tallerken, til de skal serveres. Når suppen skal spises, kommes de i suppen og varmes med op.

Groffenbrae

Betyder egentlig oksesteg. Det mærkelige ord er lokal dialekt for groffenbrad, som kommer fra tysk *graben* gryde og det gamle ord *brad* for steg. Det var altså oprindelig tale om en grydesteg. Ordet kom dog til at

betyde et stykke oksekød, og vi finder det f.eks. omtalt i renæssancens store kokebog på dansk fra 1648⁵ flere gange. Det interessante er, at retten på Falster er endt som en ret lavet på kogt letsaltet svinekød, lamme-kød eller gåsekød og tørrede pærer – somme tider også tørrede æbler. Den var oprindeligt en festret, bl.a. serveret til Helligtrekongers aften⁶, men blev senere en dagligdagsret, der – som de fleste andre egnsretter gled ud af den daglige menu i slutningen af 1800-årene.

De tørrede æbler og pærer var her på Lolland-Falster den almindelige måde at bevare sensommerens og efterårets høst fra frugthaven. De udgør den nok mest karakteristiske ingrediens i den lokale mad, og de anvendtes til såvel egentlige kød- og fiskeretter som til søde retter på en måde, som ikke kendes fra andre egne af landet.

Til fire personer skal der bruges:

1 kg letsaltet svinekød – gerne et par skanke f.eks. Husk benene også vejer.
evt. et gåsebryst
4-5 tørrede pærer
3 tørrede æbler
5 sorte peberkorn
2-3 laurbærblade
5 nelliker

De tørrede frugter laves ganske enkelt ved at skære frugterne i mindre stykker og tørre dem i ovnen – gerne ved varmluft – ved 80° så længe, at de, når de er afkølede, føles tørre. Tidligere tørrede man større stykker frugt, men det kan anbefales at skære dem i tynde skiver og tørre dem på et stykke bagepapir.

*Retten groffenbrae med kogte saltede svineskanke og tørrede frugter. Kødet blev sandsynligvis pillet af skankene og skåret i stykker inden serveringen, så retten kunne indtages som søbemaad, dvs. kunne spises med ske.
Foto forfatteren september 2008.*

Bed slagteren om at salte svinekødet/skankene eller endnu bedre, gør det selv: Kom 100 g salt og 10 g rørsukker for hver skank i en plasticpose af tilstrækkelig størrelse til at rumme dem. Læg skankene i og ryst til salt-sukkerblandingen har fordelt sig pænt omkring kødet. Bind en knude på posen og læg dem i et fad i køleskabet i 1 til 2 døgn alt efter kødstykkernes størrelse. Store skanke skal have 2 døgn, bruger man

et reelt stykke kød uden skind kun knapt et døgn.

Skyl kødet, og kom kødstykkerne i en gryde, der lige passer til deres størrelse. Kom vand ved, så der næsten dækker. Tilsæt krydderierne og lad det koge stille med låg til det er mørt. Er der tale om store skanke, skal de have 3 timer, et reelt stykke kød knapt en time. Ca. $\frac{1}{2}$ time før det er nok,

Jernkomfurets indtog fra 1840'erne kom til at betyde en revolution indenfor madlavningen. Nu blev nye retter mulige, som før kun havde været forbeholdt de store herregårdskøkkener. Her fra gården Hasagergård i Hunseby på Lolland. Formodentligt fra starten af 1900-årene. Lolland-Falsters Stiftsmuseum.

tages kødet op og suppen sis. Kom kødet tilbage i suppen og tilsæt de tørrede pærer og æbler. Lad det koge til kødet er mørt og suppen er jævnet af de udkogte frugter. Tag kødet op, skær det i mundrette stykker, og kom det tilbage i gryden, før det serveres.

Normalt spiste man tørt rugbrød til denne ret. Det var tidligere, da man bagte med flere ugers mellemrum og ikke havde plastikposer til at holde brødet fugtigt i. Vi kan jo i dag i stedet servere retten med ristet rugbrød, da vi normalt ikke ligger inde med tørt rugbrød.

Svupsakker

Af disse tre retter er denne særlige udgave af æbleskiver nok dem, der endnu kendes, selvom de ikke mere bliver spist rundt om i de falsterske hjem. Æbleskiver kaldtes her på øerne nonner. Når det skulle være rigtigt godt, kunne man finde på at flække dem, mens de endnu var nybagte, og hælde en sjat brændevin i. De var længe populære på såvel Lolland som Falster, og det er klart en af de retter, man nævner som typiske, måske mere pga. af deres virkning end deres kulinariske kvaliteter.

Lun mælken til den er fingerlunken og opløst gæren i den. Bland mel, kardemomme, sukker og salt i. Dæk det til og lad dejen hæve et lunt sted i et par timer. Æblerne skrælles og kernehuset fjernes, og de skæres i små stykker. Drys dem med lidt sukker og kanel. Tilsæt æggene et efter et til dejen og pisk dem helt ud. Varm æbleskivepanden godt, kom lidt smør i hvert hul og en klat dej efter. Læg et stykke æble i hver og vend dem. Bag dem færdige. Mens de endnu er varme, hældes en sjat snaps ned i hver, før de spises.

Til 4 personer:

250 g hvedemel
125 g smør
3 dl mælk
3 æg
1/2 tsk. kardemomme
25 g gær
1 spsk. sukker
1/2 tsk. salt
3 syltige æbler
sukker og kanel-drys til æblerne

Sukker og syltetøj til servering
Snaps ikke så krydret f.eks.
Brøndums

Bi Skaarup er cand. phil i middelalderarkæologi. Fra 1985-2006 museumsinspektør ved Københavns Bymuseum med arkæologien som ansvarsområde. Har ved siden af byarkæologien i en menneskealder forsket i dansk madkultur, hvilket har resulteret i en række publikationer og en stor foredragsvirksomhed med den historiske mad som emne. Arbejder nu sammen med sin mand fuldtids med formidling af den danske mads kulturhistorie med gården Elysium på Nordfalster som base.

I køkkener som dette har man lavet de retter, der omtales i artiklen. Den murede ildbænk inde i selve skorstenen gav god mulighed for at arbejde med gryderne over ilden i en behagelig højde. Bagerst i skorstenen ses ovnen. Dette er køkkenet fra Reventlows skole fra Langet på Lolland opført 1817. Bygningen står nu på Frilandsmuseet i Maribo. Foto forfatteren september 2008.

Noter

- 1 Erik Koed-Westergaard, Danske Egnsrætter, København, 1974.
Else Marie Boyhus: Mad og drikke, Landboreformernes bondegård, Lolland-Falsters Stiftsmuseum Årsskrift 1988.
Helene Strange: I Mødrenes Fodspor, København 1945.
Frederik Lange Grundtvig (ed.) Livet i Klockergaarden, København 1981.
- 2 Grundtvig 1981, s. 55 f. Strange 1945, s. 153 f.
- 3 Dette blev forbilledligt påvist af Else-Marie Boyhus med hendes indlæg på konferencen "Den danske Madkultur" på Lusianna 3. november 1995.
- 4 Anna Weckerin: En artig oc meget nyttelig Kogebog, Kiøbenhaffn 1648, s. 181-182.
- 5 samme: her nævnes groffenbrad mange gange i opskrifter, som klart viser, at det er et stykke oksekød og ikke en tilberedning, der er tale om.
- 6 Samling af Lolland-falsterske retter på Lolland-Falster Stiftsmuseum

Engelsborg set med andre øjne

Af Ole Bengtson

En modelrekonstruktion af Engelsborg på Slotø i Nakskov Fjord giver anledning til et andet billede af anlægget. Med udgangspunkt i kendte fundresultater stilles der spørgsmålstegn ved den tidligere opfattelse i form af lektor Marius Hansens model fra 1948, resulterende i et væsentligt større og endnu mere imponerende værfts- og borganlæg. Endvidere argumenteres der for at Kong Hans' kæmpeskib "Engelen" blev bygget på Slotø i 1509, men slutudrustet i Sønderborg i 1510.

For 60 år siden (i 1948) var der i denne tidsskriftrække en artikel af lektor Marius Hansen (MH), Nakskov Gymnasium. Artiklen vedrørte udgravningerne, der var blevet foretaget på Slotø i perioden omkring 2. Verdenskrigs afslutning – udgravninger, der havde til formål at afgøre om ruinen på Slotø var resterne af det befæstede skibsværft Engelsborg, som med start omkring år 1508/1509 blev bygget af Kong Hans. Resultatet af Marius Hansens og mange gymnasielevs arbejde var afdekningen af dette spektakulære værft og en bekræftelse på gamle, lokale rygter¹.

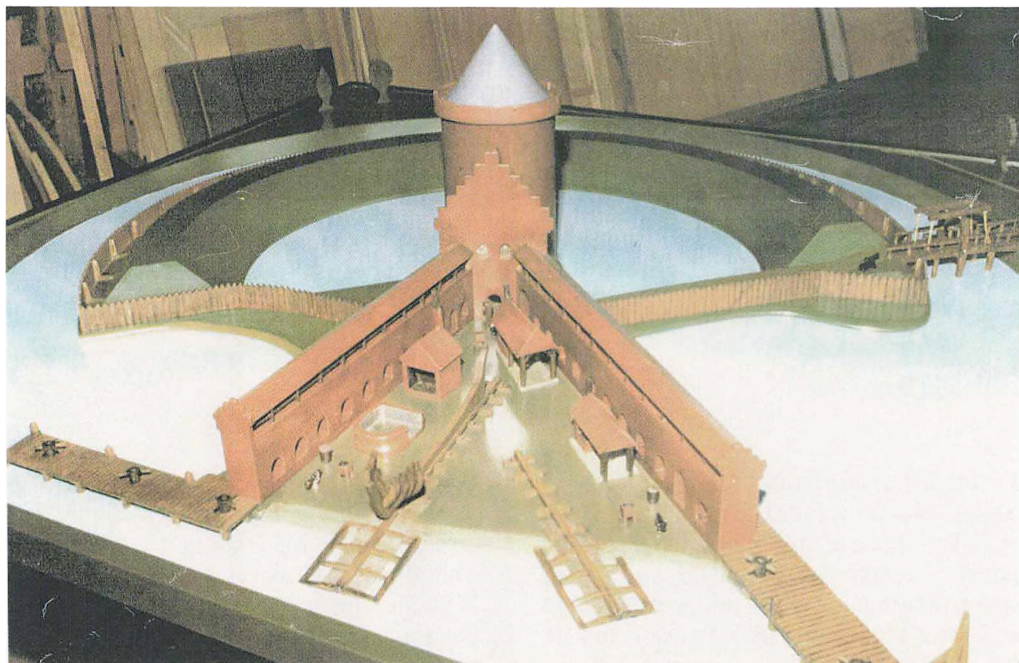
Som ny i dette område af landet blev jeg interesseret i Nakskov Fjords omtumlede

tilværelse gennem tiderne, og specielt historien omkring Slotø efter "Fjorddage" arrangementer med besøg på Slotø samt samtidige avisartikler om restaureringsarbejderne ude på Slotø. Nationalmuseets bevaringsprojekt for det terræn og de ruiner, der var tilbage af Engelsborg, var et mangeårigt projekt, der var blevet ledet af museumsinspektør Jørgen Frandsen siden 1980-erne, og afsluttet i 2005.

Jeg blev således inspireret til at forsøge om jeg for min egen nysgerrighed skyld kunne skabe et billede – en illusion om hvordan Engelsborg mon havde set ud. Illusionen ville jeg skabe v.h.a. såkaldt 3D-teknik.

Jeg havde før lavet rekonstruktioner med denne 3D-teknik, hvor man i en PC med specialprogrammer kan opbygge et "fysisk" scenario, og derigennem kan få et andet indtryk af hvordan noget har set ud, eller hvordan noget vil komme til at se ud. Men det forudsatte for Engelsborgs vedkommende, at jeg kunne grave nogle velunderbyggede fakta frem, før jeg overhovedet kunne gå i gang.

Jørgen Frandsen stillede med stor velvilighed alt Nationalmuseets materiale om Engelsborg til rådighed for mig, så jeg er ham megen tak skyldig²!

Marius Hansens model af Engelsborg, ca. 1948. Fotograf ukendt.

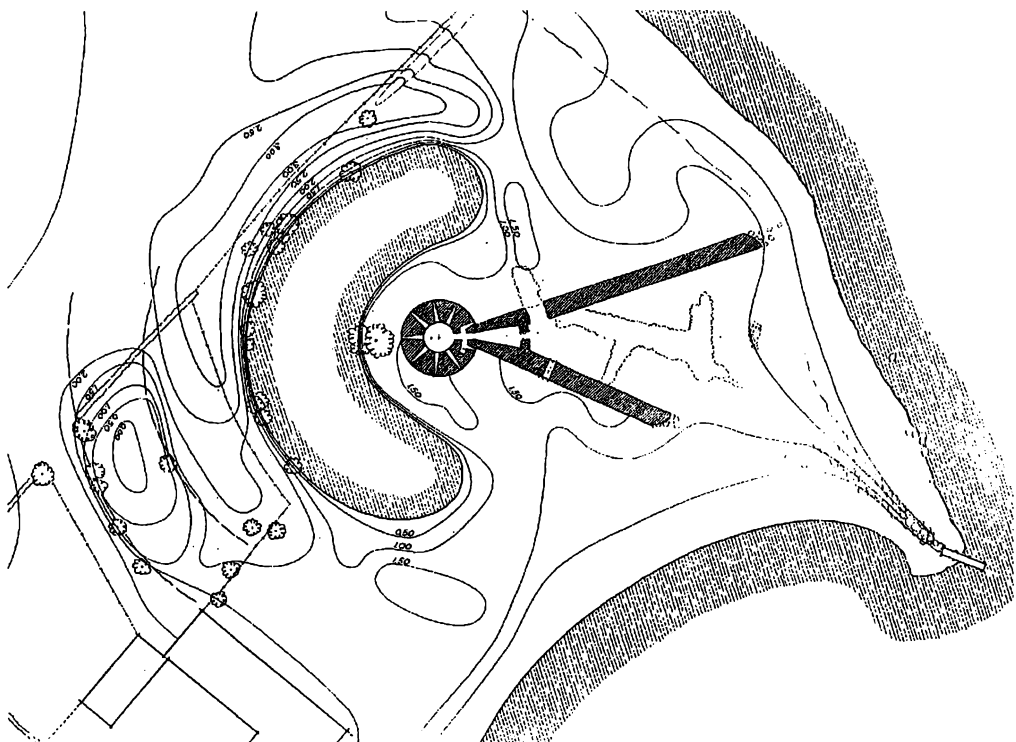
Det væsentligste materiale var de ovenfor nævnte artikler fra lektor Marius Hansen samt samtidige opmålinger med tilhørende tegninger foretaget af Nationalmuseet. Jeg fandt ud af at Skibs- og Søfartsmuseet i Nakskov havde en model af Engelsborg – en model, som skulle vise Marius Hansens konklusion på sit store udgravningsarbejde. Det viste sig, at museet yderligere havde en del efterladte papirer fra Marius Hansen, og med stor velvilje fra museet fik jeg lov at gennemgå det hele³. Blandt disse papirer var der en avisartikel fra 1982, hvor der blev omtalt, at en model af Engelsborg meget højtideligt var blevet overdraget til Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg – en model betalt af Nakskov Skibsværft og udført af en tidligere værftsansat snedker Knud Larsen. Et billede i artiklen viste bl.a. en model, der var

identisk med den model jeg havde set i Nakskov. Jeg var derfor længe i tvivl om hvorvidt modellen fra Handels- og Søfartsmuseet i Helsingør var kommet tilbage til Nakskov.

Det viser sig, at der findes 2 identiske modeller, idet modellen til Kronborg i 1981 blev lavet som en tro kopi af den model fra ca. 1948, som findes i Nakskov. Begge modeller er i skala 1:100.

Senere fandt jeg ud af, at en endnu større samling af originalfotos fra udgravningerne blev opbevaret hos Lolland-Falsters Stiftsmuseum i Maribo. Jeg fik med stor hjælp fra Erik Mandrup Poulsen lejlighed til at gennemse samlingen, men har kun nået en brøkdæl.

Når man arbejder med 3D-modellering er det nemmest at arbejde målfast – det gælder både flademål men også kotehøjder,

Opmåling/tegning af Engelsborg 1947, Tage Sand/Grete Køller. Nationalmuseet.

d.v.s. terrænets niveaumæssige forløb samt bygningers højder etc.

Man må for bygninger sige, at alt over den højde, som ruinerne har, stort set vil blive gæsteri, hvis der ikke findes andet materiale, som kan kaste lys over det. For terrænets vedkommende er der specielt usikkerhed, hvis det som her drejer sig om en kyststrækning med sandvandring, vandstandsændringer, men også samtidige landsenkning/-stigning.

Kort beskrivelse af Anlægget på Slotø

For de, der ikke kender Engelsborg, vil jeg henvise til speciallitteratur, men jeg kan

give en kort beskrivelse, som man kan finde den fra Nationalmuseet:

"I årene 1944-47 foretog lektor Marius Hansen, Nakskov, en undersøgelse af stedet under opsyn af Nationalmuseet. Undersøgelsen viste rester af et befæstet skibsværft, der har bestået af et rundt teglstens-tårn, hvorfra der mod NØ ud til stranden løb to halvanden meter tykke teglstens-flankemure, der med tårnet som toppunkt danner en vinkel på 45 gr. Her indenfor er fundet spor af brolagte veje, bygninger, en bedding og i forlængelse af den vestre mur et kajanlæg. Mod S og V omgives tårnet af en voldgrav med udenfor liggende vold. Uden for volden er der spor efter en ydre

voldgrav". Engelsborg blev som et af de første fortidsminder fredet omkring 1807, men Slotø er i dag privatejet, så der er kun begrænset adgang til ruinen for offentligheden. Man kan f.eks. komme med postbåden eller en af de mange udflugts-/turbåde, som anløber bådebroen.

Der flourer i litteraturen 2 betegnelser for anlægget på Slotø – Engelsborg og Engelsborg. Det første er formentlig det oprindelige og "rigtige", og Kulturarvsstyrelsen, der er ansvarlig for registreringerne af vore fortidsminder, har også anført "Engelsborg" under Sandby Sogn i deres database?! Da jeg forespurgte Kulturarvsstyrelsen om hvad der var det "officielle" eller "rigtige", fik jeg det svar, at navnet "Engelsborg" ved en fejl i en senere tinglysningssag var blevet skrevet i sagen, så pr. februar 2007 var nu det "officielle" navn "Engelsborg". Hvad navnet i øvrigt dækker over, har jeg ikke kunnet finde noget om, men der er et påfaldende navnesammenfald med kæmpeskibet "Engelen". Se under "Engelen" senere.

Kort historisk overblik

Jeg er ikke historiker, men vil blot trække nogle relevante historiske linier op for at forklare hvorfor Engelsborg blev skabt – og hvorfor lige på Slotø. Vi er i senmiddelalderen under Kong Hans, og det magtpolitiske spændingsfelt er koncentreret omkring Østersøen og magten over Østersøen. Der er spændinger mellem den danske kong Hans og hansesæderne, specielt Lübeck og Rostock, men også Sverige har store interesser hér. Kong Hans er i gang med at opbygge en egentlig orlogsflåde, hvad man ikke havde før da, men også introduktionen af tungere skydevåben spiller ind. Kong Hans har besluttet, at han vil have bygget et kæmpeskib, armeret med kanoner! Han beslutter derfor at anlægge et skibsværft, der kan håndtere kæmpeski-

be, på et centralt sted, svært tilgængelig uden lokalkendskab, men med tilstrækkelig vanddybde, med masser af tømmer i området og delvis skjult.

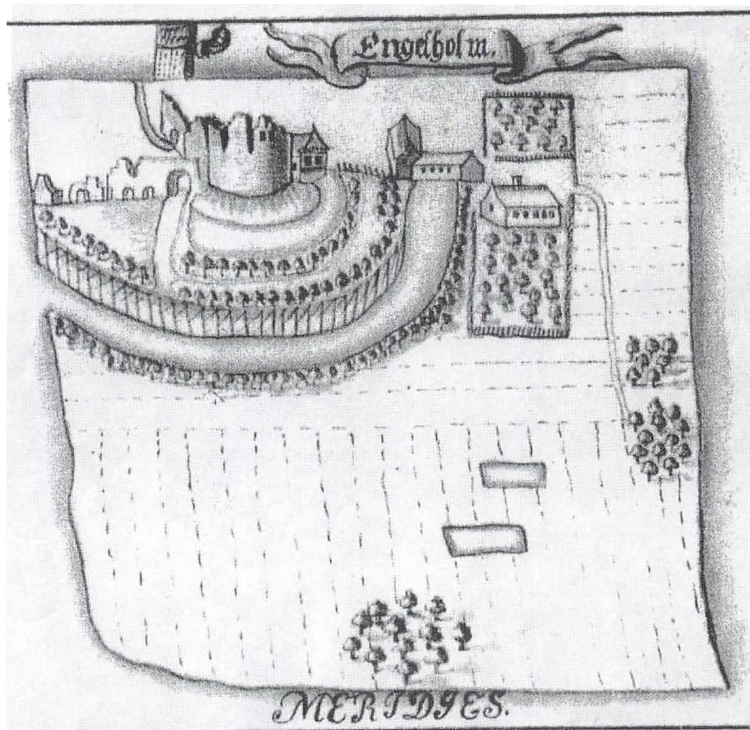
Valget faldt på Slotø i Nakskov Fjord, ved den dybe, daværende sejlrende til Nakskov og Kong Hans anmoder d. 23. maj 1508 arvingerne til Slotø om at tilskøde ham øen – "*..det haster, da der helst skal bygges derude i løbet af sommeren...*". Kong Hans ville i gang allerede i 1508!

Værftet havde to funktionsperioder – først 1509-1530, derefter ca. 10 år under Christian IV fra 1624 til 1634. I den mellemliggende periode blev anlægget hærget og i.h.t. kilder delvis brændt ned under Grevefejden. Christian IV brugte primært beddingen og den store bradebænk, og opførte en række værksteder og boliger. Dette skete ved en cancelliskrivelse af 19. marts 1624 til lensmanden Jørgen Grubbe, som får meget detaljerede beskrivelser af de ønskede boliger og værksteder¹. Kildemateriale tyder på at bradbænken primært blev brugt til reparationer, idet nybygningerne i sidste periode tilsyneladende blev slutapteret og udrustet på Bremerholm, Købehavn. Det er påfaldende, at der ved ovennævnte ordre om boliger/værksteder, ikke er nævnt faciliteter til sejlmagere, rebslagere og riggere.

Aktiviteterne på Slotø under Christian IV indebar bl.a. at to berømte skibsbyggere havde deres gang dér, nemlig David Balfour, (som skaber den berømte byggeskabelon- og teknik - "Hummercerten"), og i den sidste del af Christian IV-perioden Daniel Sinclair. "Hummercerten", som er en måleskabelon, er interessant, idet den markerer overgangen fra at bygge skibe på klamp til at bygge på spant.

Den korte, men glørværdige funktionsperiode slutter med en kortfattet "lukke- og

Engelholm fra professor Resens Atlas, ca. 1670-80. Nationalmuseet.

slukkeordre" til lensmanden for Slotø. Kong Christian IV sidder på Skanderborg Slot dagen før nytårsaften 1633, og grubler formentlig over sin situation. Han dikterer følgende til lensmanden:

"Skanderborg, 30. december 1633

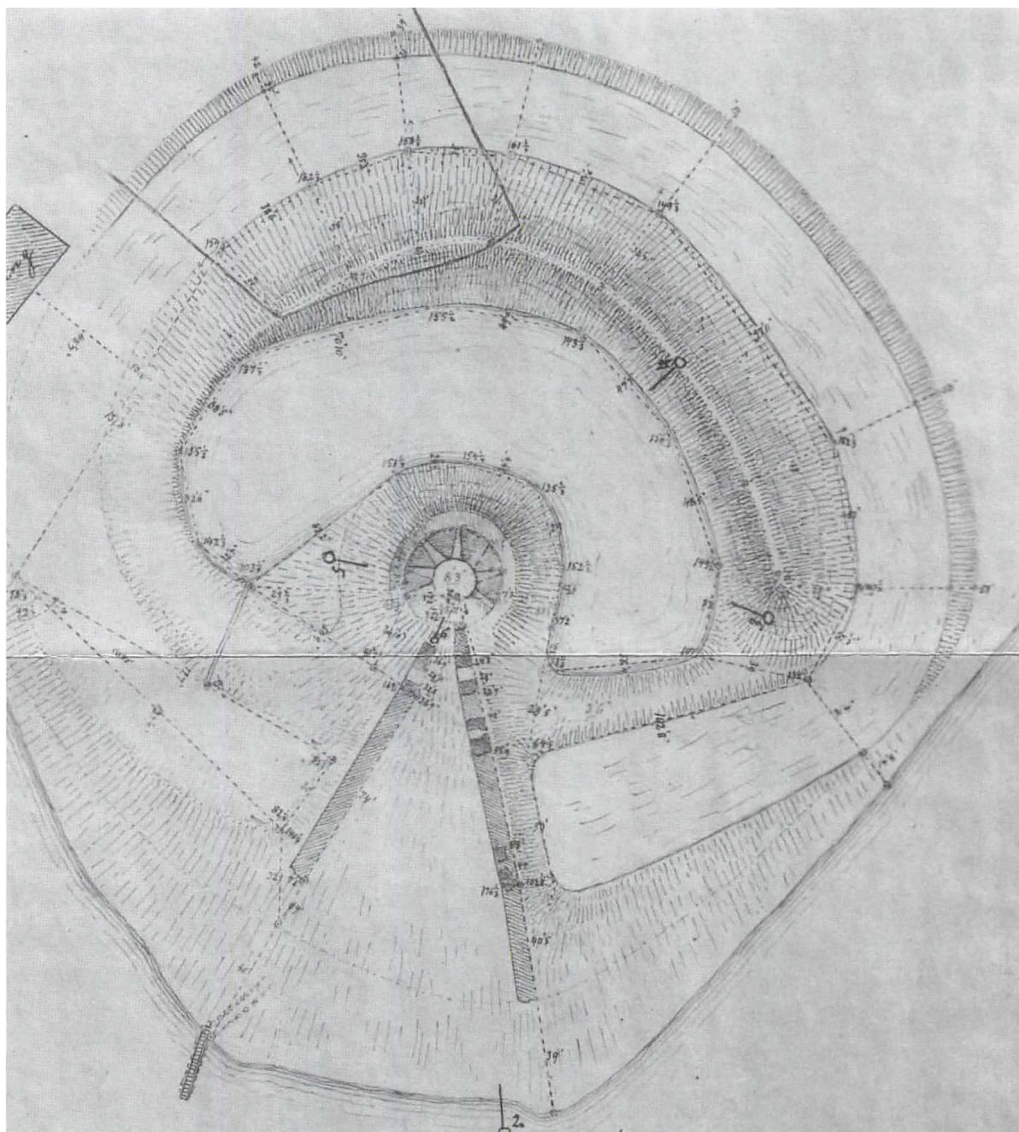
Til Hr. Palle Rosenkrantz. Han skal bortfæste Slotsøen til en Person, som kan give den tilbørlige Rettighed deraf, og som ogsaa skal tage Vare paa Bradbænken og hvad Kongen ellers har dér, for at det ikke skal borttages eller tilintetgøres⁵⁷".

Engelholm

Den ældst kendte afbildning af Engelsborg har vi fra prof. Resens Atlas og den stammer fra ca. 1670.

Resen havde uheldigvis for os en ikke særlig god tegner, som efterlader os med en del tvivl om det han "beretter" med sin pen! Dette gælder også Engelsborg-tegningen, som afbilder status ca. 40 år efter at Christian IV havde forladt værftet. Tegningen viser en ruin, som minder meget om den Marius Hansen bragte for dagen. Tegningens titel er Engelholm – om anlægget har heddet dette på det tidspunkt, eller om det er en fejl fra tegnerens side, ved jeg ikke.

Tegningen viser et par interessante ting, nemlig at der stadig er en bradbænk for enden af østre flankemur, hvor der i dag stadig er anløbsbro. En kontroversiel ting er, at tegneren (hvis der har været en?) viser at den vestlige arm af ydre voldgrav (til

Opmåling af Engelsborg af Peter Hauberg, 1904, Nationalmuseet.

venstre i billedet) har forbindelse til havet. Enten har tegneren stået et specielt sted hvorfra man kunne få det indtryk, eller også har der været et gennembrud fra fjor-

den. Den østlige del af den ydre voldgrav er lukket, og der kan ses en række bygninger uden for den østlige flankemur. Det menes at være de boliger/værksteder, som

Christian IV opførte i den sidste funktionsperiode.

Terrænet

Det første jeg gik i gang med var naturligt nok selve terrænet, d.v.s. hvordan så anlægget ud i 1509/1510 uden bygninger? Jo mere jeg sammenholdt faktuelle oplysninger, tidligere opmålinger etc. med Marius Hansens model, jo mere blev jeg overbevist om at Marius Hansen ikke kan have ret i sin fremstilling af anlæggets dimensioner og udformning. Det gælder specielt 3 ting:

- ydre voldgravs forløb
- antallet af byggebeddinger/bradbænke
- størrelsen/længden af beddingen

Ydre voldgravs forløb

På Marius Hansens model er der direkte forbindelse mellem ydre voldgrav og fjorden, svarende til at man skulle have kunnet sejle direkte op til flankemurenes ydersider. Denne udlægning svarer lidt til tegningen fra Resens Atlas, men MH argumenterer ikke for sin teori. Mere mystisk er det, at han ikke tager hensyn til eller argumenterer imod den terrænopmåling, der blev lavet af Nationalmuseet i 1904 af Peter Hauberg. Denne opmåling er den første kvalificerede opmåling af terrænet omkring Engelsborg, men også den sidste inden terrænet endevendes under udgravningerne 40 år senere.

Det meget interessante ved tegningen er, at P. Hauberg finder tydelige sænkninger i terrænet, der mere end antyder at den ydre voldgrav har gået fra flankemur til flankemur, men specielt at den ydre voldgrav ingen forbindelse havde med fjorden – man kunne således ikke sejle direkte til anlægget, kun til bradbænkene/udrustningsbroerne. Forsvarsmæssigt virker en sådan anlægsudformning også meget mere logisk. Min konklusion er således, at jeg ba-

serer min rekonstruktion på P. Haubergs opmåling,

Antallet af byggebeddinger/bradbænke

Det forvirrer mig at Marius Hansen i sine artikler tilsyneladende blander bradbænke og beddinger sammen⁶, og med udgangspunkt i nogle gamle lokalnavne ("store og lille bradbænk") for strandstykket mellem flankemurene ud for Engelsborg forventer han at finde 2 beddinger. Marius Hansen skriver " *Frederik Hansen, Lindelse, der er barnefødt paa Slotø, og som har tilbragt sine Drengaar der, fortalte, at den vestlige Del af Pladsen nede ved Stranden kaldtes for den lille Bradbænk og den østlige Del for den store Bradbænk...*"⁷. Han placerer også 2 beddinger – en stor og en lille bedding – på sin model af Engelsborg. For ikke-marinekyndige vil jeg oplyse at bradbænk eller bradebænk er en arbejdsplads, hvor man kan kølhale et skib ved at lægge det så meget ned på siden, at man fra en flåde/pram kan komme til den side, der kommer fri af vandet. Det var typisk en speciel kaj eller bro. "Brade" er et gammelt maritimt udtryk for at bestryge med beg.

Af de i artiklerne beskrevne fund, og ved studier af de fotos, som jeg har set, kan jeg ikke se at MH har belæg for sin konklusion med 2 beddinger, idet han trods ihærdig gravning ikke finder nogen stor bedding under den brolagte vej, som er anlagt af Christian IV. Hans undskyldning med, at anløbsbroen ligger i vejen virker underlig. Dette stemmer ikke med fakta og kan ses på fotos fra udgravningerne.

I stedet var det et gennembrud, da han fandt resterne af en bedding, der tydeligt var fra Kong Hans-perioden – en bedding hvis kølbærende "fisk" var kommet til

syne i strandkanten ved et kraftigt lavvande i 1917. Nationalmuseet var da blevet tilkaldt og tog et foto af konstruktionen. MH udgraver på dette sted en senmiddelalder-bedding med et ca. 2 m bredt fundament af lodretstillede bøgækævler, ovenpå liggende kampesten og sluttelig "fisken" (27 x 35 cm eg) samt tilhørende sideafstivninger⁴.

Det er formentlig det eneste sted man har en intakt bedding fra middelalderen liggende! Ud fra de gamle lokalnavne var det stedet for "den lille bradbænk" og MH konkluderer at beddingen måtte være den lille bedding.

Min konklusion er, at der aldrig har været mere end den samme bedding, der løber parallel med vestre flankemur, og som har været 45-50 m lang. Den brolagte vej er en forbedret arbejdsplads for bådebyggerne, da Christian IV genoptager produktionen via tidligere nævnte byggeordre af 19. marts 1624. Ordren indeholder bl.a. følgende ordlyd: "*...han skal lade Byggestedet, hvor Skibet skal opsættes, istandsættes, eftersom det bliver afstukket af Mesteren..*", hvilket må indikere at der kun er én bedding, og at det må være Kong Hans-beddingen, der istandsættes. Jeg kan heller ikke se formålet med at have en lille bedding i dette kompleks, der tydeligt var anlagt for meget store skibe. Der var små beddinger nok rundt omkring i landet.

Antallet af bradbænke i Kong Hans-perioden kan godt passe – også deres placeringer, idet det måtte være logisk at anbringe den store bradbænk i den side (ud for østre flankemur) hvor den ikke var i vejen for stabelafløb. Da Christian IV lukker og slukker ved tidligere nævnte ordre af 30. december 1633 nævnes bradbænken i ental og er formentlig den bradbænk, der kan ses ud for østre flankemur på Resens teg-

ning. Om de overleverede lokalnavne stammer helt fra Kong Hans-perioden er svært at vurdere.

Størrelsen/længden af beddingen

I lang tid havde jeg et stort problem: jeg kunne ikke få de skibe, der bevisligt er bygget på Slotø under Christian IV til at være på beddingen – beddingen var ikke lang nok! Det underer mig også at beddingerne på MH's model er endnu kortere. Et andet problem var at forstå betydningen af nogle mærkelige tømmer/blåler-konstruktioner, der fandtes/indfås på ydersiden af begge flankemure.

Under udgravningen stødte Marius Hansen på nogle kraftige egetømmerkonstruktioner langs vestre flankemurs sokkel på højde med det nederste lag sokkelsten – strækkende sig ca. 15 m ud i vandet. Denne konstruktion er i form af sammennotede dobbelte rammer ca. 2,5 m brede, og bestående af 29 x 17 cm egetømmer med en bund af fyrrebrædder. Oven på fyrbunden var der lagt et tykt lag blåler blandet med kviste og knust flint. Konstruktionens længde blev ikke fuldt klarlagt, men er formentlig 40-50 m lang. Marius Hansen sammenlignede konstruktionen med sænkekasser til molebygning. Marius Hansen beklagede sig over problemet med at grave dem ud, idet man måtte pumpe fra udgravningen, da rammene lå skønsmæssigt 1 m under daglig vande.

I 1985 – efter en storm med efterfølgende lavvande - opstod der en situation hvor Jørgen Frandsen og kolleger kunne følge vestre flankemurs sokkel langt ud i vandet og de fandt ligesom Marius Hansen rammekonstruktionerne og for enden af disse fandt man en tværgående konstruktion. Dette kunne have været den lille bradbænk. Specielt fandt man sokkelsten helt derude – ca. 15 m ude og på en kote, som

Foto fra udgravningen af "sænkekasser". Fotograf ukendt.

Jørgen Frandsen dengang skønnede til at være ca. 85 cm under normal vandstand⁹.

Marius Hansen gravede ikke langs østre flankemur, men ved et tilfælde blev der gravet dér ca. 60 år senere ud for østre flankemur. Dette skyldtes, at Nationalmuseets bevaringsarbejde på Engelsborg afsluttedes i 2005, og man benyttede lejligheden til at lede efter fundamenter fra de boliger og værksteder, som Christian IV opførte, da han genoptog driften på Slotø. Med udgangspunkt i tegningen fra Resens Atlas, som viser nogle bygninger på ydersiden af østre flankemur, blev der gravet nogle søgegrøfter. Museumsinspektør Nils Engberg, Nationalmuseet forestod disse søgninger, men fandt ikke nogen funda-

menter, men fandt til gengæld ovenfor nævnte type rammekonstruktion i en dybde af 1 m¹⁰.

Da man gravede ved at lave et snit ned igennem, afslørede snittet en overraskende detalje, nemlig at flankemurens sokkelsten var gravet ned efter at der var lagt ler/jord på beddingsrampen, henholdsvis på den udvendige rammekonstruktion – eller sagt på en anden måde: først blev der lagt de omtalte rammekonstruktioner, derefter blev der bygget en beddingsrampe med jord/ler oven på det hele.

Da man skulle lave flankemurene blev der stukket render af og lagt sokkelsten i?! Rammekonstruktionen er uden tvivl en støttekonstruktion, der skulle forhindre udskridning af flankemurenes sokkelsten,

Nutidigt satellitfoto af Engelsborg.

Foto: Google Earth.

men formentlig også en solid konstruktion, der fungerede som basis for de spil/kapstans, der blev brugt til at trække skibene om på siden for kølhaling etc. ved bradbænkene for enden af murene/rammekonstruktionerne.

Jeg var, som tidligere nævnt, i gang med at "modellere" terrænet, som det kunne have set ud i 1509, men kunne ikke rigtig forestille mig at flankemurene havde gået så langt ud i vandet – eller blot en mole med et fundament identisk med murene. Det virkede også underligt, at man havde lavet de svære rammekonstruktioner under vand – og med blåler på?

Der har også været fremført den teori, at rammekonstruktionerne var bund for en slags sænkekasser, der som møler var byg-

get ud i vandet, hvorefter området imellem blev opfyldt for på den måde at skabe den nødvendige beddingsrampe, men personligt tvivler jeg på denne fremgangsmåde. Jeg tror at forklaringen er mere enkel, idet scenariet ved byggestart var et andet end det man får indtryk af, når vi i dag - 500 år senere - står ude på Slotø.

Det var DMI, der bragte mig ind på, hvad jeg tror, er løsningen. Når DMI vurderer om der p.g.a. klimaændringer er sket vandstandsstigninger i danske farvande og havne, så korrigerer de for Danmarks efter-istids-vipning (også kaldet isostasi). Den havde jeg helt svedt ud! Omkring en kam, der ca. går fra Ringkøbing over Køge-Fakse vipper Danmark, således at nord for denne linie stiger landet – og jo længere væk, jo større er stigningen. Nak-

1-skiftes-aftrapningen for vestre flankemur set fra vandet. Illustration: forfatteren.

skov Fjord ligger syd for kammen - på en linie, som er minus 1,5-2 mm/år. Det lyder ikke af meget, men da jeg korrigerede for de 500 år, blev det alligevel til 75 – 100 cm, som Slotø er sunket siden anlæggelsen af Engelsborg! Hvis jeg sammenholder Marius Hansens oplysning om, at de under frigravningen af rammekonstruktionerne ved sokkelfoden befandt sig ca. 1 m under daglig vande – og igen med Jørgen Frandsens mening om sokkelsten helt ude ved enden, på en skønnet dybde på ca. 85 cm, og yderligere Jørgen Engbergs udgravning ved østre flankemur i 2005, så faldt pludselig en del ting på plads. Nu ”rykkede” - efter min mening - strandkanten ud for vestre flankemur og dermed beddingsrampen pludselig ca. 15 m længere ud, og skibene kunne nu pludselig være der i længden!

Det gjorde også hele værftsarealets anlægsfase mere logisk: man har ikke lagt de svære rammekonstruktioner ude i vandet eller anbragt sokkelsten/flankemur ude i vandet. Man har dengang startet i strand-

kanten ved daværende kote 0, og ind mod land er rammerne gravet ned så de lå/ligger vandret. Og man har således kunnet lave en længere bedding, end hvad man får indtryk af, når man i dag står ude på Engelsborg. Man har således lagt an til at kunne bygge skibe, der var 45-50 m lange!

Men under alle omstændigheder har man haft en forholdsvis svag hældning, ca. 6 %, på byggebeddingen, som også må have været slagbeddingen (afløbsbeddingen). Man har formentlig trukket skibene af ved hjælp af varp-ankre. Da skibene blev bygget på klamp, er de derudover sikkert kun blevet bordklædt, svarende til at de netop kunne flyde efter stabelafløb.

Et nutidigt satellitfoto af Engelsborg giver et indtryk af hvordan kysten er rykket ind, specielt ud for vestre flankemur hvor bradbænken nu er væk. I modsætning hertil står den nuværende anløbsbro på den store bradbænk, hvor den oprindelige kystlinie er bevaret. Dette giver os i dag et indtryk af hvor lang beddingsrampen oprindeligt var. På satellitfotoet kan man ud for

vestre flankemur ane rester af sokkelstene, der er flyttet rundt af isen gennem årene.

Vi ved fra arkiverne, at der på Engelsborg var en stor mastebom, som blev forlangt udleveret i 1532.

Så skibene er blevet rigget på Slotø i første funktionsperiode.

Flankemurenes forløb

Når man i dag står i Engelsborg, fornemmer man at det nederste forløb af vestre flankemur følger terænet (beddingen). På de opmålinger, som Nationalmuseet lavede og optegnede i 1947 viser tegninger også denne hældning af skiftene i muren. Jeg har diskuteret dette med Jørgen Frandsen og Nationalmuseet. Da Jørgen Frandsen har arbejdet med mange fortidsbygninger uden at se murforløb, der afveg fra vandrette skifter, er konklusionen at det også må gælde for Engelsborg, og den registrerede hældning skyldes sætning af flankemurens fundament. Jeg har derfor i min foreløbige rekonstruktion ladet aftrapningen foregå med ét vandret skiftes spring.

Vi kender murenes tykkelse, men højden bliver gætteri, men højst sandsynligt har der været en vægtergang øverst med klassiske middelalder-murkroner. Murene er så brede, at det ikke har været nødvendigt med en svalegang på værftssiden.

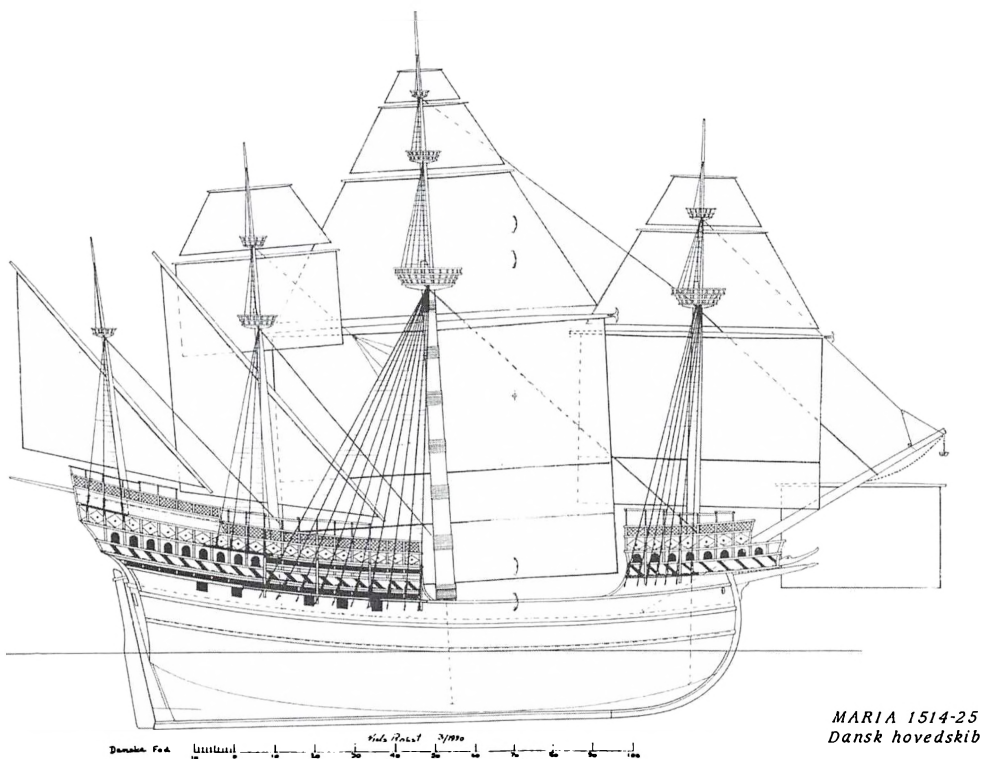
”Engelen” – Kong Hans’ første store orlogsskib

Kong Hans’ mor, enkedronning Dorothea af Brandenburg, var en dygtig og formuende forretningskvinde, som bl.a. byggede mange skibe. Vi kan takke hende for at vi i dag via hendes efterladte byggeregnskaber, har fået et uvurderligt indblik i bl.a. byggetider og skibstyper fra senmiddelalderen¹¹. Hun byggede skibe til sønnen og har sikkert også inspireret denne til at tænke strategisk i form af betydningen af en egentlig

flåde – en orlogsflåde, og ikke mindst strategisk placerede værfter. Det er første gang vi ser egentlige kongelige/stats-flåde og værfter.

Hvem der har påtaget sig at bygge det første kæmpeskib eller fået Kong Hans ind på tanken, har det indtil nu ikke været muligt at finde ud af. Det første skib havde nogle anseelige dimensioner, idet det via en rekonstruktion af søsterskibet ”Maria” er rimeligt godtgjort, at vi taler om en længde mellem stævne på ca. 45 m, en bredde på 12 m og et displacement på ca. 1700 ton¹²! Det var nemlig bygget så kraftigt, at det som det første skib blev udstyret med kanoner og kunne tåle kanonbeskydning! Dette var det første danske orlogsskib!

Det er derfor tankevækkende at det orlogsværft, som Kong Hans anlægger på Slotø netop har disse usædvanligt store mål, og det er et af de indicier jeg anfører for at postulere at ”Engelen” blev bygget på Slotø i løbet af 1509 og begyndelsen af 1510. Vi har desværre ikke beviser for hvor Engelen blev bygget – ikke nogen skriftlige kilder, der indeholder oplysninger såsom byggeordre, byggeregnskab etc. Vi må altså drage konklusioner alene baseret på indicier. I en artikel ”Engelen”¹³ af Christian Bo Bojesen, Sønderborg Gymnasium, fremføres en række argumenter som bevis for at Engelen skulle være bygget i Sønderborg. Jørgen Barfod konkluderer også i sin bog ”Flådens fødsel”¹⁴ at ”Engelen” er bygget i Sønderborg, men medgiver at det er baseret på indicier. I begge tilfælde bruges som et vægtigt argument et såkaldt Eske Bille-brev, nemlig et brev fra stormanden Eske Billes privatbrevssamling, hvor han anfører at Sønderborg i 1510 blev beordret af Kong Hans at bygge og udruste et skib til kongens flåde. For det første er der det faktuelle problem at i 1510 er ”En-

MARIA 1514-25
Dansk hovedskib

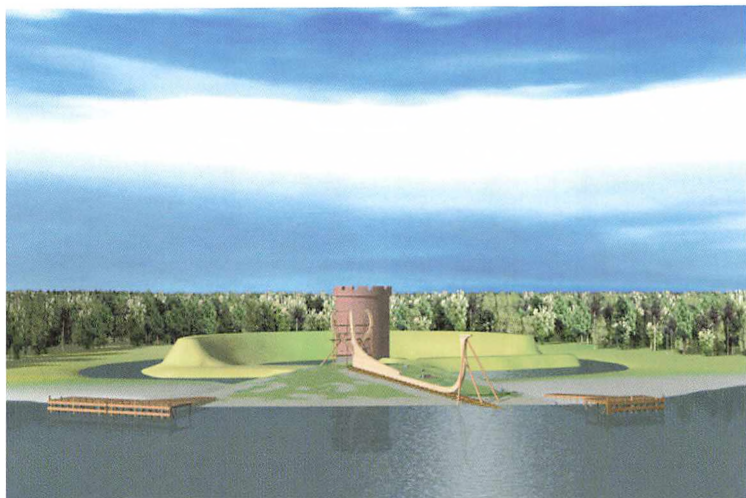
Engelens søsterskib Maria – dansk hovedskib, 1514-25. Tegning: Niels M. Probst.

gelen” færdigbygget, d.v.s. at ordren er minimum 1 år for sent hvis den skulle vedrøre ”Engelen”! For det andet var det den almindelige metode at byer, len ja selv klostre blev beordret at stille med skibe til kongens flåde. Det almindelige var dengang at det var ordinære handelsskibe, som blev udrustet som krigsskibe med folk og bevæbning. Der var altså ikke tale om det vi i dag forstår ved orlogsskibe.

Der er til gengæld refereret nogle interessante breve i Christian Bo Bojesens artikel – tyske indberetninger om observationer af et nyt og usædvanligt skib i Sønderborg i foråret 1510.

Rådmændene Herman Messmann og Herman Falck fra Trave beretter 29. april 1510 til Rostock: ”... Item wy dencken uns to fogen na Sondersborch in den Belt, um dat nye schyp to vordelgen ...”

Lübecks klage til hertug Frederik af Slesvig-Holsten d. 10.maj 1510: ”.. dat syn konichlike werde langewile und noch jege-nwordigen to Sundersborch eyn mercklich schip maken und bereden leth ...” og svaret d. 24.maj ”.. Sonder des nouwen schiffsz halben, das gemelt ko.w. in Sunderburg bauwen lyst, geben wyr euch zu irkennen, dass wyr gleublich bericht irfaren, dasselb schiff langst vor der vorzigellung gemeyn-

Engelen på Beddingen i 1509. Flankemure er endnu ikke bygget. Illustration: forfatteren.

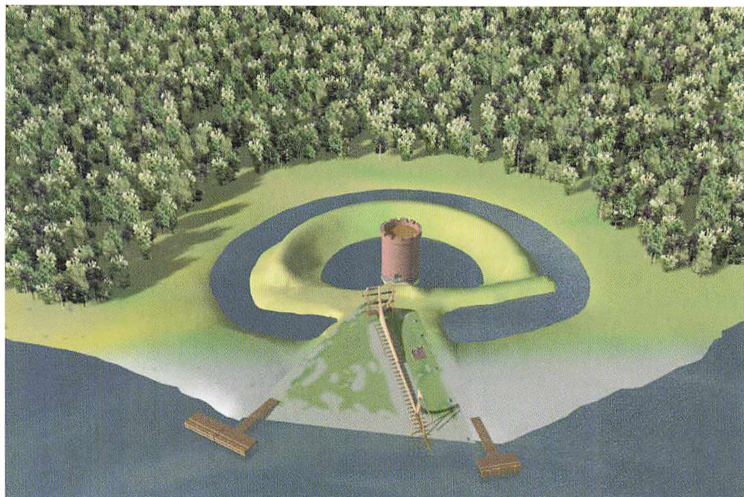
lich mit alleme furrath zu buwen angefangen ist...”¹⁵.

Den første indberetning om ”... et nyt skib...” er rimelig nem at forstå, hvorimod de 2 andre kræver kvalificeret oversættelse, og Carsten Jahnke fra Saxo-instituttet, Københavns Universitet, har været så venlig at oversætte brevene for mig. Oversættelsen for klagen lyder: ”... at H.M. fra længe siden og også i dag lod bygge (gøre) og udruste et stort (betydningsfuldt) skib til Sønderborg...”. Oversættelsen af svaret: ”... Med henblik på det nye skib, som H.M. lod bygge i Sønderborg, kan vi berette, at vi har en troværdig beretning (indberetning) om, at der blev begyndt med at bygge dette skib med al udrustning før denne besegling...” (”Besegling” må henlyde til en traktat, og på den måde at byggeriet ikke er et traktatbrud – d.v.s. byggestarten lå før traktatens indgåelse).

Da vi fra byggeregnskaber fra Kong Hans’ mor ved hvor lang tid det ca. tog at bygge

rutinemæssigt et mindre skib på typisk 200 t – typisk et halvt år – må det have taget mere end 1 år at bygge kæmpeskibet ”Engelen”. Såvel byggemetode som størrelse var uprøvede. Da alle kilder angiver 1510 som året hvor ”Engelen” er klar, kan omtalen af byggeordren i Eske Billebrevet ikke vedrøre ”Engelen”, da skibet allerede er færdigt eller under slutudrustning! Sprogbrugen i brevene om et ”nyt skib” og ”et mægtigt skib” i Sønderborg lyder som om man er blevet overrasket – at et færdigt kæmpeskib pludseligt er dukket op, og ikke en byggesag, der har været kendt og fulgt igennem mere end et år. Af hertugens svar fremgår, at det må være et godt stykke tid siden byggeriet var påbegyndt, men ikke klart hvor det var påbegyndt! Tidspunktet og beskrivelsen kan imidlertid passe med at det må være ”Engelen”, der gør så stort indtryk på hansestæderne! Hvis vi forudsætter, at det er ”Engelen”, der ligger i Sønderborg, formentlig ved Sønderbro, i foråret 1510, hvordan kan brikkerne så komme til at passe?

Luftfoto af værftet i 1509. Bevoksningen på øen er endnu bibeholdt. Illustration: forfatteren.

Jeg ser følgende tidsmæssige forløb:

Udgravningerne på Slotø viste at man allerede havde skibsbygningsaktivitet før der var lavet beskyttende mure etc¹⁶. Man havde frygtelig travlt med at få bygget et skib. Den usædvanligt store bedding havde netop størrelsen til "Engelen", så jeg tror at det var "Engelen" man var i gang med allerede i 1508/1509, med søsætning i starten af 1510. Da øvrige faciliteter (såsom indkvartering af et stort mandskab etc.) endnu ikke er klare, bliver "Engelen" ubemærket sejlet til Sønderborg i april 1510, hvor den pludselig dukker op og vækker postyr hos hansestæderne. "Engelen" er kommet til Sønderborg for at blive slutapeteret, men specielt slutudrustet med tunge kanoner og folk fra garnisonen dér – beskyttet af det nye nordvesttårn, som Kong Hans få år før havde bygget på Sønderborg Slot. At bringe "Engelen" til Sønderborg ville også være nemmere end at transportere kanoner og soldater til Slotø fra f.eks. København eller Sønderborg.

Min samlede konklusion er således, at "Engelen" må være bygget på Slotø i løbet af 1509 og begyndelsen af 1510, men derefter slutudrustet i Sønderborg i foråret og sommeren 1510.

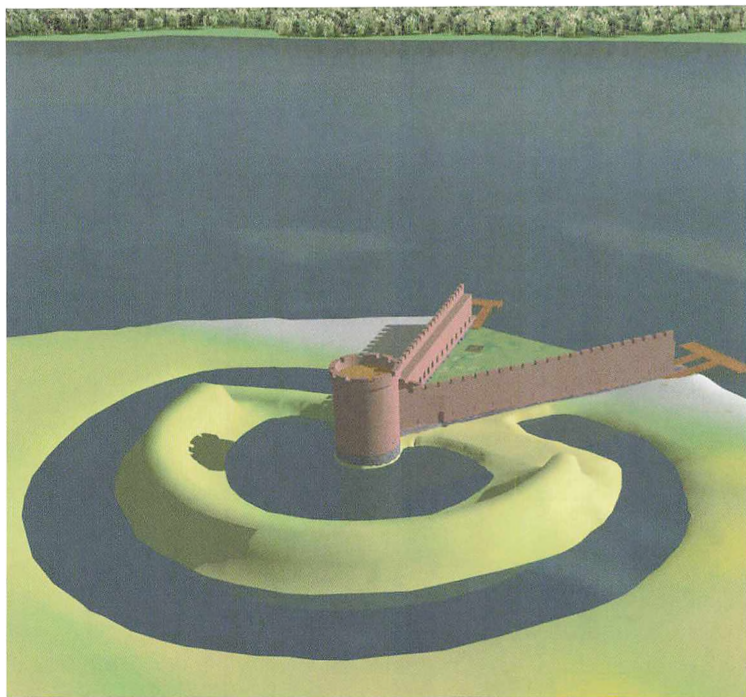
Den første danske orlogsflåde

Kong Hans udnævner d. 10. august 1510 Henrik Krummedige til:

"øverste Kaptajn og Høvedsmand for alle vore Kaptajner, Folk og Tjenere, som vi nu skicket og forskrevet har at være i Søn. Os og vort Rige og Land til Tjeneste mod vore og Rigens Fjender og Uvenner", (Danish Naval History /Flådens Historie, Johnny Balslev).

Med denne ordre bliver Henrik Krummedige den første egentlige "flådechef" for en samlet flåde.

Kommandoen blev uden tvivl rejst på "Engelen". Derfor regnes d. 10. august 1510 for den danske flådes fødsel, og d. 10. august 2010 kan derfor fejres som 500-årsdagen for flåden.

*Luftfoto af Engelborg ca. 1512/13 – set mod Vejlø.
Illustration: forfatteren.*

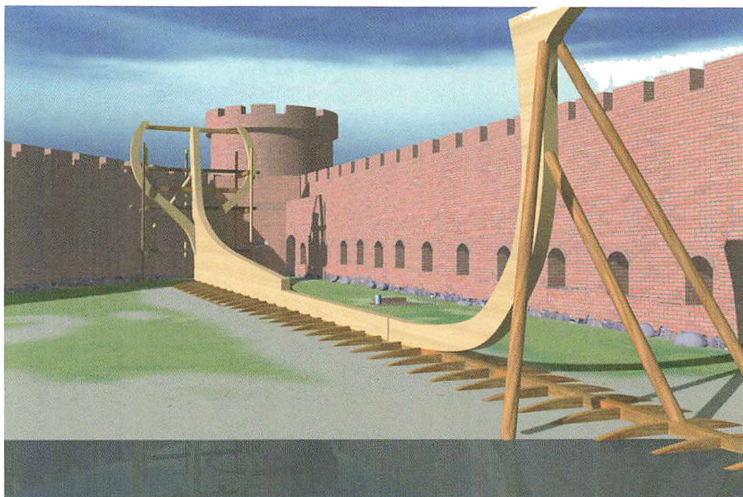
Foreløbige rekonstruktioner

Rekonstruktionerne af Engelsborg kan løbende følges på www.vensholm.dk

Her kan også ses den mere fyldige beskrivelse af projektet.

Ole Bengtson er en pensioneret medikoeniør med en fod i både Frederiksberg og Købelev, og har som hobby bl.a. 3D-rekonstruktion af historiske bygninger: Brunelleschis berømte kupel på domkirken i Firenze, Hille-rødholm - det første Frederiksborg Slot, og nu Engelsborg på Slotø hvor forudsætningerne bragte ham længere og længere ned i det arkæologiskelhistoriske materiale.

Nybygning (kunne være Maria) på bedding ca. 1513. Illustration: forfatteren.

Kildemateriale

Jørgen H. Barfod: Flådens fødsel, Marinehistorisk Selskabs skrift nr. 22, 1990.

Christian Bo Bojsen: ENGELEN, Sønderjysk Månedsskrift, Udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland, nummer 9, september 2003.

Nils Engberg og Jørgen Frandsen: Engelsborg - et befæstet orlogsværft på Slotø i Nakskov Fjord. Nationalmuseets Arbejdsmark 2006.

Ingolf Ericsson: Engelsborg på Slotø – skibsværft, fæstning og lensmandssæde fra Kong Hans tid. Hikuin 14, 1988, forlaget Hikuin.

Jørgen Frandsen m.fl.: Danmarks Ruiner, Engelsborg skibsværft, bevaringsarbejdet 1985-1989. Miljøministeriet, Skov og Naturstyrelsen, 1991.

Jørgen Frandsen: Nationalmuseet, Danmarks Middelalder & Renæssance, Forsknings- og Formidlingsafdelingen.

Marius Hansen: Udgravningerne på Slotø – Foreløbig Meddelelse. Lolland-Falsters historiske Samfund, Aarvog XXXVI 1948.

Marius Hansen: Udgravningerne af Kong Hanses Skibsværft paa Slotø i Nakskov Fjord - en Orientering. Aarvog 1948, Handels- og Søfartsmuseet paa Kronborg.

Marius Hansen: Engelsborg: Slotø værft og fæstning i Nakskov Fjord. NS-bladet oktober kvartal 1981, nr. 120.

Carsten Jahnke: Dronningens skibe for kongens flåde. Dronning Dorothea af Brandenburgs skibsbygning omkring 1486. Maritim kontakt, vol. 28, "Skibsbyggeri og søfart i Renæssancen", s. 85-94, København 2006.

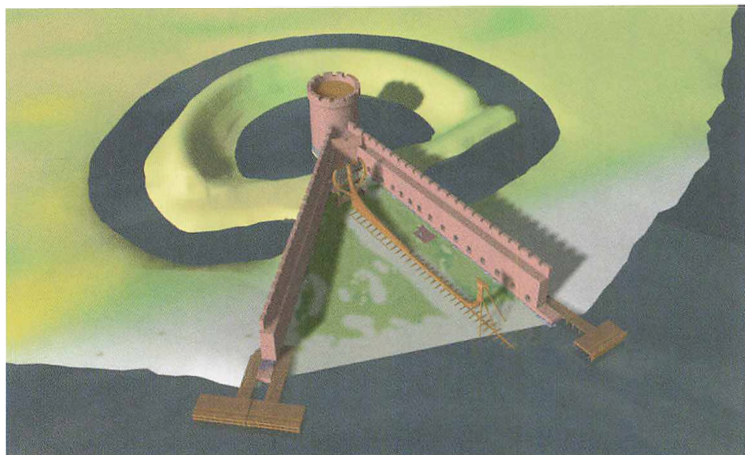
L. Laursen: Rigsarkivet, Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre forhold, 1624 – 1626, C.A.Reitzel, 1925.

Lolland Falsters Stiftsmuseum: Fotomateriale fra Marius Hansens udgravning samt fotos fra Nationalmuseet.

E. Marquard: Rigsarkivet, Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre forhold 1633 – 1634, C.A. Reitzel, 1936.

Nakskov Skibs- og Søfartsmuseum: Diverse tekst- og fotomateriale fra Marius Hansens udgravninger på Slotø, samt studie af model af Engelsborg.

Niels M. Probst: Hovedskibet Maria 1514-25. Et rekonstruktionsforsøg. Marinehistorisk Tidsskrift, 23. årgang nr. 2 – 1990.

Luftfoto af nybygning på beddingen, ca. 1513. Illustration: forfatteren.

Noter

- 1 Se: Marius Hansen: Udgravningerne på Slotø – Foreløbig Meddelelse. Lolland-Falsters historiske Samfund, Aarbog XXXVI 1948; Marius Hansen: Udgravningerne af Kong Hanses Skibsværft paa Slotø i Nakskov Fjord - en Orientering. Aarbog 1948, Handels- og Søfartsmuseet paa Kronborg; Marius Hansen: Engelsborg: Slotø værft og fæstning i Nakskov Fjord. NS-bladet oktober kvartal 1981, nr. 120.
- 2 Ingolf Ericsson: Engelborg på Slotø – skibsværft, fæstning og lensmandssæde fra Kong Hans tid. Hikuin 14, 1988, forlaget Hikuin; Jørgen Frandsen m.fl.: Danmarks Ruiner, Engelsborg skibsværft, bevaringsarbejdet 1985-1989. Miljøministeriet, Skov og Naturstyrelsen 1991.
- 3 Nakskov Skibs- og Søfartsmuseum: Diverse tekst- og fotomateriale fra Marius Hansens udgravninger på Slotø, samt studie af model af Engelsborg.
- 4 L. Laursen: Rigsarkivet, Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre forhold 1624 – 1626, side 87. C.A. Reitzel 1925.
- 5 E. Marquard: Rigsarkivet, Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre forhold 1633 – 1634, side 385. C.A. Reitzel 1936.
- 6 Marius Hansen: Udgravningerne på Slotø – Foreløbig Meddelelse. Lolland-Falsters historiske Samfund, Aarbog XXXVI 1948, s. 516.
- 7 Marius Hansen: Udgravningerne på Slotø – Foreløbig Meddelelse. Lolland-Falsters historiske Samfund, Aarbog XXXVI 1948, s. 515.
- 8 Marius Hansen: Udgravningerne af Kong Hanses Skibsværft paa Slotø i Nakskov Fjord - en Orientering. Aarbog 1948, side 44. Handels- og Søfartsmuseet paa Kronborg.
- 9 Jørgen Frandsen m.fl.: Danmarks Ruiner, Engelsborg skibsværft, bevaringsarbejdet 1985-1989, s. 41-42. Miljøministeriet, Skov og Naturstyrelsen 1991.
- 10 Nils Engberg og Jørgen Frandsen: Nationalmuseet, Nationalmuseets Arbejdsmark 2006, Engelsborg - et befæstet orlogsværft på Slotø i Nakskov Fjord, s. 124.
- 11 Carsten Jahnke: Dronningens skibe for kongens flåde. Dronning Dorothea af Brandenburgs skibsbygning omkring 1486. Maritim kontakt, vol. 28, "Skibsbyggeri og søfart i Renæssancen", s. 85-94, København 2006.
- 12 Niels M. Probst: Marinehistorisk Tidsskrift, 23. årgang nr. 2 – 1990. Hovedskibet Maria 1514-25. Et rekonstruktionsforsøg.
- 13 Christian Bo Bojsen: ENGELEN, Sønderjysk Månedsskrift, Udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland, nummer 9, september 2003.
- 14 Jørgen H. Barfod: Flådens fødsel, Marinehistorisk Selskabs skrift nr. 22, 1990.
- 15 Christian Bo Bojsen: ENGELEN, Sønderjysk Månedsskrift, Udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland, nummer 9, side 214, september 2003.
- 16 Marius Hansen: Udgravningerne af Kong Hanses Skibsværft paa Slotø i Nakskov Fjord - en Orientering. Aarbog 1948, s. 47, Handels- og Søfartsmuseet paa Kronborg.

Katrine Lønborgs erindringer

skrevet i et stilehæfte til hendes niece
Theodora Lønborg

Ved Dorte Bertram

Disse barne- og ungdomserindringer, nedskrevet i et stilehæfte i 1915, fandt jeg hos min gudmor, Bodil Nielsen, gift Ishøy, som var min mors kusine.

Katrine Lønborg der blev skolebestyrer på Zahles skole, var søster til min oldefar Adolf Lønborg og har skrevet erindringerne til sin niece Theodora Lønborg (1872-

1942), som selv blev lærerinde på Zahles skole. Hun var Adolfs ældste datter, opkaldt efter Katrine og Adolfs søster, der døde af tuberkulose som 33-årig. Katrine Lønborg (1848-1925) var datter af Frederikke Priergaard (1804-1884) og Diderich Bech Lønborg (1798-1865), og hun voksede op i Nykøbing Falster, indtil hun som 15-årig kom til København og blev introduceret for skolelederen Natalie Zahle.

Katrine Lønborg.

Frederikkens far Peter Trolle Priergaard (1767-1834) var købmand og skipper i Nakskov, senere degn i Lille Løjtofte, og ejer og forvalter af forskellige større gårde: Frederiksdal, Riddersborg, Sølstedgaard, Vintersborg, Ladegaard, Gammelgaard, Baadesgaard. Moderen, Else Cathrine Dorothea Barfoed (1768-1842) var ud af en stor præsteslægt, og i disse erindringer støder vi ofte på navnet Barfod/Barfoed. Else Cathrine og Peter Trolle Priergaard havde tre sønner og fem døtre, som næsten alle kom godt i vej, men opfattelsen var, at Frederikke havde giftet sig under sin stand - med Diderich Bech Lønborg, som var en dygtig urmager, men uheldigvis færdedes for ofte i byens klubber, hvor han kom i dårligt (fugtigt) selskab.

Diderich Bech Lønborg.

Diderichs far hed Anders Jeppesen. Han var født i Lønborg sogn ca. 1756 og tog i soldatertiden navn efter fødestedet. Han ernærede sig som brændevinsbrænder, først i Nakskov, derefter i Nykøbing Falster, hvor han døde 1807.

Katrine var den yngste af ni børn, som blev født over et spænd på 18 år. En bror døde dog som lille. Resultatet var da også, at flere af den store Lønborg-børneflok voksede op uden for familien, og den ældste Lise følte sig meget ansvarlig over for sine mange mindre søskende. Selv om alkoholen skyggede hvilede over familien, var den præget af stort sammenhold og megen indbyrdes omsorg. De fleste af søskendeflokken klarede sig da også godt - her er nævnt nogle eksempler:

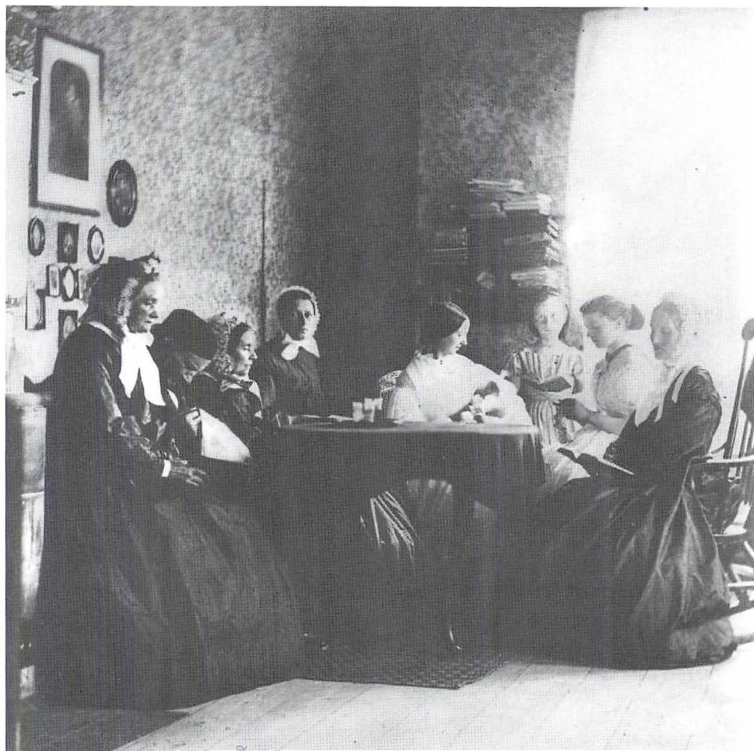

Frederikke Priergaard.

Elise (Lise) Østergaard (1830-1900) var en kort overgang gift med købmand C. Østergaard i Nykøbing F., men ernærede sig ellers som husbestyrerinde eller ved håndarbejde. Hun havde således en modebutik i Skindergade i København og stiftede senere et familielegat. Hun var hele sit liv en støtte for familien, økonomisk såvel som praktisk.

Adolf Lønborg (1835-1916) blev en meget anset fotograf, først i Nakskov, senere i København på Amagertorv og i Østergade. Han eksperimenterede tidligt med indendørsoptagelser, og det lykkedes ham også at få personer med på billedet ved datteren Lises dåb i Nakskov i 1867, hvor alle deltagerne måtte sidde bomstille i 20 minutter, for at optagelsen skulle lykkes.

Adolf Lønborgs dagligstue i Søndergade 42 i Nakskov d. 18. august 1867. Anledningen er datæren Lises dåb og personerne er følgende fra venstre: Fru og kæmner Torp. Under hængereolen fru Lønborg med Lise, derefter Martine Lønborg, frk. Laura Ziersen og fru Lønborgs moder, fru skolelærer Hansen, Arninge. Nakskov Lokalhistoriske Arkiv.

Han blev i øvrigt kendt for sine mange lokalhistoriske fotografier fra Nakskov og for sine store gruppebilleder. Om ham og hans efterkommere kan man læse i hæftet: *Fotografen og hans hustru. Nybyggere i København foråret 1872.*

Pouline Sofie Lønborg (1838-1920) var lærerinde, måske tilskyndet hertil af sin slægtning Frederik Barfod, som bl.a. var rådgiver for dronning Caroline Amalie med henblik på oprettelsen af asylskoler. En af disse var "Skolen ved Istedgades Asyl" fra 1858, som i 1877 blev overtaget af Pouline Lønborg og med tiden blev en meget anset skole (i 1903 solgt til niecen Marie Lønborg, gift Barfod, og dennes veninde Anna Tang Barfod).

For kvinder af "god familie" var der i sidste halvdel af det 19. århundrede kun få

muligheder for at komme ud på arbejdsmarkedet: som sygeplejerske, telefonistinde eller lærerinde. I Lønborgslægten har man valgt skolegerningen gennem fem generationer - yngste skud på stammen er født i 1968.

Katrine Lønborg var så heldig 15 år gammel at komme på Natalie Zahles privatlærerindekursus i København og levede det meste af sit voksne liv i og med Natalie Zahles skole, idet hun endte som institutbestyrerinde for hele barneskolen. Hun er fyldigt beskrevet i *Dansk Kvindebiografisk Leksikon* af Birgitte Possing, som den der "gennem en menneskealder og med en pionerindsats omsatte Pestalozzis og Zahles ideer til virkelighed og lagde det almenpædagogiske fundament for hele skoleim-

Katrine Lønborg underviser sine seks niecer, Adolfs døtre. Det er Theodora yderst til venstre.

periet". Men Birgitte Possing beskriver naturligt nok voksenlivet, vurderet udefra og på afstand. I disse selvbiografiske optegnelser får vi et enestående billede af en tidsalder, oplevet indefra, præget af nøjsomhed, netværk og hjælpsomhed, som gjorde det muligt at bryde den sociale arv, og som derfor supplerer det mere officielle billede så fint.

Jeg har bestræbt mig på at bibeholde den oprindelige stavemåde, også når den er inkonsekvent, og de originale forkortelser. Umiddelbare inkonsekvenser i tid og lignende (f.eks. skift mellem nutid og datid), som der er nogle få af, er ligeledes bevaret. For at lette læsningen har jeg tilladt mig at opdele teksten i flere afsnit. Endvidere har jeg tilføjet enkelte noter, dels som slutnoter, dels i form af korte, parentetiske indskud (typisk ordforklaringer og lignende). De fleste af parenteserne i teksten skyldes dog Katrine Lønborg, for fuldstændighedens skyld er her tilføjet et: "forf. anm." Er parenteser min, står der anført et: "red."

Til Theodora!

Denne lille Bog maa du betragte som et langt Brev til dig, som du kan læse igen-nem engang ved Lejlighed for at kende Fasters unge Dage.

Frøken Zahle har saa ofte fortalt om sit lykkelige Barndomshjem, om al den Paa-virkning, hun fra det har følt over hele sit Liv, om den Betydning for ens hele Personlighed et saadant Hjem har, om den Velsignelse, der derfra er strømmet ud over hende, at jeg tit har været ganske modløs og haft en Følelse af, at naar man ikke havde haft den Lykke, saa kunde man overhovedet ikke nogensinde blive til noget eller haabe at komme til gøre nogen nævneværdig Nytte i Livet. Ja, det tænkte jeg, naar hun saa altfor ofte hentydede til dette Hjem, men hun mente sikkert ikke, at det skulde virke deprimerende på hendes Tilhørere, tværtimod.

Men der er saa mange, ja saalangt flere Hjem desværre, hvor Fattigdom, Nød, Sorg og Misforstaaelser raader - ogsaa fra

Foto fra omkring 1890 taget i Langgade i Nykøbing F., hvor Store Kirkestræde har sin udmunding.
Guldborgsund Museum.

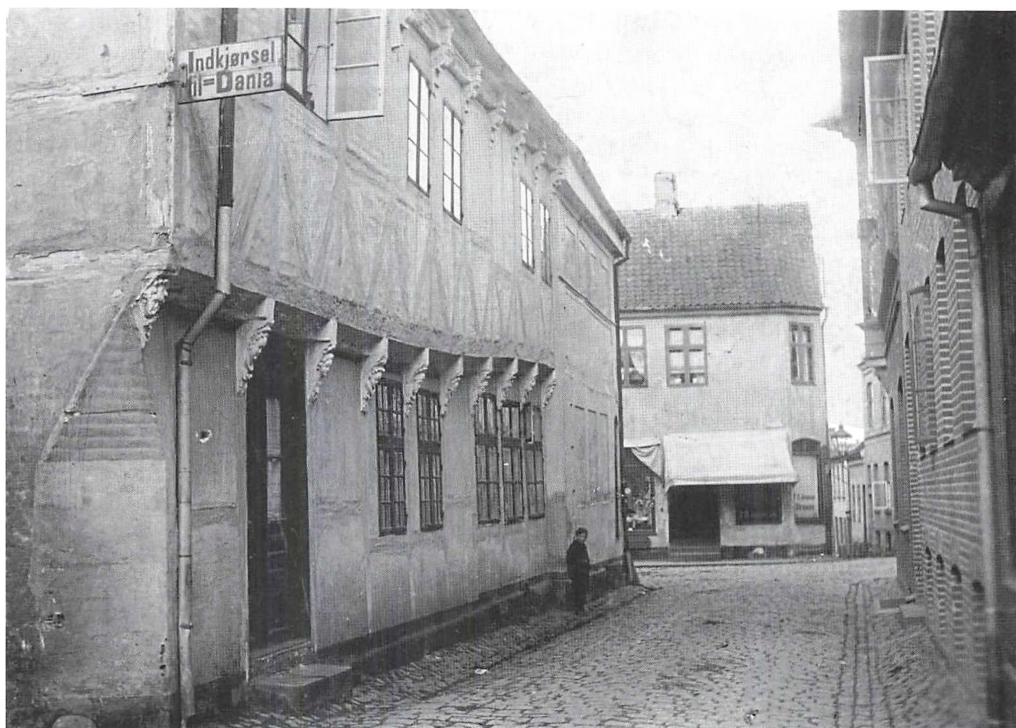
disse Hjem kan der voxe noget godt op af Sammenhold, Nøjsomhed, Flid og Hjælp-somhed! Gudskelov! Jeg har Lyst til at fortælle dig, Theodora, om mit stakkels Barn-domshjem, for at vi bagefter kan takke Gud for, at der alligevel kan naas noget, selvom Fundamentet til en Menneskebygning har været meget svagt og vaklende. Men idet jeg vil begynde herpaa, banker mit gamle Hjerte stærkt ved de Minder, jeg tvinger frem, og jeg føler, at det er svært at skrive i 1. ste Person.

Hvad er det allerførste, jeg synes, jeg kan huske? At Moder hurtigt tog mig op af min Seng, svøbte mig ind i et gammelt Sjal og løb med mig om ad Østergade (i Nykøbing F, red.) ind ad Baglaagen til Tante Nicolines Have og putter mig ned hos en af Cousinerne, Julie og Thora, der overende i deres Senge stirrede forfærdede med deres store sorte Øjne og hørte på Beretningen om, hvorfor vi kom paa den Maade. Tante Nicoline var gift med Chordegn og Skolelærer Hansen¹ og var Moder en trofast Søster. Jeg var saa lille, at jeg strax sov ind i Cousinesengen og intet forstod af det hele, men bagefter har jeg jo nok forstaaet.

De store Søstre Lise, Augusta og Poulina har jo senere fortalt mig om deres forholdsvis lykkelige Barndom. Fader var en begavet og dygtig Urmager, ikke alene ualmindelig nævenyttig (dvs. fingernem, red.), men ogsaa i aandelig Henseende livlig og interesseret. Alligevel regnedes det vist lidt for en Mesalliance, da Moder, Godsforvalter Priergaards Datter forlovede sig med den unge Urmager, hun havde lært at kende på Ballerne i Nakskov. De andre Søstre havde jo gjort langt bedre Partier. Men da de bosatte sig i Nykøbing, gik alt godt, og de ældste Børn kunde fortælle om hyggeligt Samliv og gode Venner.

Men i disse modbydelige Smaabyer trives Klublivet jo særligt, og naar en videbe-

gærlig Mand saa vil have sin Trang til Meddelelser og Udtalelser næret, saa gaar han i Klub og Restauranter, medens Konen sørger for Børnene hjemme. Saa brød Ulykken ind over det lille Hjem, Børnene maatte sendes bort: Tante Christiane², der dengang var Enke (efter Provst Barfod i Faxe, forf. anm.) tog Poulina til sig, Tante Ane, der var gift med Peter la Cour, tog Andrea over til Margrethenlund ved Ebeltoft, og Tante Sofie, der var gift med Pastor Magnus Barfod, tog Charlotte. En tid senere landede ogsaa Augusta der i Arninge Præstegaard og tog sig af Husvæsenet. Tante Sofie havde i Forvejen adopteret Tante Nicolines Datter, Sophie, som fik Navnet Barfod, og Peter Christians Fader, Hans Peter³, som jo i Forvejen hed Barfod. Der var altsaa fuldt Hus i Arninge, men stakkels Tante Sophie var jo ikke den, der kunde løse store Opgaver, og Opdragelsen af disse mange unge var vist de reneste Tilfældigheder, for ikke at sige Forsømmeligheder. Adolf var kommen til København i Malerlære hos Geisler, og den elskelige Tante Christiane tog sig ogsaa moderlig af ham. Tilbage var da Lise, den ældste, og Theodora, samt den ganske lille Katrine. Der var 18 Aars Forskel i Alder mellem Lise og mig, hun har staaet Fadder til mig, Fru Nissen fra Boderup var min Gudmoder. Jeg var kommen 7 Aar efter Charlotte, saa enhver vil kunne forstaa, at det var en sand Rædsel, da jeg skulde fødes, alle beklagede min stakkels Moder. Jeg burde slet ikke være blevet født. Hvilket stakkels usselt Barn ville jeg ikke blive? Og en Del Usselheder har der da ogsaa været, saaledes kan jeg huske, at jeg regelmæssig 2 Gange om Aaret, For- og Efteraar, havde Nældefeber. Jeg laa saa 9 Dage, havde underlige Smerter i Underlivet, som gjorde, at jeg ikke kunde holde mig rolig i Sengen, men bestandig holdt mig selv i en dirrende Bevægelse. Af

Store Kirkestræde i Nykøbing F. set mod Langgade omkring 1900. Guldborgsund Museum.

Lægen fik jeg en sur Mixtur, men min Trang til surt var saa stor, at jeg fik Moder til at give mig Smørrebrød belagt med store Stykker Asie. Hun syltede derfor altid rigeligt med Asier for at have dem til dette Brug. Ellers kan jeg ikke sige, jeg var et særligt sygeligt Barn. Og munter var jeg ogsaa, trods alt.

Denne første Barndomstid er altsaa særlig knyttet til Lise, ingen af de andre Søsken-
de var i Hjemmet, og Lise var for den Sags Skyld heller ikke i selve Hjemmet. Tidlig, i 13-14 Aars Alderen havde hun set, at hendes Maal maatte være at hjælpe det synkende Skib. Hun lod sig oplære til at sy Modepynt og lave Blomster. Hertil egnede

hendes fine og fixe Fingre sig særlig, den altid hjælpsomme Tante Christiane havde taget sig af hende under hendes Ophold i København, mens hun lærte. Og de gode Nykøbinger Fruer eller Madammer, som de dengang hed, forstod saa godt den kække unge Piges Arbejde, at det strømmede ind til hende med Bestillinger. Først begyndte hun sit Arbejde i det lille Hjem, men alt som det gik ned ad Bakke med Fader, maatte hun søge eget Hjem. En Aften, da Fader kom særlig slem hjem og som sædvanlig gjorde Spektakler, tog han et kostbart Stykke hvidt Silketøj, som hun skulde sy en Hat af og ødelagde det. Saa maatte hun fortrække og lejede en lille Lejlighed hos Sadelmager Hansens i Lang-

gade. Derhen fulgte saa Theodora hende; hun elskede Lise og hjalp hende baade med Modepynten og med det lille Huses Førelse. Hvor husker jeg dette lille Hjem! En rummelig Stue, der baade var Butik og Systue, bagved et Sovekammer for de to Søstre, saa et lille Køkken, det var det hele. Jeg kom jo hver Dag derned, saa var jeg af Vejen, jeg havde en lille Skammel ved siden af Lises Forhøjning, der lavede jeg mit Duketøj af de Rester, Lise gav mig fra sit Sytøj. Ungdommen er elastisk, Gud ske Lov, jeg husker Lises bestandige Sang, mens hun syede, altid sang hun, og Ordene kender jeg igen, naar jeg bladrer i de gamle Sangbøger fra den Tid. Der var en Sang, jeg ikke kunde taale, det var: "Du er rig, du er dejlig, o Syd"; det var den Linje, "men skal derfor min Moder jeg glemme, som har vugget mig ømt ved sin Barm"; den linje kunde jeg ikke høre uden at briste i Graad, så snart bare jeg hørte Melodien, kom Taarerne mig i Øjnene. Denne Maner altid at arbejde syngende, havde Lise for Resten arvet efter Fader, han fløjtede eller sang altid under Arbejdet, alle de dejlige Sange fra 1848, mit Fødselsaar, lød jo allevegne og ubevidst følte jeg den Aand fra 1848 om mig i min tidlige Barndom.

Et lille sørgeligt Minde vil jeg endnu fortælle fra min Barndom. Fader havde engang i et af sine sørgelige Øjeblikke jaget Moder og mig over i et lille Værelse, der var i Baghuset, hvor der ellers kun var Brændeskur o.l. I dette lille Værelse var der vist et Par Stole, men ellers intet. Et lille Vindue vendte ud til en lille Gyde. Ud af dette Vindue, som sad temmelig højt over Gaden, vilde Moder se at faa mig ud, jeg kunde saa, naar hun holdt mig i Hænderne, naa ned til Jorden, løbe om til Bager Rasch i Østergade og købe et Franskbrød for en Toskilling (Femøre nu, forf. anm.), som

Moder heldigvis havde i Lommen. Ellers maatte vi sulte, til Fader havde udsovet og atter lukkede os ud. Det lykkedes, jeg kom hurtigt tilbage med Franskbrødet, men idet jeg rakte Hænderne i Vejret for at blive hevet ind ad det høje Vindue, tabte jeg Franskbrødet i en fæl Rendesten, der løb lige under Vinduet. Det var aldeles ubrugeligt. Mere husker jeg ikke, vi er vel, eller jeg da, sovet ind uden Aftensmad.

Hvor ofte er jeg ikke, naar der kom Kunder i Butikken, og Fader som sædvanlig sad med Venner et eller andet Sted, blevet sendt af Sted for at hente ham. Føler jeg ikke endnu, saa gammel jeg er, hvordan mit Hjerte banker, naar jeg ad en Bagdør lister ind til Rheinländers eller Stylsvigs Skænkestuer og vinkede ad ham. Hører jeg ikke endnu den afskyelige Rheinländer opfordre ham til endnu et lille Glas, inden han gik. Eller hvor har jeg lidt ved at se Faders vaklende Skridt, eller ved at se en Gadedreng vende sig om efter ham. Hvis Forældre anede, hvor et Barn lider sjæleligt eller aandeligt ved alt, hvad der er ukorrekt i deres Hjem, saa maatte de tage sig sammen i dette som i andre Laster.

Har jeg da intet godt at fortælle? Jo, meget, meget, men det er saa blandet med det bitre. Saaledes maa jeg fortælle, at Mor og Lise, naar de sad om Aftenen og syede, havde instrueret mig til at kalde paa Fader, naar han kom beruset og støjende hjem. Jeg kan endnu huske dem sige: "Skynd dig, der kommer Fader, se endelig at være i Seng og kald saa paa ham". Jeg laa i Faders Seng, jeg var den eneste Redning, mig var han Ømheden og Kærligheden imod. Naar han saa kom ind og buldrede op, saa over Lys, saa over Varme og Gud ved hvad, begyndte jeg at kalde. "Ja, min lille Anne Katrine sød, nu kommer jeg, Ja, min lille velsignede Pige, nu skal du ikke

græde, nu kommer jeg", og saa græd vi - begge to. Hans Syndsbevidsthed var stor, "ak, jeg elendige Menneske, som ikke kan afstaa fra mine Laster, Gud se i Naade til mig", og saa begyndte han sin Aftenbøn. Den var meget lang, forekom det mig, han foldede sine Hænder uden om mine, og jeg ved, at jeg kunde Ordlyden udenad med, men da jeg intet forbandt dermed, ved jeg ikke, hvad det var for Bønner, dog antager jeg, det har været Trosbekendelsen og derefter Fadervor. I alt Fald faldt disse Ord mig saa bekendte senere og med Mindelsen af noget gammelt og tidligt i mit Liv. Saa endte han med at fremsige hele Oeh-lenschlägers: "Lær mig, o Skov, at visne glad", det husker jeg saa nøje, thi jeg glædede mig altid til den Sommerfugl, der taltes om, for den kendte jeg. Endelig faldt vi saa til Ro, men det varede jo ikke saa længe, for den lille Pige havde jo den Skavank at gøre sig vaad i Sengen. Fader var da den ømmeste og taalmodigste, man kunde tænke sig, søvndrukken og vaklende stod jeg paa Gulvet, mens han byttede og ordnede, saa vi atter kunde sove. Mon han havde en Følelse af, at han kunde have nogen Skyld i dette lille skrøbelige Barns Mangler? I al Fald, han skændte aldrig, bare hjalp. Om Morgenen var han jo atter den flinke, arbejdsdygtige, fløjtende Haandværker. Komme ind til ham især en Søndagmorgen, renvasket fra Top til Taa i stivet Kjole, det var en Fryd, saa tog han af et omvendt Urglas lidt fin Olie i sin flade Haand, smurte det ud i sin hule Haand og glattede mit Haar dermed og kyssede sin Anne Katrine saa ømt. Undertiden var jeg med ham på længere Udflugter. Han havde Uhre baade i Kirker og paa større Gaarde, som han skulle tilse, jeg antager hver 14. Dag, saa tog han mig med og syntes jo, det var en Fryd at traske af med sin lille Pige ved Haanden. Saa plukkede vi Blomster på Grøftekanterne og hørte paa Fuglene, men

ret længe varede det jo ikke, før jeg maatte op paa Ryggen og ride, og der maa jeg ogsaa tit være falden i Søvn.

Da jeg var fire Aar, blev jeg sendt i Skole. Hvordan det gik for sig, maa jeg fortælle lidt nøjere. Det bliver ikke saa interessant en Historie som Henriettes⁴ hos Suzette Dalgas⁵, men den er uudslettelig indgravet i min Hukommelse. Skønt jeg var for lille til at komme i Skole, har det vist været en stor Lettelse for Moder at blive af med mig om Formiddagen. Hun gik derfor, uden at sige det mindste til mig forud, om at jeg skulde i Skole, en Dag hen med mig til den g. Md. (= gamle Madam, red.) Fischer som boede i Lille Kirkestræde. Jeg saa med Forfærdelse en gammel Kone med Brillen paa og nogle underlige visne gamle Fingre. I Stuen sad en hel Flok smaa Dreng og Piger og skrev paa Tavle og stavede højt. Støjen betog mig, og jeg begyndte at græde, idet jeg klamrede mig til min Moders Kjole. Hun tyssede paa mig og sagde, at hun vilde gaa hen og købe nogle Brystsukker til mig, imens jeg ventede her lidt, og beroliget ved Tanken om Brystsukkeret lod jeg hende fare. Men hun kom ikke tilbage, og det glemmer jeg aldrig! Lidt efter var der Frikvarter; alle Ungeme tumlede ud i en smal Strimmel Gaard, jeg stod forskrækket i en Krog og saa paa dette Virvar. Drengene fortalte mig, at Madammen havde et sort Hul, der blev man puttet ind i, naar man var uartig eller doven, men derinde hang der tørrede Æbler paa Sejlgarn, dem kunde man spise af, det gjorde de. Jeg var forfærdet, og da jeg saa, at Madammen trak Pindene ud af Strikketøjet, og slog en over Fingrene med dem, hvis man havde tabt en Maske, saa steg Modet jo ikke. Jeg kom til at sidde ved Siden af en lille Dreng, der hed Henrik Glahn, han er nu Arkitekt hjemme i N. (Nykøbing F., red.) og maa jo være en gammel Mand nu.

Lille Kirkestræde i Nykøbing F. ca. 1900. Guldborgsund Museum.

Nogen ABC med yndige og morsomme Billeder fik jeg ikke; Moder, som maatte spare, og Md. Fischer, som forstod hende saa venligt, blev enige om, at jeg godt kunde lære at læse af en gl. Digtsamling, Moder havde fundet oppe paa Loftet. Det var en Digtsamling fra 1800-Aarene, og Overskrifterne husker jeg endnu: Elegi, Barcarole osv., ikke et Ord forstod jeg, men rimeligvis lærte jeg ikke desto mindre at læse. Børns Hjerner kan man jo byde det utroligste. Hvor har jeg tænkt paa mig selv, hver gang jeg saa det trække op til Graad hos et Barn den første Skoledag, og hvor har mit Hjerte været ømt og forstaaende for saadan en lille en, der græd af Betagethed.

Skoletiden var i den Tid fra 9-12 og fra 2-4, hver Dag skulde altsaa den frygtelige

Kamp at gaa i Skole udkæmpes to Gange. Jeg synes endnu, jeg mærker de smaa toppe Brosten i Kirkestræde, for naar jeg kom til dem, begyndte jeg altid at græde. Min første bevidste Usandhed knytter sig til dette. Jeg havde været i Skole om Formiddagen, var derefter kommen hjem og havde spist til Middag, havde klaget over Hovedpine og var bleven lagt hen paa Sengen for at sove lidt, inden jeg atter skulde i Skole. Men da Moder kom for at vække mig og sende mig af Sted, lod jeg, som om jeg sov, for at slippe, og jeg hørte Moder sige til Lise: "Jeg synes, det er Synd at vække hende, hun sover saa godt!" Skønt jeg har syndet tit og langt større senere, saa har jeg endnu Syndsbevidstheden fra den Gang i mig.

Imidlertid gik det stadig smaat med Fader, ja ned ad Bakke vel for hver Dag. En

Vinter fandt saa Moder paa at sende mig til Arninge, der var jo i Forvejen Augusta og Charlotte foruden "lille Sophie", der var Adoptivdatter. Saadant et Liv i en Præstegaard⁶ en hel Vinter kunde jo have været yndigt, men Tante Sofie havde ikke Evner til at gøre noget lyst eller muntert eller lykkeligt. Jeg husker de lange kedelige Vinteraftener. Man sad ved to Tællelys, som ustandselig skulde pudses; naar der var fremmede, tændtes Astrallampen⁷, som var en hel Herlighed og blev betragtet som et Underværk af de fremmede. Men til Hverdag var det altsaa Tællelys, Onkel sad med en forfærdelig Masse Kort og lagde Kable, der maa vist have været 6-8 Spil - gamle fedtede Kort. Han spekulerede saa længe over dem, inden et Kort blev flyttet, at det saa ud, som om det var de største Opfindelser, han var i Færd med at udpønske (= udtænke, red.). Tante sad og spandt, de unge Piger lappede og stoppede, Samtale var der ikke noget, der hed, thi saa forstyrrede man jo Pastoren i Kabalen. Hviskende forsøgte man at faa hinanden til at pudse Lysene, naar Tanen⁸ blev altfor lang. Et herligt Øjeblik kom der dog i Aftenens Løb, det var, naar en fik et Vink om at hente Æbler paa Æblekammeret. Saa smuttede jeg med, lykkelig over at røre Benene et Øjeblik, ikke at Tale om, at der vankede et Flaskeæble eller en Pigeon. Søndag morgen stillede Degnen, den store stilfulde Skolelærer Hansen⁹. Han skulde meddele Præsten, hvis der var noget, der skulde meldes fra Prædikestolen, samt forhøre sig om, hvilke Salmer, der skulde synges i Kirken. Jeg husker, hvor jeg forbavsedes over hans ærbødige Holdning overfor Præsten, medens han var meget "overherrelig" i sit Hjem overfor Kone og Børn.

Jeg elskede Onkel Magnus, skønt han ikke sagde mange Ord, men han var en stille, venlig Mand af dem, der for at have Hus-

fred siger saa lidt som muligt. Charlotte, som var 12 Aar dengang, og jeg sov ovre i et lille Værelse i en Sidebygning, det var vi lidt bange for, Kirkegaarden laa jo lige op til Haven og Huset, og min Spøgelsesfrygt daterer sig ganske sikkert fra den Tid. Charlotte proppede mig med Spøgelseshistorier, hun havde hørt af Piger og Karle, og det gøs i os, baade af Kulde og Angst. Jeg fyldte 6 Aar, mens jeg var derovre, hvor længe Opholdet i det hele varede, ved jeg ikke. Moder har vist nok ogsaa paa anden Maade søgt at sikre mig en blidere Barndom, saaledes husker jeg, at jeg vist i 3-4 Aars Alderen blev ført op til Etatsraad Agerup, hvor Datteren, en ældre ugift, ønskede at adoptere en lille Pige. Jeg husker et venligt Menneske i en hyggelig Dagligstue, der viste mig saa mange smukke Nipsting. Men de lod mit Hjerte koldt, og Sagen maatte opgives, jeg vilde ikke bort fra min Moder. Senere tog Frøken Agerup to andre Smaa piger fra mindrebemidlede Hjem, jeg saa altid paa disse to med en Følelse af at være undsluppet et gyldent Fængsel.

Da jeg efter det Vinterophold kom tilbage til N. (Nykøbing, red.), maa Fader være rejst til Kbhvn med Lise. Jeg husker i alt Fald intet om Oprykning og Bortrejse. Det maa være besørget, mens jeg var borte. Da jeg paa den Tid var 6-7 Aar, maa Lise have været 24. Da hun saa, hvorledes det bestandig gik ned ad Bakke i Hjemmet, har hun ung som hun var, resolut besluttet at redde Fader ved at tage ham bort fra hans Frister. Vor gode og kærlige Nabo, gl Nobel¹⁰, som i de gode Dage havde holdt meget af Fader og med Sorg set Tilstanden i vort Hjem, flyttede netop paa den Tid til København, medens Fabriken i Nyk. overtoges af hans Brodersøn Christian Nobel og hans svoger Herman Baagøe. Nobel elskede Lise, der i det hele saas paa af N. (Nykøbings, red.) Borgere som en ualm.

Lilletorv og Nygade i Nykøbing F. omkring 1890. Guldborgsund Museum.

dygtig og opofrende Datter. Han lovede hende at give Fader Arbejde; selvom dette Arbejde ikke havde saa stor Værdi og ikke kunde vente høj Betaling, det var dog Arbejde, hans Dag var dermed indrettet, og paa det vovede Lise det. Den elskelige Tante Christiane med sin lille Provstindespension stod jo som den raadgivende og skærmende. Og Theodora maatte jo naturligvis følge sin Lise, hvor kunde det være andet! En lille Lejlighed blev lejet i Pustervig, senere flyttede de til Naboløs, i samme Hus boede Lises Ungdomsveninde Claudia Berthelsen, g.m. Gravør Ringberg. At det har været Kampaar for Lise og Theodora, ja det behøver ikke at siges. Men Nobel holdt sit Ord, og Fader gik til sit nye uvante Arbejde. Noget var det altsaa vundet. Lises flittige Fingre syede til langt ud paa Natten, og efterhaanden fik

hun en trofast og forstaaende Kundekreds.

Men i Nykøbing, der solgtes Huset. Moder og jeg flyttede hen i en lille Lejlighed, og nu skulde altsaa Moder ernære sig og sit Barn alene. Ogsaa her var Kampaar, og dem husker jeg nøje. Men jeg husker ogsaa stor Hjælpsomhed fra Venner og Bekendte. Moder søgte og fik Pladsen som Haandarbejds lærerinde ved Kommuneskolen. Lønnen var 100 Rd. (Rigsdaler, red.) eller 200 Kr. om Aaret. Det skulde vi leve af. Frkn. Madsen tilbød strax at tage mig gratis i Skole, og nu begyndte der en mere regelmæssig Skolegang for mig. Den ældste af "Jomfru Madsenerne" som vi Børn sagde, var imidlertid saa elendig brystsyg, saa hun, mens hun underviste, altid maatte have sit Spyttekrus staaende paa Skolebordet, det kneb for mig af æstetiske Grunde, de hygiejniske tænkte ingen paa den Gang.

Det var ellers en ganske overordentlig gammeldags Skole; kun en moderne Ting husker jeg tydelig, vi skulde lære Fransk af en Billedbog. Der var Blade med kolorerede Æbler, Pærer og Kirsebær med store Underskifter: pommes, poires, cerises. Men jeg kan ogsaa huske, at jeg absolut intet lærte af at sige en saadan Glose efter. En eneste Gang har jeg siddet over. Det krænkede mig saa meget, uden at jeg dog følte det som noget uretfærdigt, at jeg altid husker det. Jeg kunde ikke paa Remse et lille Stykke Fædrelandshistorie om "Hove-riet" og "Stavnsbaandet", Ord, som ingen havde tænkt paa at forklare os. Jeg ved, jeg prøvede paa at lære det udenad, mens jeg sad der alene i den tomme Skolestue, men det lykkedes ikke, og saa slap man mig vel med en Advarsel.

Da den syge Jfr. Madsen døde, blev skolen ophævet. Men strax tilbød en ny opduk-kende Skole mig Friplads. Det var cand. theol. Worsøe¹¹, der havde oprettet baade en Pige- og en Drengeskole i to forskellige Lokaler, adskilte ved hans private Lejlighed. Han var gift med Marie Møller, en Provstedatter fra Lolland, hun var Søster til Sine Møller, der lige var blevet forlovet med Theofil Barfod¹², Tante Christianes eneste levende Søn. Igennem ham havde de hørt om Moder og mig. I denne Skole gik jeg 4-5 Aar, og paa dette Skoleliv ser jeg tilbage med Taknemmelighed. Især paa Worsøe selv; han var en sygelig Mand, der ofte var i et frygteligt Humør. Men det generede os ikke, han var "retfærdig", læste kønt Religion med os, hvilket jeg var særlig glad for, havde desuden Historie, Dansk og Geografi med os. Hans rare Kone syede med os og læste Fransk. En Lærerinde var knyttet til Anstalten, hun læste Tysk, Naturh. og Tegning med os. Men hende kunde vi ikke lide. Dog ved jeg aldrig af, at vi lod hende føle det, lige-

som jeg aldrig kan huske den mindste Uar-tighed fra Skoletiden her. Der var en stor gammel nedlagt Have, der hørte til den gamle Bygning, i hvilken Skolen holdtes, i den legede vi Røvere med en Ihærdighed og Kamplyst, som var drengagtig.

I Pigeskolen var der i alt 20 Elever, de 6 øverste dannede et Hold for sig. Der var Etatsraad Pontoppidans Datter Elisabeth, Kaptajn Nielsens Lise, Cancelliraad Müllers Henriette, Pastor Sidenius' Hulda og Iselin (stavning af navn usikker, red.) og jeg. Senere kom Byfoged Pontoppidans Elisabeth ogsaa med. Ja, saa glemte jeg endda Basen: Ottavia Olsen! Sikken et dygtigt og fornøjeligt lille Hold! Mine bedste Fag var naturligvis Skrivning, Tegning og Haandarbejde. Der var jeg altid sikker paa mit ug (dvs. udmærket godt = højeste karakter, red.). Men ogsaa Geografi og Historie, Religion og Dansk var mig meget kære Fag, og jeg kan godt huske, at jeg regnedes for flink, særligt til Eksaminerne. Sprogundervisningen var yderst tarvelig og mundtlig Fortælling i de andre Fag kendtes ikke. - Disse Kammerater, som alle var fra fine og gode Hjem har aldrig generet mig med nogen som helst Overlegenhed. Tværtimod, jeg var snarere lidt søgt, fix som jeg var til at sy Dukketøj og munter til at fortælle Historier paa vore Spadsereure. Særlig omgikkes jeg meget Henriette Müller, nu gift med Etatsraad Aabye. Det var naturligvis ofte svært for Moder at skaffe mig de Bøger, der skulde bruges i Skolen, men heldigvis krævede Skolen ikke dengang saa mange Bøger og andre Rekvisitter som nu. En Gang var det særligt svært, jeg skulde have Nøsselts¹³ Verdenshistorie, og den kostede 16 Mark. Dem havde Moder ikke. Men hver Uge lagde hun en Mark i min Sparebøsse, hun bad mig saa sige til Worsøe, om jeg ikke foreløbig kunde læse lidt hos en Kamme-

rat, saa skulde Bogen nok komme senere. Og det gik. Folk var mindre fordringsfulde og mere velvillige den Gang. I de 16 Uger læste jeg saa her saa der hos Kammeraterne. Men da den Dag kom, da jeg med de 16 Mark i Haanden gik op ad Trappen til Boghandler Guldberg for at købe Bogen, da var der én, der var glad. Hvilken Fryd at gaa hjem med den tykke indholdsrige Bog. Ingen maatte skrive Navn i den uden Worsøe selv og det med Skønskrift. Naar jeg nu tager den gulplettede Bog i Haanden, synes jeg endnu, den har Nyhedens Duft over sig. Hvor den blev gennempløjet, alle de mange Anekdoter om store Mænd, den indeholdt, gjorde den til dejlig Aftenlæsning.

Og Bøger fandtes der jo faa eller ingen af i vort lille Hjem. Hvor har jeg savnet Bøger! En lille Eventyrsamling af Hebel¹⁴ fik jeg engang i Julegave af Søstrene i Kbhvn. Men den ejendommelige Fortællemaade hos Hebel gjorde, at de fleste Fortællinger var mig dunkle, kun "Kannitverstaan" og "Manden med Lindormen i Maven" morede mig. Boisens danske Læsebog var derfor sammen med Nøsselt min Ven. Og Moder forstod ikke dette, at et videbegærligt Barn maatte have lidt at læse i. Hun stred for Brød og Husleje, det var det vigtigste. Derfor opdrog hun mig til Haandarbejde i det uendelige, naar Lektierne var lærte. Lidt fik jeg Lov at lege med de søde smaa Dukker i mit hjemmelavede Dukkehus.

I Skolen sørgede man heller ikke for at berige os med noget af vor Guldalderlitteratur. Kun husker jeg, at Fru Worsøe i nogle Sytimer læste højt for os af Oeh. (Oehenschlägers, red.) "Aladdin". Men denne for det første meget tarvelige Oplæsning, blev for det andet idelig afbrudt af Børnene, som skulde have Hjælp, saa til det et, saa

til et andet. En Kammerat og jeg sad med Ryggen til for Lysets skyld, (man sad jo den gang på rygløse Bænke, forf. anm.) vi morede os med Småsludder imens, og Aladdin gik over vore Hoveder.

Men saadan en Erfaring har gjort, at jeg altid bestemt har holdt på i Skolen: én Ting ad Gangen, Børn *kan* ikke baade høre efter og arbejde flittigt og godt, undt. naar det er saadanne øvede Ting som Strikning, der gaar af sig selv. Men da alt Haandarbejde, som en Skole giver, ikke *kan* gaa af sig selv i en hel Klasse, og ikke bør gaa af sig selv, naar det skal kaldes Undervisning, saa er al Højtlæsning under Haandarbejdet en Uting. Og Læsningen! Vil man virkelig give Børnene en værdifuld Oplæsning, ønsker man, at deres Fantasi skal fuldt optages af et Digtværk, saa maa de kunne hengive sig til det alene i fuld Nydelse, og paa ingen Maade distraheres ved en Sax, der falder paa Gulvet, og en Synaal, der knækker. Ikke at tale om, at et i Digtværket interesseret Barn ikke nænner at forstyrre med et nødvendigt Spørgsmaal og derfor hellere lader som hun syr end virkelig gør det.

Men medens det saaledes gik godt i Skolen, saa var det jo ofte en svær Tid i Hjemmet. Om Livet her maa jeg fortælle lidt. De 100 Rd, som Moder fik i Løn paa Kommuneskolen var jo ikke nok til at leve af, skønt hun var en Mester i at spare. Hun tog derfor et Plejebarn i Huset for en vistnok ringe Betaling. I Nykøbing var der en anset og meget velhavende Borger, Garver (Johan Georg, red.) Heerdegen, hvis eneste Datter, Sine, døde i sit 20ende Aar, just som hun skulle have Bryllup. Denne Sine var Lises Veninde, og Lises Taarer flød om Kap med Forældrenes, som fra nu af overførte al deres Kærlighed på Lise. Men Lise rejste jo til Kbhvn, saa det blev kun gennem Breve, deres Kærlighed kunde udfol-

Østergade i Nykøbing F. fotograferet ca. 1890. Guldborgsund Museum.

de sig. Heerdeggen havde en daarlig Broder, som kom til N. (Nykøbing, red.) med en brystsyg Kone og 3-4 Smaaabørn. Den ældste datter, der ogsaa hed Sine, en 9-årig Pige kom saa til os, jeg var dengang nogle Måneder ældre, tænker jeg. Men skønt Betalingen var lille, saa var Md. Heerdegens Godhed og Omtanke stor, ofte naar Sine skulde have en ny Kjole, var der Tøj nok til mig med, og Md. Heerdegens Julekurv med Fødevarer blev ventet med Glæde. Men desværre havde Sine og jeg uhyre lidt til fælles. Hun blev sat i en lidt tarveligere Skole, var dertil meget ringe begavet og talte et frygtelig tarveligt Sprog, hvilket mit Øre strax opfangede. Jeg kan aldrig huske, vi var Uvenner, men vi brød os saa lidt om hinanden, jeg færdedes med mine Skolekammerater, og hun med sine. Hun

havde epileptiske Anfald, natlige Krampeanfald hørte med, og Moder var meget angst for, at jeg skulde komme til at se et saadant. Ved Moders Henvendelse til en klog Kone i Vordingborg kom hun dog ganske af med det i Overgangsalderen, men hun var nok kommet af med dem endda, i den Tid ordner sig saa mange Ulemper.

Moder var utrættelig i at finde paa et aller andet, hvorved hun kunde tjene lidt extra. Hun syede Traadknapper, som de fine Fruer købte, fordi de holdt saa godt i Vadsk; hun pyntede ved Fastelavnstid Fastelavnssris, og det var morsomt at se, hvor hendes flinke Fingre kunde trylle Blomster frem, hun krøsede (krusede, red.) og klippede og bøjede og foldede, og det blev helt nydeli-

ge Ting, hun præsterede. Hun fik fra Lise og Tante Christiane i København store Forsyninger af Affaldssæbe, der var fine som Grus. Dette æltede hun til haarde Kugler. Det var et ligefrem haardt Arbejde, men ogsaa disse Kugler var eftertragtede som god Sæbe. Alt dette maa man jo beundre hende for, der var en Flid, en Vindskibelighed (dvs. foretagsomhed el. stræbsomhed, red.) og en ufortrøden Munterhed over hende, der var beundringsværdig. Dette kunde jeg godt se, naar jeg var hjemme hos hende og dog, hvor har det ikke, naar jeg kom dinglede fra Skole med en Kammerat, været mig svært at se det lille Vindue, hvor Traadknapperne og Sæbekuglerne laa og ventede paa Købere. Hvor var hun nøjsom! Jeg husker en Morgen, da vor Skolemad var bleven smurt af hende; der var saa lidt Smør i Kanden, saa jeg ikke kunde begribe, hvad der var paa Moders, jeg syntes Stine og jeg havde faaet det altsammen. Da jeg løftede de to sammenlagte stykker Rugbrød fra hinanden, som var Moders Skolemad, var der strøet nogle Saltkorn paa det tørre Brød.

Saadanne Ting var svære og dertil kom, at det med Fader trykkede mig overordentlig. Jeg var saa bange for, at mine Kammerater skulde tro, at mine Forældre var skilt, fordi han ikke var hjemme. Jeg pyntede paa Begivenheden saa godt jeg kunde, naar de spurgte. Faders Øjne var efterhaanden blevet meget svage, hvilket jo ikke var saa underligt, det gjorde jeg lidt mere ud af; det var Grunden til, at han maatte søge andet Arbejde osv. osv. Jeg forstaa saa godt, at Børn, der lever under forkvaklede Forhold, bliver usande. Men jeg forstod heller ikke som Barn at skelne mellem Last og Synd, og mange er de Taarer, jeg har fældet, fordi jeg ængstedes for min Faders Synd. At han var en sædelig og bundhæderlig Mand ellers, kunde ikke trøste mig,

der havde været Vidne til det forud omtalte.

Moder holdt mig strengt til Sytøjet, og jeg var jo langtfra uvillig til at benytte Hænderne, men jeg fik alt for lidt Tid til at læse uden netop Lektierne. Det var der ikke Tid til og ikke Raad til. Jeg havde et lille Tegnetalent ligesom Moder, det udnyttede vi. Jeg tegnede Blomster på Skærme og Mapper af Glanspap og stak det ud med en fin Naal, saa det laa som ophøjet Arbejde, og jeg tjente ikke saa faa Penge ved disse Arbejder. Men jeg husker endnu, hvor det anstrengte mine Øjne og mit Hoved, som i Overgangsalderen ikke var godt. Jeg læste lektier med en lille pige, Axelline Wallør, Stifdatter af Christian Nobel, der boede Dør om Dør med os, og det blev et varmt Venskab, der udviklede sig mellem Axelline og mig. Nobels havde en ikke saa lille Have i Humlestræde, der legede vi og læste Lektier skiftevis, og det var jo en Fornøjelse. Jeg husker en Juleaften hos Nobels. Baade Sine og jeg var inviterede til Nobels til Juletræ, medens Moder kiggede om til Tante Nicoline og Julie. Nobels spiste sent til Middag, og der serveredes derfor kun til Juleaften The og Julekage. Vi havde spist kl. 12 og kom derfor sultne derind. De Nobelske Børn fik i Overflod af Julegaver, og det morede os uhyre at se al den Herlighed. Til Sine og mig var der i Forening et lille Komfur saa stort som en Æske til Brevpapir. Vi kom glædestraalende hjem med Fællesskatten og raabte til Moder, at vi var saa rædsom sultne. "Ja, I kan godt faa et Stykke Fedtebrød", sagde hun, "men andet har jeg ikke!" Ak, hvor det Fedtebrød smagte! Bagefter har jeg jo nok haft mine Tanker om, hvordan rige Folk bør passe paa, naar de inviterede fattige Folks Børn til Juletræ. Men dengang var der ingen Kritik i min Sjæl.

Torvet og Langgade i Nykøbing F. forevigt omkring 1900. Guldborgsund Museum.

Vor bedste Glæde var, naar Moder vilde fortælle os noget fra sin Barndom. Saa satte Sine og jeg os hver paa Siden af hende i Mørkningen, og saa fortalte hun løst og fast, men altid med en vis Humor. Hendes Fader, Peter Trolle Priergaard var Godsforvalter paa Søllested, og hendes Moder Else Barfod, Søster til Provsten i Faxe. Det var et velstaaende og meget gæstfrit Hjem. Der var to Sønner, Christian og Gustav. Christian ejede Bredlandsgaarden paa Lolland, og Gustav, tror jeg, var Købmand i Maribo, han var Fader til Amalie Priergaard. Saa var der 5 døtre, Anne, g. la Cour, Christiane, g. Provst Barfod, Nikoline, g. Hansen, Frederikke, min Moder og Sophie, g. Magnus Barfod, Præst i Arninge. Alle disse Børn blev undervist sammen med Godsejer Jørgensens Børn oppe paa

Herregaarden. Jeg husker endnu Moders gl. Lærerinde Frk. Guenss, en statelig gammel Dame, som kaldte Moder Frederikke med et vist Sving i Tonen. Tegning og Sprog spillede en større Rolle den Gang end de danske Fag, desuden havde de Timer i Dans med en Dansemester, og de maatte derfor lære at sy deres Dansesko af Silketøj selv. Moder var saa flink til at sy Sko, at alle hendes tidligere Børn gik med hjemmesyede rigtige Lædersko. Til mig syede hun, for at jeg skulle se, hvordan det gik til, et Par Sko, som var min stolthed. Jeg husker, at jeg stod beundrende hos, mens hun syede. Saadanne Historier, som hvordan Tante Sophies ene Sko under Dansen fløj hen og knuste et stort Spejl, nød vi jo med Gysen. -

Fornøjelser havde vi ellers ikke mange af. Engang imellem kom vi på Komædie. Når et omrejsende Selskab kom til Byen, sendte Md. Heerdegen gerne to Billetter ned til os Børn. Når jeg så kom hjem, spillede jeg hele Stykket for Moder, mens Sine nød det med for 2den Gang. Vore Sommerferier nød vi i Arninge, saa var der fuldt af Gæster og saa var der morsomt. Hvor nød vi den dejlige store Have, vi lavede os Sæder højt oppe i det knudrede Morbærtræ, og hvor nød vi de gule Blommer i Baghaven.

Om Aftenen spillede "lille Sophie" (Fru Kramers Moder, forf. anm.) på Klaveret i Havestuen og saa gik Dansen lystigt. Men i 1858 døde Onkel Magnus og saa var jo den Herlighed forbi.

Det var jo for Resten forbundet med ikke saa ringe Vanskelighed at komme fra Nykøbing til Arninge, der var ingen anden Maade at komme derover paa end at opsnuse en eller anden Lejlighed. Etatsraad Agerup, som var Jurist, havde tit Forretninger i Nakskov, han kørte da den lange Vej i lukket Vogn med to Heste. Der sad han paa Forsædet, omgivet af Aviser og Dokumenter, medens Moder og jeg velvilligst fik Lov at sidde lige overfor, angste for at være til Ulejlighed, men henrykte over at komme saa lunt og godt af Sted. I Maribo skulde Hestene jo bede¹⁵, mens Etatsraaden gjorde Forretningsbesøg. De Par Timer gjorde vi saa Visit hos Onkel Gustav, der boede med Tante Lise, f. Diderichsen i et yndigt lille Hus, hvortil der hørte en velpasset lille Have. Derefter besøgte vi Moders Fætter, Onkel Christian (P.C.s Bedstefader¹⁶, forf. anm.), g.m. Tante Hanne, f. Grouleff. Han var en lille tyk venlig Mand som alle Barfødder, han var ansat ved Toldvæsenet og havde en Gane-fejl, der hørtes meget i hans Tale. Begge steder trakteredes der med Kaffe, jeg lege-

de lidt i Haven med Laurits og den større Broder Jens. Hans Peter (P.C.s Fader¹⁷, forf. anm.) var da adopteret af Onkel Magnus. Saa kørte vi videre med Etatsraaden og ankomne til Nakskov standsede Ekvipagen ved "Harmonien". Engang husker jeg, det var et frygteligt Uvejr, vi kom til Nakskov i; idet vi steg ud af Vognen, tabte Moder sin Syæske og ud trillede alle Smaatingene. Ved et voldsomt Lyn samlede jeg alle Smaatingene op under et øredøvende Tordenskrald. Saa overnattede vi hos Onkel Georg (Barfod¹⁸, forf. anm.) og Tante Caroline. Han var Prokurator i Nakskov og havde et dejligt Hjem med, forekom det mig, en pragtfuld Have og to dejlige netop voksne Døtre, Marie og Laura (g. Gøtsche, forf. anm.). Dagen efter kom saa Vognen fra Arninge og hentede os, og naar vi kom forbi Bredelandsgaarden, vidste jeg, der var ikke langt til Præstegaarden.

Naa, men 1858 døde altsaa Onkel Magnus, og Sommerferierne i Arninge var altsaa til Ende. Mine Ferier, som dengang varede præcis fra d. 22 Juni til 22. Aug., skulde jeg nu tilbringe i København hos Søstrene. Jeg var 10 Aar, da jeg første Gang skulde sejle med "Zampa", ført af den smukke og muntre Capt. Tofte. Mon nogen kan tænke sig, hvad det betød for mig? Poulina havde jeg aldrig set, Adolf heller aldrig bevidst, min elskede Lise og Theodora boede jo sammen med Fader i Skindergade, hos dem var nu ogsaa efter Arninges Lukning Charlotte, der var 17 Aar gl. Alle stod de paa Kvæsthusbroen og tog imod mig, der den hele dag havde siddet paa Dæksplads med min Pakke Smørrebrød. Skindergade 8, ja dertil knytter sig utallige Minder om Strid og Kampen for det daglige Brød, men ogsaa om saa meget poetisk, fint og fornøjeligt. Lise var, skønt Familiens Overhoved, endnu kun 28 Aar, Theodora

19 og Charlotte som sagt 17. Bare paa den anden Side af Gaden i Nr. 3 boede Tante Christiane med den da 20aarige Poulaine og Amalie Priergaard, som styrede Huset, der holdtes nemlig nogle Pensionairer, theol. Candidater af Theophils Bekendtskabskreds. (f. Ex. Frans Hansen, min Fætter og Morten Bredsdorff, forf. anm.). Disse Søskende havde hidtil levet i mine Tanker som en trësor spirituel (dvs. åndelig skat, red.), og nu skulde jeg se dem. Andrea derimod saa jeg ikke, før jeg var 12 Aar og hun 24. Hun staar som malet i min Erin-dring: Blændende hvid Hud, kanariegul Haar og blaa (højblaa, forf. anm.) Merinokjole. Det er paa dette Besøg, som hun foretog først i Nyk., derefter i København, at Harald Jensen saa hende. Han og hans Broder Frits og John Møller havde som Adolfs Venner deres Tilflugt i Skindergade, hvor man næsten kan sige en lille Kunstnerkoloni holdt til. Men hvor anderledes end de nuværende Kunstnere. Ikke Spor af Bohême, lutter Romantik. Da Adolf kort efter forlovede sig med Dine, hørte hun jo ogsaa med i denne Kreds, der nøjedes med saa lidt og delte alt søsterlig og broderlig.

Lise havde desuden en af Faders gl. Søstre i Huset. Fader havde nemlig to Søstre: Bine, g. Rosenfalk var Moder til Andrea, g. Truelsen (Bedstemoder til Anne Marie Truelsen, forf. anm.) og en, g. Harnisch, desuden en ugift "Mine". Den anden af Faders Søstre var ugift og hed Anne Katrine. Vi kaldte hende altid "Tante Lønborg". Hun havde været husbestyrerinde hos Godsejer Thomsen på Adamshøj og havde i den tid sammensparet 400 Rd. Disse Penge omtalte hun altid som en uhyre Sum, som det måtte være vidunderligt at arve. (Disse Penge, der stod i en bog, fik Adolf til at etablere sig for i Nakskov, af et Brev fra Moder til Lise ser man, at Adolf og

Dine tilbyder sig til at tage Tante Lønborg derover, men det var ugørligt. Hun blev hos Lise og senere hos Augusta, forf. anm.). Hun var jo den Tid saa gigtvag, at hun ikke mere, som hun sagde, kunde "retirere" sig selv (dvs. klare sig selv, red.). Hun flyttede nu ind i det egentlige Sovekammer i Skindergade. En stor Himmelseng m. Gardiner, en stor Dragkiste og flere store Møbler maatte med, saa man omtr. ikke kunde røre sig. Hun maatte klædes af og paa, bæres fra Sengen til Sofaen og fra Sofaen til Sengen, og da hun ogsaa holdt Kanariefugl, var der jo meget at gøre for den stakkels Theodora, hvem dette Arbejde paahvilede. Tante Lønborg var en selvretfærdig gammel Dame, der skrinker op (dvs. skriger som en gås, red.) i høje Toner, hvis hun syntes, hun ikke blev behandlet ærbødigt nok. Besøgte man hende, maatte man altid høre, at man ikke kom tit nok. Behøver jeg at sige, at det var et stort Kors at have hende foruden Fader, der jo ogsaa var sær, trods sin grænseløse Beundring for Lise særlig. At alt dette gik, at de ikke segnede under alt dette, er mig nu ufatteligt. Men Huslejen, dette meget omtalte Spøgelse, blev betalt og Mad fik de, om end den var tarvelig.

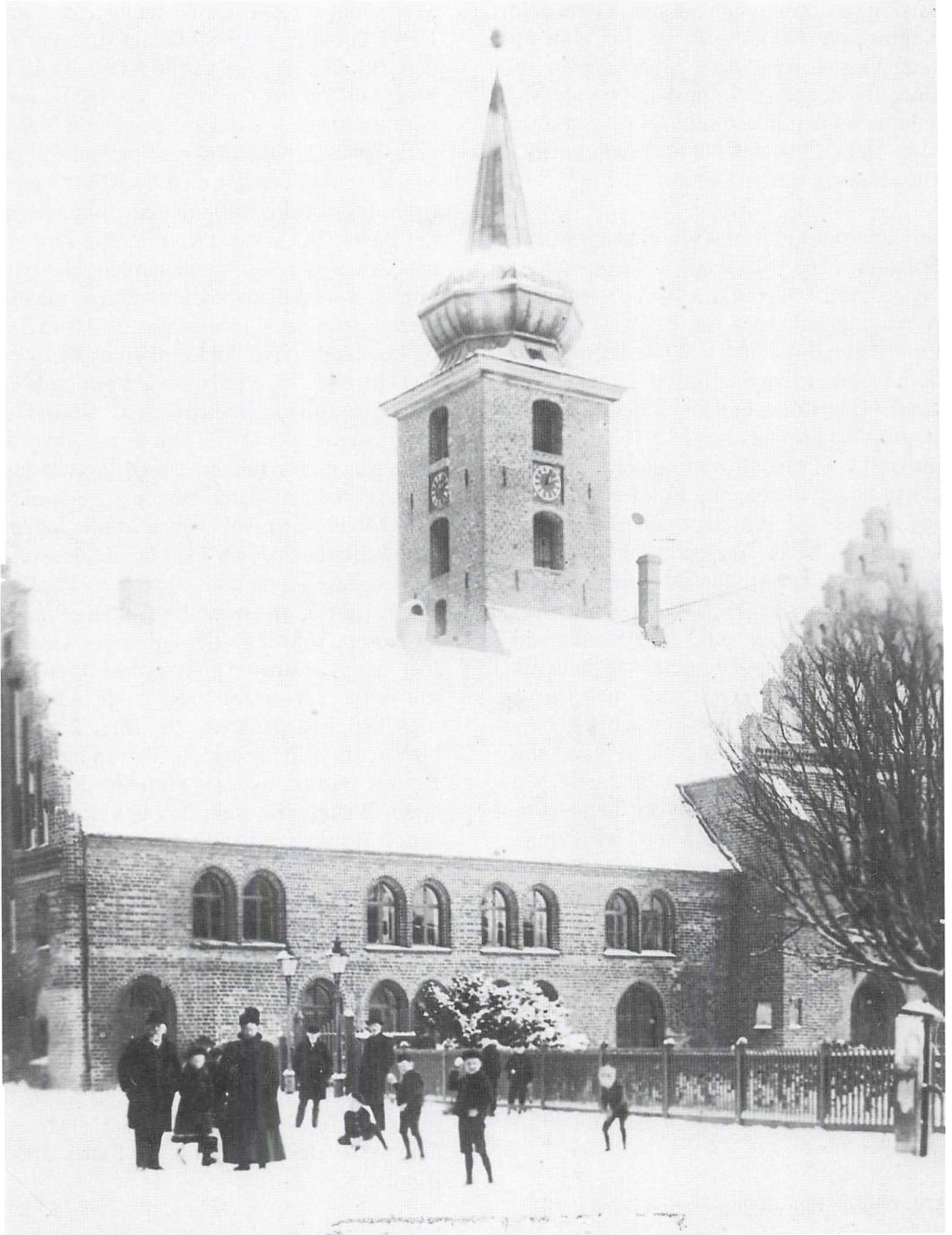
Naar jeg nu kom og holdt Ferie hos dem, saa sov jeg, hvor man bedst kunde rede op. Om Dagen gik jeg efter et lille Kort over København og fandt mig frem overalt. Engang imellem fik Fader og jeg Lov til at gaa i Tivoli alene. En Pakke Smørrebrød fik vi med, og Fader var henrykt ved at vise sin lille Datter alle Tivolis Herligheder. Jeg fik nu heldigvis et ganske andet Indtryk af ham end i min tidlige Barndom, men lidt af et Vrag var han jo alligevel trods Rejsningen.

Men da der nu var saa mange Munde at mætte i Skindergade, maatte noget jo

gøres. Theodora tog da en Plads som ung Pige i Huset hos en kold og fornem Dame. Da visnede hun ligefrem som en frodig Blomst, der havde lidt Overlast. Dette at skilles fra Lise, med hvem hun har staaet Last og Brast sit hele Liv, dette at sidde til Bords med en fornem Dame og hendes kritiske Søn og ikke rigtig turde spise sig mæt, det gjorde, at hun paadrog sig den Brystlidelse, som hun stred med i 10 Aar. Dengang var man ukendt med Tuberkulosens Karakter, der var intet at gøre. Hun kom hjem igen en lille Tid, tog sig en Lærerindeplads på Amager og tog endelig under en Bedringsperiode over til Løjtofte på Laaland som Lærerinde for Lærer, senere Redaktør Jacobsens Børn. Hver Gang vi kunde afse en Tokrone, sendtes den til hende, for at hun kunde købe sig lidt Maltøl og lign. Sager. Men da hun var død, laa alle Pengene der urørte, hun havde ikke nænnet at bruge sine Søstres Penge. Jeg besøgte hende faa Dage før hun døde, 32 Aar gl. Ak, gid jeg kunde rejse hende et Æresminde? At Adolfs lille Pige, der blev født kort efter, fik hendes kære Navn med mange Ønsker om at ligne hende i Nøjsomhed, Flid, Uselvished og Fromhed, falder af sig selv. Adolf har senere udtalt en stærk Formodning om, at en bitter Skuffelse ogsaa var medvirkende til hendes Sygdom. Harald Jensen havde, inden han saa Andrea, vist Theodora overordentlig megen Interesse, saa megen, at hun maatte tro, det gjaldt hende. Adolf blev derfor fra den Stund bitter paa Harald, som han syntes havde baaret sig urigtigt, for ikke at sige ukærligt, ad. Men om Adolf har Ret i dette, ved jeg ikke, ingen af de paagældende har nogensinde udtalt sig derom. Harald var meget beundrende og smigrende overfor alle Søstrene, men særlig overfor Lise og Theodora.

Fire Sommerferier maa jeg have tilbragt i København, og det gav jo et godt Kend-

skab til de voksne Søstre. Den Sommerferie, der gik forud for min Konfirmation, da jeg var 14 Aar, tilbragte jeg derimod i Arninge hos Dine. Dine var da 24 Aar og hende kendte jeg jo ikke alene fra Besøgene i København, men hun havde ogsaa opholdt sig længere Tid i Nykøbing hos sin Kusine Othilie, g.m. Købmand Mogensen. De havde et henrivende lille Hjem nede i Langgade og havde dengang en lille dejlig Dreng, Peter. Det var under dette Ophold, at Dines svære Sygdom med Saar over hele Ansigtet brød ud. Saa vidt jeg husker, opholdt hun sig under hele sin Sygdom der og brugte Lægehjælp der. Vi var betagne over at se hende saa syg, og jeg husker godt, at vi troede, hendes Ansigt aldrig blev til at kende igen, det laa som en tyk Maske over hele Ansigtet. Men Gudskelov hun kom sig og blev lidt efter lidt af med de røde Mærker efter Sygdommen. I 1862 var jeg altsaa hendes Sommergæst. Vi boede sammen i et lille Sidehus ude mellem Haven og Gaarden. Der havde Dine indrettet et hyggeligt Gæsteværelse og der læste vi højt for hinanden i H. C. Andersens "Improvisatoren" inden vi faldt i Søvn. Emilie var hjemme, hun var 27 Aar dengang og forlovet med den 20-aarige Julius Jensen. Hun var (en, red.) Skønhed, men Pessimist allerede dengang og kunde daarlige finde sig i Julius' Drengagtighed, naar han absolut ville lege Tagfat med mig og kysse mig, naar han havde fanget mig. "Uf, Julius dog!". "Dejligste Mille, ti nu stille!", saadan gik det bestandigt. At der ikke kunde komme noget ideelt Ægteskab ud af dette, kunde vist enhver spaa. Der spistes godt hos Hansens, især af hans Velærværdighed Degnen selv, Fru Hansen eller Md. Hansen som vi sagde, husker jeg mest opvartende og forsvarende sig. Men Dine og jeg nød Tilværelsen i rigt Maal, undertiden gjorde vi besøg i Nakskov hos Caroline Hansen (el. Horsens, stavemåde

Kirkepladsen i Nykøbing F. en vinterdag omkring 1900. Guldborgsund Museum.

usikker, red.), hvis lille skønne Hjem fuldt af kinesiske Herligheder jeg saa godt husker. Ogsaa den tykke Sine Hansen (el. Horsens, jf. ovf., red.) husker jeg i sin Modbutik og den lille spinkle Jf (dvs. jomfru, red.) Helms, hendes Nabo, Forældre til Jf Hasselbalch, senere Lørup.

Jeg kommer nu til min Konfirmationstid. I Foraaret 1862 fik Worsøe Præstekald (i Nysted, red.). Jeg var da 14 Aar, det var da rimeligt at lade mig gaa til Præst i Stedet for at sætte mig i en ny Skole, især da Moders Fætter, Frederik Barfod¹⁹, havde givet hende Haab om, at han vilde forsøge at skaffe mig Friplads hos N.Z (Nathalie Zahle, red.). Jeg havde som allerede før sagt aldrig nogen ubehagelig Følelse ved at faa saa meget frit, en gammel Dame, Frk. Lemming, havde undervist mig gratis i Musik, hvordan Moder har skaffet Klaver, aner jeg ikke, men vi havde et gammelt et, som jeg klimprede paa. Min Konfirmationstid var ikke nogen stærk Vækkelsestid for mig, dertil var den for tør, men jeg var velvillig stemt overfor Præsten og hvad han gav os, men Worsøe havde naaet mig mere. I hele min Barndomstid havde Moder taget mig med i Kirke om Søndagene, og jeg ser ofte alvorlige Mænd og Kvinder anbefale Hjemmene tidligt at føre deres Børn i Guds Hus. Det er ikke min Erfaring. En Gudstjeneste kan ikke være anlagt baade for Børn og Voksne paa engang. Derfor er Børnegudstjenesten, som dengang ikke kendtes, jo saa langt at foretrække. Psalmer, et Barn kan forstaa, livlige Melodier, kort Udlæggelse af Evangeliet, det er, hvad et Barn kan magte, ikke mere, og skal det være, da hellere for lidt end for meget.

I Nykøbing begyndte man hver eneste Søndag med Ps. "Alene Gud i Himmerig"²⁰, sunget saa langsomt, at jeg slet ikke havde

Vejr i mig til at holde de lange Toner ud. Den Psalme er aldeles ødelagt for mig fra den Tid. Den dejlige gamle Kirke fra Erik Menveds Tid var der ingen, der havde fortalt mig noget om; der var en vældig Stamtavle af nogle Oldenborgere og forskellige Malerier med Præster med tre Koner og en ustyrtelig Række Børn, det ene mindre end det andet. Saa var der en underlig kortbetnet Moses, der bar Prædikestolen. Det pinde mig at tænke paa, hvor svært det maatte være at staa der og slæbe paa de 10 Tavler og saa endda have Prædikestolen og Præsten paa Hovedet. Ja, alt det saa jeg paa og sukkede saa engang imellem af Utaalmodighed, men at jeg skulle tænke paa ikke at ville gaa mer i Kirke, derom drømte jeg ikke. Endnu en Ting maa jeg bemærke: Min Moder, som vel snarest kunde kaldes en munter Kone, i alt Fald havde hun meget Humor, kunde under Præstens Præken faa et Udtryk af Sorg eller Bekymrethed i sit Ansigt, som jeg ikke kunde forstaa, da han slet ikke anslog tilsvarende Strenge i mit Bryst. Senere forstod jeg det jo bedre, men dengang generede det mig, kan jeg huske. (En lille Episode, der vidner om hendes Humor, maa jeg fortælle. Jeg havde en Baandæske, som delt med et Skillerum forestiller to Dukkestuer. En Fødselsdagsmorgen vækkede Moder mig med at citere et Digt, som jeg nylig havde lært udenad. Dette Digt handler om hvorledes Vorherre engang vandrede om og til Belønning gav to gamle Ægtefolk et nyt Hus for den gamle Rønne, de boede i. Jeg slog Øjnene op og mens Moder sagde: "Og se et nyt opbygget var!" saa jeg at mit Dukkehus havde faaet Fodstykke, Tag med røde Tagsten og rigtigt Vindue af Glas, hvor der stod en lille Urtepotte med Blomst, forf. anm.)

I det halve Aar jeg gik til Præsten og ikke i Skole, forstod Moder ypperligt at sætte

mig i Arbejde. Jeg skulde selv sy nyt Linned, som hun klippede, og jeg skulde lave Middagsmaden, mens hun var paa Skolen. Og saa fik jeg Lov til at hente Bøger paa By-Biblioteheket og læse en Times Tid mellem Syningen. Det var Oehlen-schlägers Tragedier, jeg nu laante, Bind efter Bind. Det er den største Betagelse, der poetisk nogensinde er kommet over mig. Aldrig havde jeg i min Skoletid hørt en eneste af disse Tragedier, et Digt eller to havde jeg lært udenad af ham og Aladdin var læst dårlig højt for mig. Nej - det var som en Aabenbaring for mig! Husker jeg ikke ganske tydeligt Stedet, jeg sad med mit Sytøj og læste og læste - mere end jeg egentlig maatte. Dina, Dr. Margrethe (dvs. Dronning Margrethe, red.), Hakon Jarl, uforglemmeligt!! Ingemanns Romaner havde jeg heller intet som helst Kendskab til, først da jeg på N. Z. (dvs. Nathalie Zahles, red.) Kursus hørte om dem, fik jeg fat i dem og luskede mig til at læse dem sammen med Lektierne mod Tante Sofies Ordre.

Ved selve Konfirmationen var jeg en del bevæget, vi Lønborgere har jo nemt ved at blive rørte, men ellers husker jeg ikke meget. Moder, Sine og jeg sad alene efter Begivenheden og spiste en lille Steg; jeg husker, Moder havde købt en Flaske Rødvin til og noget Kransekage. Den rige Fru Nobel (Christians vestindiske Kone, forf. anm.) hvis Datter Axelline jeg havde taget mig saa meget af, forærede mig et Arm-baand af Ravperler, som hun formodentlig ikke selv mere kunde bruge som fin Frue, Worsøes forærede mig en sort Hornbroche med hvide Glasstene i. Fra Søstrene i København (Theodora kom hjem til Konfirmationen, forf. anm.) kom der en sort ulden Kjole, som jeg stod i, et hvidt Bluseliv, som du ser, jeg er fotograferet i, og fra Adolf en Psalmebog. En Skolekammerat

gav mig en Skrivemappe, og saaledes følte jeg mig da grænseløst overvældet og betaget over mine Gaver.

I Foraaret 1863, da jeg lige var fyldt 15 Aar, rejste jeg da til København. Jeg skulde bo hos Tante Christiane og Poulina, som nu boede ude i Smallegade i Nobels Ejendom lige over for Alumina, som dengang var Nobels Tobaksfabrik. Tante Sofie var efter sin Enkestand flyttet sammen med Tante Christiane, hos disse tre skulde jeg bo. Huset var beliggende i en stor dejlig Have, der kunde jeg om Sommeren sidde nede og læse. Men det var jo en lang Vej ind til Gl. Strand, og gaa den skulde jeg, dels for Sundheden, dels for Pengenes Skyld. Jeg fik derfor Middagsmad kl. 2, opvarmet fra den foregaaende Dag, og saa vandrede jeg af Sted med min Bogpakke. Hver eneste Dag gik jeg lige til Skindergade, det var ikke at tænke, at jeg kunde undvære den Glæde at se Lise, inden jeg gik paa Kursus. Hende lærte jeg mine første engelske Gloser: "The baker's shop is full of nice bread", hvilket var en Opfordring til en Toskilling til en Bakkelse. Jeg var nemlig altid sulten i den Tid. Endnu ikke færdig med min Overgangsalder og med meget Læsearbejde! Det forstod den 25-aarige Poulina ikke, i Tante Christianes Hus levede man nøjsomt, men alt smagte godt og var pænt fremsat. Men en 15 Aars Pige, der læser, kan ikke gaa fra Kl. 2 til 9; før 9 var jeg ikke hjemme, uden at det mærkes og i Efteraaret maatte jeg ligge tre Uger af en heftig Blegtsot og Anæmi.

Hvor husker jeg mit første Møde med N.Z. (Natalie Zahle, red.). Frederik Barfod kom og hentede mig og fulgte mig derop. Hun var da 36 Aar gl., var just ved at gaa ud, iført et sort og hvidt net Sjal og Kapokhat. Jeg undredes over hendes Lidenhed, men blev betaget af hendes faste Blik. -

Og saa kom der jo 2 Aar saa mærkværdig rige og udviklende, skønt jeg jo langtfra var noget Pragteksempel til at læse. Tvertimod, jeg var mest en lattermild, jævnt begavet og jævnt studerende lille Grimrian. Men hvilke Lærere, - Nørregaard, G. Rode, Chr. Richardt, K. Walløe, ikke at tale om N.Z. selv, som alligevel var den mest betagende. Og Kammeratlivet, hvor var det ikke fornøjeligt. - Men frem for alt: 2 Uger efter, at jeg havde sat Foden paa N.Z.s grund, døde Fr.7. Den Sorg, dette Dødsfald vakte i Befolkningen, var vel ligesaa meget Angsten for, hvad der i farligt Øjeblik vilde ske, som Sorgen over den folkekære Konge. Men Sorg var der. Jeg var netop den Aften, d. 15. Nov 1863 til Bal i Waisenhuset med Frits og Harald og Charlotte og Theodora, som laa der, hvor nu Messen har til Huse. Harald og Frits var jo Waisenhusianere, og i deres Følge var Theodora, Charlotte og jeg. Midt i Dansen kom Budskabet om Kongens Død. Der blev blikstille, og alle tog hjem. Paa Cursus mødte vi jo alle kulsorte, og hele Undervisningen paavirkedes jo nu af al den Sorg, der ved Krigen kom over Danmark.

Smaa Dumheder foregik jo ogsaa, som at vi ikke vilde gøre os Umage med vor tyske Lektie af lutter Danskhed. Men hvilken Travlhed og Optagethed overalt. Man strikkede og syede til Soldaterne, pillede Charpi²¹ og skrev smaa opmuntrende Sætninger og puttede i Strømperne. Det var saa underligt for mig, den gang jeg blev født, var der jo ogsaa Krigsstemning, min Vugge var oversaaet med Dannebrogskokarder, som Lise syede, og som Moder siddende over Ende i Sengen hjalp hende med. Al det har man fortalt mig, nu kom jeg til selv til at opleve det hele. Dog saa ganske anderledes! Ingen Sejre, men saa frygtelige Dage som Dannevirkes Rømning og Dybbøls Fald.

(Her er udeladt et afsnit af erindringerne, red.)

Men i Sommeren 1865 fik Fader en Forkølelse, der hurtig gik over til en Lungebetændelse. Han flyttede ind i Lises Dagligstue, hvor han døde, omgivet af sine Døtre og kærlig plejet til det sidste. Hvordan følte jeg det, at miste min Fader? Jeg var betaget over at staa Ansigt til Ansigt med Lidelser og Død – men jeg følte det mest som en Udfrielse, en Lettelse, og mange, mange Gange har jeg misundt dem, der følte en stor dyb Sorg ved et Dødsleje. ”Sorgen er en stor Livsværdi” har en af vore moderne Forfattere sagt, og det er sandt. Det er ondt for de gamle at lukke Øjnene og vide, at det er en Lettelse at blive af med dem, men det er maaske endnu mere ondt for den, der aldrig har følt et dybt Savn efter en Afdød. Et saadant Savn bygger Bro, og det trænger vi Mennesker til.

Efterskrift

Katrine Lønborgs erindringer fortsætter med hendes voksenliv i København på Natalie Zahles skole. Mødet mellem Katrine Lønborg og Natalie Zahle er også beskrevet af Martha Steinthal i *Natalie Zahle til Minde 1827-1852-1927*, som tillige giver en karakteristik af Katrine Lønborgs pædagogik (s. 71-75). Endvidere er der i Henriette Skrams upublicerede erindringer (opbevares i dag på Det Kgl. Bibliotek) omtale af Katrine Lønborg, idet disse to kolleger stod hinanden meget nær.

Slægterne Lønborg og Barfod var indgifte i hinanden på flere niveauer. Mange

af de omtalte familiemedlemmer vil man derfor kunne finde yderligere oplysninger om i:

Stamtavle over slægten Barfod-Barfood-Barfoed fra 1455-1925, ved Fr. Birkedal-Barfod.

Nitten generationer. Slægten Barfod-Barfoed, ved Jørgen H.P. Barfod, 1960.

Barfod sagaen. Af Jørgen H.P. Barfod, 1992.

Endvidere er Adolf Lønborgs slægt beskrevet i: *Fotografen og hans hustru. Nybyggere i København*, foråret 1872. 2. rev. udg. ved Claus Ishøy, Billund 2002.

Noter

- 1 Hans Hansen (1795-1854), skolelærer i Nykøbing F.
- 2 Christiane Priergaard. Hun var – meget overraskende for en nutidig betragtning - gift med sin morbror provst H.P. Barfod 1770-1841.
- 3 Hans Peter Barfod (1834-1895), hospitalsforstander i Ålborg og amanuensis hos biskop P. C. Kierkegaard, der var bror til Søren Kierkegaards *Efterladte Papirer* 1869-77.
- 4 Dvs. Henriette Skrams. Skram var skolebestyrer for Zahles skole 1841-1929.
- 5 Suzette Dalgas Mariboe (1824-89) var bl.a. forstander for professor Mariboers Dannekvindeskole 1844-54.
- 6 Hos pastor Magnus Kruse Barfod (1801-1853)
- 7 Lampe med ringformet oliebeholder.
- 8 Den del af vægen, som antændes.
- 9 Niels Hansen (1808-73), Adolfs senere svigerfar.
- 10 Tobaksfabrikant Emilius Ferdinand Nobel grundlagde sin fabrik i Nyk. F. i 1835 og flyttede til København i 1854.
- 11 W. F. C. Worsøe (1830-1903), skolebestyrer i Nyk. F. 1858, senere præst i Gunslev.
- 12 Theofilus Eliesar Trolle Barfoed (1831-1896).
- 13 Formodentlig Friedrich Nøsselts mindre *Verdenshistorie*, 1842, eller hans *Historisk Lærebog* for Pigeskoler, 1854
- 14 Formodentlig J. P. Hebel: *Udvalgte Fortællinger*, 1835.
- 15 Græsse. Egl. ”lade bide”, nemlig græsset.
- 16 Christian Severin Barfod (1804-57) var farfar til Peter Christian Kierkegaard Tang Barfod, som blev gift med Theodoras søster Marie.
- 17 P.C.s far var Hans Peter Barfod (1834-92).
- 18 Georg Laurits Barfod (1805-88).
- 19 Frederik Barfod (1811-96) var lærer, forfatter og politiker.
- 20 Jf. formodentlig *Evangelisk-Christelig Psalmehog* fra 1854. Salmen blev sunget ved næsten hver eneste gudstjeneste i et par hundrede år. Nu kendt som: ”Aleneste Gud i himmerig”.
- 21 Dvs. optrevlede linned.

Dorte Bertram (f. 1936) er uddannet bibliotekar og har i mange år interesseret sig for slægten, herunder især kvindernes historie. Skoleforstander Katri- ne Lønborgs barndomserindringer er fundet i et stilehæfte hos familien Løn- borg, som er Dorte Bertrams mødrene slægt.

Englandskrigen 1801–1814

og dens indflydelse på Vestlolland

Af Per Koch

Forspil til en dansk katastrofe

Det revolutionære Frankrig med Napoleon Bonaparte som militær leder havde i 1792 startet erobringen af det europæiske kontinent, og i 1800 var Englands udsigter mørke vedrørende handel med kontinentet. Flere vigtige havne kunne ikke besejles af engelske skibe, idet de var blokeret af kontinentets militære enheder. Danmark var omkring 1800 kommet med i et væbnet neutralitetsforbund med Rusland, Sverige og Preussen, og havde valgt at støtte Napoleon.

Den engelske flåde, der havde søherredømmet, havde indtil da ikke angrebet og kontrolleret neutrale handelsskibes laster. Det vil sige, at danske handelsskibe med store fortjenester f.eks. kunne bringe franske varer fra franske kolonier til Frankrig uden at blive stoppet af engelske orlogsskibe. Denne form for neutralitet var efterhånden uacceptabel for englænderne, og den engelske flåde fik ordre til at opbringe skibe under neutralitetsforbundet. På alle have gik det hårdt ud over danske handelsskibe. På daværende tidspunkt var Danmark en stor søfartsnation, men kunne

ikke hamle op med den meget større engelske flåde.

Danmark var ikke den lilleputstat, vi kender i dag. Kronprins Frederik, den senere kong Frederik den 6., regerede for sin sindssyge far Christian den 7. et rige, der strakte sig fra Elben til Nordkap, omfattende Slesvig-Holsten, Norge, Island, Færøerne og Grønland. Vi havde kolonier og handelsstationer i Vestindien, Kina og Afrika. Vort daværende politiske engagement blev en katastrofe på grund af ministre omkring kongehuset og kongehuset selv, der alle ikke var særlig kyndige, og slet ikke havde næse for stormagternes rænkespil overfor Danmark. De regerendes evne til at opspore vigtig information, hvad angik Danmarks interesser og sikkerhed, var ikke god nok, som det kom til at fremgå af Danmarks skæbne.

Efter flere episoder, hvor danske orlogsskibe konvojerede handelsskibe, kom det til træfninger med engelske orlogsmænd, der ville visitere handelsskibene i konvojerne. Episoderne fik skæbnesvangre følger. Danmark-Norge havde som skrevet tilsluttet sig det væbnede neutralitetsfor-

bund, og som den russiske zar havde forudset, betød det krig med England.

Slaget på Københavns Red

Den 30. marts 1801 passerede den engelske admiral Hyde Parker med Horatio Nelson som næstkommanderende fæstningen Kronborg med en stor engelsk flåde. Englænderne holdt sig tæt på den svenske kyst uden svenskerne beskød de engelske skibe. Den danske kronprins havde frabedt sig hjælp af frygt for, at svenskerne skulle kræve fritagelse for sundtold for at hjælpe med til at angribe englænderne. Vidste englænderne det igennem deres efterretningsvæsen? Den største del af den danske orlogsflåde, der lå i København, var "vinteroplagt" og afrigget og ikke kampklar. Det vidste englænderne gennem deres gesandt i København.

Den mere eller mindre aftaklede flåde blev slæbt ud af havnen og skulle danne en forsvarslinie af opankrede "flydende fæstninger". Den 2. april 1801 startede slaget på Reden og ved Nelsons krigslist bluffedes han danskerne, så de opgav kampen efter 6 timer og blev af englænderne tvunget ud af omtalte neutralitetsforbund. Men da den russiske zar Paul nogen tid forinden var død, var forbundet i realiteten allerede opløst. Der var ligeledes rejst tvivl om, hvem der militært havde sejret, da en våbenhvile trådte i kraft. De engelske skibe var så medtagne, at de næppe med held kunne genoptage kampen og sejre. Men nu var det en barsk realitet, at engelske orlogsskibe var talrige nok til i mange tilfælde at blokere og herske i danske og norske farvande, hvilket bl.a. forværrede fødevarsituationen katastrofalt i Norge (digtet "Terje Vigen" af Henrik Ipsen beskriver situationen).

Selve søslaget skal i denne sammenhæng ikke beskrives her, men mere konsekven-

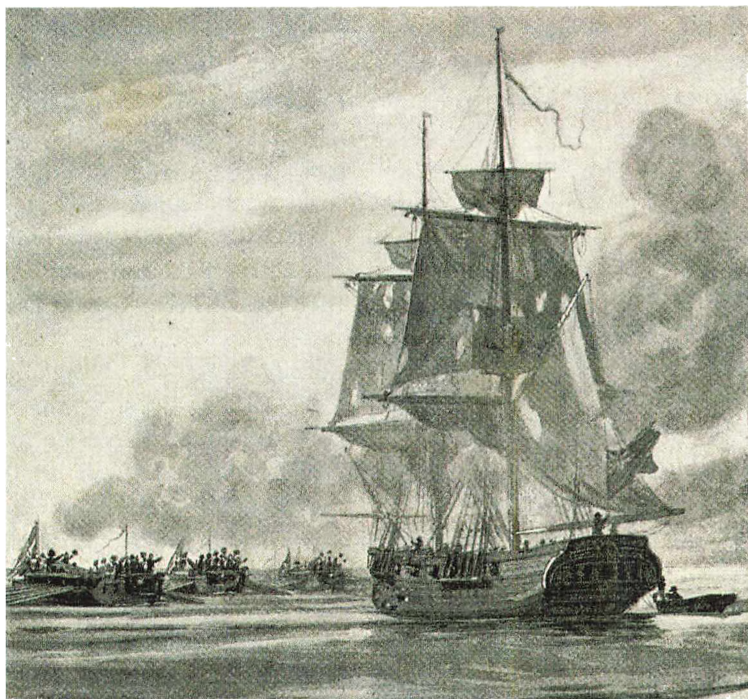
serne og hvad det kom til at betyde for befolkningen og samhandlen i landområder, hvor den danske konge udøvede sin enevældige indflydelse. Da Danmark er et ørige, var det vigtigt for danskerne at kunne besejle alle farvande, da meget transport af gods, dyr og mennesker foregik til søs. Det var derfor nødvendigt at holde alle farvande åbne for sejlads.

Militært vandt Horatio Nelson ikke slaget på Reden. Det gjorde danskerne heller ikke, men englænderne og deres orlogsskibe var efter søslaget endnu mere magtfulde i vore farvande. Denne situation voksede til en dansk katastrofe, der berørte alle under dansk herredømme.

Krigen trækker ud og Danmark mister sin styrke og stolthed - flåden

6 år efter slaget på Reden den 3. august 1807 løb en eskadre på 46 engelske orlogsskibe ind i Øresund, mens Kronborg salutede (i dag uforståeligt). Den 7. august 1807 opsøgte den engelske gesandt, Francis Jackson, den danske udenrigsminister C.G. Bernstorff i Kiel. Her lå det danske hovedkvarter. Gesandten forlangte den dansk-norske flåde udleveret, den måtte ikke falde i hænderne på Napoleon. Næste dag fik gesandten foretræde for kronprins Frederik, men der kunne ikke blive tale om udlevering af den danske flåde under nogen omstændigheder. Efter disse forgæves forhandlinger rejste gesandten til København, hvortil han ankom den 13. august og gik om bord i den engelske flåde, der var ankreret op ud for Vedbæk nord for København. Den engelske gesandt gav ordre til at belejre og angribe København.

Historiens sørgelige resultat kender de fleste. København var nu blevet omringet af englænderne, der havde medbragt en landgangshær på ca. 30.000 mand, der var fordelt på adskillige transportskibe, der også

Erobringen af "The Tickler". Fra bogen "Vore søhelte" af kommandør Victor Hansen.

medbragte 3.000 heste til kavaleriet samt et omfangsrigt artilleri, der bestod af morterer, haubitser og forskellige andre typer kanoner. Københavns forsvarsstyrker bestod af ca. 6.000 mand med militær uddannelse og en borgervæbning på ca. 4.000 mand, der var uden særlig militær baggrund, da de fleste var håndværkere af profession og under kommando af deres mestre. Det danske artilleri på voldene omkring København udgjorde 345 kanoner og 82 morterer mod englændernes 47 morterer, 16 haubitser og 53 svære kanoner samt et halvhundredes feltkanoner, der skulle bevogte indfaldsvejene til København. Den engelske flåde belejrede København fra søsiden, og dens ildkraft var af stor betydning.

Det engelske bombardement begyndte den 2. september 1807 kl. 7 om aftenen. Hver

nat frem til den 6. september blev byen bombarderet med voldsomme brande og skader til følge, da byens kommandant H.E. Peymann kapitulerede. Kongen blev rasende over kapitulationen og Peymann faldt i unåde, men en fortsættelse af kampene ville have kostet meget mere død og elendighed uden sejr over en stormagt. Efter nogle år blev kommandanten taget til nåde igen. Den 7. september 1807 blev kapitulationsdokumentet underskrevet og det betød udlevering af den danske flåde. Straks efter begyndte englænderne at rigge den danske flåde til for afsejling, og den 21. oktober kunne de bortføre 18 lineskibe, 15 fregatter, 7 brigger og 23 kanonbåde. Andre af flådens skibe, der lå på land, blev ødelagt af englænderne. De af flådens skibe, der var på togt udenfor danske farvande kunne på daværende tidspunkt undslippe englænderne.

Nederlag, nød og elendighed skabte en dansk modstandsvilje

Som følge af vort militære nederlag og kongehusets og dets ministres fejlagtige politiske dispositioner skrumpede danske interesseområder ind og selve fædrelandet var ikke særlig godt stillet, hverken økonomisk eller med hensyn til dansk indflydelse på handel og politik. Ved senere offentliggjorte statsregnskaber viste det sig, at af den samlede nationalindtægt gik 10% til kongen og hans hus og 40% til militære formål. I 1813 gik den danske stat banke-

rot. Danskerne måtte spænde livremmen ind og nogle danskere levede virkelig elendigt under krigstidens varemangel. Selv de mest almindelige levnedsmidler som brød, sukker, smør og kød var svære at skaffe for folk i små kår. Kaffe og te blev afløst af erstatningsprodukter som cikorie, gulerod og løvetandsrod. Staten måtte foretage opkøb af levnedsmidler, brændsel og lys for at hjælpe de mindrebemidlede i deres store nød.

Forbindelsen mellem øer og landsdele var en forsyningsmæssig nødvendighed for den danske befolkning, og med tabet af vore store orlogsfartøjer måtte vor militære slagkraft bygges op på anden måde for at holde englænderne stangen i vore indre farvande.

På trods af at det var en stor økonomisk belastning for landet, var det af vital betydning at få opbygget en orlogsfåde og et forsvar til lands så hurtigt som overhovedet muligt. En svensk søløjtnant, C.J. Dahlman, der havde slået sig ned i København efter sin afskedigelse fra den svenske marine, havde konstrueret 2 typer kanonbåde:

1) En kanonchalup, der havde 64 mands besætning og var udstyret med 30 årer, 2 stk. 24 pds. kanoner, en i hver stævn,

samt 2 stk. 4 pds. rælingshaubitser i forstævnen.

2) En kanonjolle, der havde 24 mands besætning og var udstyret med 18 årer, 1 stk. 24 pds. kanon i agterstævnen og 1 stk. 4 pds. rælingshaubitser i forstævnen.

Begge bådtyper kunne føre sejl.

Rundt om i Danmark var der bådeværfter, der magtede at bygge disse både efter tegninger fra flådestationen på Holmen i København. Der blev bygget ca. 170 kanonchalupper og 70 kanonjoller i løbet af krigen (1807-1814).

Disse fartøjer blev placeret rundt om ved de danske kyster, hvor de også lå placeret på steder, der kunne yde dem nogen beskyttelse for vejrlig og militære angreb fra englænderne. Der blev i mange tilfælde også anlagt en lille havn, hvor fartøjerne kunne ligge i læ og blive trukket på land til eftersyn og reparation. I forbindelse med nogle af disse mindre havneanlæg lod man også på strategiske vigtige steder opføre militære landanlæg, der kunne bestå af forskellige systemer af volde, voldgrave, palisader samt forskelligt skyts og signalmidler.

Nakskov fjord af strategisk betydning

Nakskov fjord var et godt eksempel på at have strategisk betydning i krigen mod den engelske overmagt. Store Bælt og Langelands Bælt var et befærdet farvand for handelskibe, der besejlede landene omkring Østersøen. Engelske konvojer af handelskibe var naturligvis ledsaget og beskyttet af engelske orlogsskibe, der også huserede og opbragte danske fartøjer.

Efter den danske flåde var blevet meget mindre, arbejdede de udvalgte bådeværfter på højtryk og i løbet af 1807 og indtil der blev sluttet fred i Kiel 15. januar 1814 blev

et stort antal kanonbåde placeret rundt om i landet bl.a. ved Taars Vig i munden af Nakskov fjord. Her blev der også opført en befæstning og anlagt en kanonbådshavn i tiden omkring 1809 til 1810. Det bliver nærmere beskrevet nedenfor, idet der findes optegnelser og tegninger i Rigsarkivet, som er tilgængelig for offentligheden.

I Rigsarkivets dokumenter kan man også konstatere, at danske kanonbåde opererede i danske farvande allerede før englænderne bortførte de erobrede orlogsskibe i oktober 1807.

Den planlagte kanonbådshavn og befæstning var ikke påbegyndt ved Taars i Nakskov fjord, da det kom til en træfning i bæltet mellem Langeland og Lolland den 4. juni 1808. Tegninger og beskrivelser af de militære landanlæg som nævnt ovenfor er dateret 1809 og 1810. Det udelukkede ikke, at et antal kanonbåde kunne ”gemmes” i vigen ved Taars færgegård, hvor der var læ ved dårligt vejr. Det kan indskydes her, at der har været færgeoverfart til Langeland i flere hundrede år, og færgestedet er blevet nævnt i en klagesag til kongen allerede i 1556. Færgemanden havde pligt til at overføre folk og fæ samt varer til nærmere fastsatte priser. Denne overfart var naturligvis også berørt af englændernes forsøg på at blokere denne overfart.

Tilbage til den engelske træfning.

Rapport om en træfning mellem danskerne og englænderne

Premierløjtnant Chr. Wulff¹ berettede i en rapport til admiralitetskollegiet, at han lå med 4 kanonbåde ved Fejø og at han den 3. juni 1808 kl. 7 om morgenen lettede anker med sine kanonbåde, der satte sejl og sejlede ud gennem Rågå sund. Det blæste en østsydøstlig kuling, der var gunstig for løjtnantens sejlads, idet han nåede Onsevig

efter 2½ time. Her fik han en engelsk orlogsbrig i sigte, der for fulde sejl styrede nordvest over i retning mod Langeland. Da løjtnantens 4 kanonbåde var ud for Taars løjede vinden af og det blev nærmest vindstille. Den engelske orlogsbrig ”The Tickler” lå 3 sømil sydsydvest for de 4 kanonbåde, der nu fik tilslutning af 2 kanonbåde, der var kommet ud fra Taars vig under kommando af løjtnant de Cornicks. Wulff besluttede at angribe briggen, og ved hjælp af åreerne roede man så kraftigt frem mod fjenden, så man kl. 15.30 var på skudhold af den engelske orlogsbrig. De Cornick’s 2 kanonbåde var dårligt sejlede og var ikke fulgt med, da Wulff åbnede kanonild mod briggen. Wulff satte sit angreb ind mod stævnen af briggen, så englænderne ikke kunne udnytte sine kanoner i skibssiden.

Situationen var ikke ufarlig for kanonbådene, da en engelsk orlogsfregat også lå for vindstille kun 2 sømil syd for den engelske brig, der udvekslede signaler med fregatten. Efter 2½ times kamp begyndte der at komme tegn på, at vinden ville friske op og fregatten kunne komme briggen til hjælp. Det måtte forhindres og Wulff gav ordre til entring af briggen, der havde lidt stor skade i takkelagen. De 4 kanonbåde roede nu frem mod briggen, mens man beskød briggen med rælingshaubitser. Da bådene var på geværskuds afstand fra briggen vinkede dets mandskab og råbte, at de overgav sig. Den engelske kaptajn var død under kampen ramt af en kugle. Wulff gik om bord og tog skibet i besiddelse.

Briggen blev som erobringspris i løbet af aftenen og natten trukket ind til Nakskov, hvor den blev nødtørftig repareret. I 1809 blev den ført til København og lagt op i Flådens Leje, hvor den lå til 1815, da den blev solgt efter desarmering.

En ulige kamp på Albuen ved Nakskov fjord

Men der kom et interessant og uheldigt efterspil, idet englænderne nogle dage senere fik hævn over tabet af briggen. Den engelske orlogsfregat "Euryalus", der var blevet i farvandet ud for Nakskov fjord sejlede tæt på fjordmundingen sammen med orlogsbriggen "Cruizer". Om aftenen den 11. juni 1808 sendte skibene fire fuldt bemandede robåde ind til Albuen, hvor der lå en dansk kanonchalup E. nr. 3. Den blev overrumplet og blev efter en kort kamp erobret og slæbt bort. Samtidig havde englænderne stukket ild på nogle fiskerhuse og nogle fartøjer, der også lå indenfor albuetingen. Denne overrumpling kostede 7 danskere livet og 12 blev såret, medens englænderne kun havde lidt meget ringe tab. Albuen var et ret øde og ubeskyttet område. På et kort udført af kaptajnløjtnant Franz Martin Dodt i 1809 ser man Nakskov fjord med alle dens øer og holme. Selv de afbrændte fiskerhuse har han indtegnet på kortet. Hvordan de overlevende har klaret sig efter englændernes overfald står hen i det uvisse.

På Dodt's kort over det ydre område af Nakskov fjord viser han en planlagt befæstning ved Taars færgegaard, på Enehøje, Vejlø og Slotø. Området ved Taars færgegaard beskrives senere i dette skrift.

En base for at føre guerillakrig til søs blev anlagt i Taars ved Nakskov fjord

Nakskov fjord havde en interessant strategisk placering set i lyset af den søtrafik, der altid har foregået til og fra Østersøen. Alle landene omkring Østersøen har ført meget af deres handel ad søvejen. Skibene var afhængige af de større sunde og bæltter, der gennemskar Danmark fra nord til syd, når de skulle til og fra de vestlige havområder udenfor dansk søterritorium.

Dansk territorialret blev stærkt begrænset med tabet af størsteparten af den danske orlogsflåde i 1807 og englændernes besættelse af øen Anholt i Kattegat. Her befæstede de fyret, der fungerede som vejviser for engelske konvojer.

Englænderne beherskede stort set alle danske farvande og den danske konge og hans ministre og rådgivere var ved den førte politik og efterfølgende nederlag bragt i en meget vanskelig situation. Englændernes belejring og bombardement af København kunne føre til en yderligere besættelse af danske landområder. For at undgå dette beordrede kronprins Frederik, at der så hurtigt som overhovedet muligt blev sat gang i bygning af fæstningsværker på strategisk vigtige steder. Her var Nakskov fjord, som tidligere nævnt, et vigtigt område for dansk forsvar og et godt udgangssted for kanonbådsangreb på engelske flådeenheder.

Som tidligere bemærket blev der ved hjælp af anlægstegninger dateret 1809 og 1810 opført et fæstningsanlæg og en kanonbådshavn ved Taars vig i Nakskov fjord. Før disse anlæg blev realiseret har man også haft kanonbåde placeret i vigen, som det fremgår af løjtnant Wulffs beretning ved erobring af den engelske orlogsbrig i Bæltet. Hvornår anlægsarbejderne helt nøjagtigt er påbegyndt står hen i det uvisse, men da kronprins Frederik har hastværk med at beskytte sit land mod fjenden, er bygningsarbejdet uden tvivl omgående sat i værk efter tegningernes fremkomst. Omegnens bønder og landarbejdere har måttet lægge ryg og redskaber til opførelserne. Deres arbejdsheste og vogne indgik uden tvivl i arbejdsprocessen.

Personen Frantz Martin Dodt var som ung premierløjtnant udstationeret i Vestindien, da Danmark og England i 1801 kom i krig med hinanden. Han gjorde tjeneste på or-

logsbriggen "Lougen". De udstationerede danske orlogsskibe skulle beskytte farvandet omkring vore kolonier mod kaperskibe og pirater. F.M. Dodt vendte hjem til Danmark efter at have deltaget i flere træninger med engelske skibe. Den meget større engelske orlogsfåde opbragte også herude i Vestindien danske orlogsskibe, og deres besætninger måtte vende tilbage til Danmark uden deres skibe. F.M. Dodt fik rang af kaptajnløjtnant og han blev udpeget til at planlægge opbygningen af forsvarsværker og kanonchaluphavne bl.a. i Nakskov fjord på Vestlolland i 1809 og 1810. Frantz Martin Dodt var født i 1776 og forlod tjenesten i 1818 og døde i 1819 kun 43 år gammel.

På oversigtskortet fra 1810 på side 120 over kanonchaluphavnen med tilhørende bygninger og befæstninger (kanoner m.m.) får man et ganske godt indblik i havnens og befæstningens placering og omfang. De følgende kort og detailtegninger er udført af Franz M. Dodt. På kortet har Dodt indskrevet en alfabetisk liste over placeringen af diverse bygninger, befæstninger, havn m.m.

- A) viser placeringen af kanonchaluphavnen i vigen.
- B) angiver en opgravet rende i Taars vig, der går ind til havnen (A), der kan fortøje 8 fartøjer. Ved en senere udvidelse af havnens uddybning (Y) i 1812 kunne et antal transportfartøjer (3?) også ligge i havnen.
- C) Ved havnen opførtes 4 barakker, der kunne indkvartere 8 besætninger (hver på 64 mand) til bemanning af de 8 kanonchalupper.
- D) Kogehus til bespisning af mandskabet.
- E) Ved færggården opførte man et sygehus og en optisk telegraf (punkt O).
- R) På havnens landside anlagde man en op-

halerbedding, hvor man kunne trække fartøjerne og færgemandens båd op og overhale dem.

Bygningerne var iflg. Dodts plantegninger fra 1810 opført af egebindingsværk, der blev udfyldt med brændte mursten. Taget var tækket med strå og lofterne i alle rum var beklædt med brædder undtagen i folkenes soverum, der var indrettet med køjer.

Taget i sygehuset var forsynet med kvistvinduer. Sygehusets sygestue (A) i underste etage kunne rumme 25-30 senge. Loftsetagen havde plads til 60-70 senge. I sygehusbygningen var der kamre til læge (F) og overlæge (G) samt kammer til en syg officer (I). Det skal skrives her, uden det er verificeret, at den første kirurg på Vestlolland var ansat ved dette militære hospital. Foruden køkken (B) var der indrettet et proviantrum (C) og et medicinrum (K).

De fire mandskabsbarakker rummede hver et soverum (A) til 2 mandskabsbesætninger og 2 kamre (F) til 2 officerer samt en opholdsstue (D) kaldet brandstuen. Plantegningen af mandskabsbarakkerne indeholder også en plantegning af kogehuset, der var indrettet med et køkken til folkene (A) og et til officererne (B), der også havde deres egen officersmesse (F). Herudover havde kogehuset et spisekammer (D).

Alle ovennævnte huse blev opvarmet med kakkellovne (L og G) undtagen brandstuen (D), der var forsynet med en kamin (E). Alle køkkener (A og B) var forsynet med åbne ildsteder (c og m) til madlavning.

Kanonchaluphavnen var placeret i den vestlige side af Taars vig nær bunden af vigen godt beskyttet mod Bæltet. Langs med vigens kystlinie fra havnen og videre mod

Kuort!
 Over Skansens Skanse
 og Over en Canon Skoleffje
 Haven med Træss, som kan
 Rumme 11 Canon (Baud).

Den 24. September
 1809
W. B.

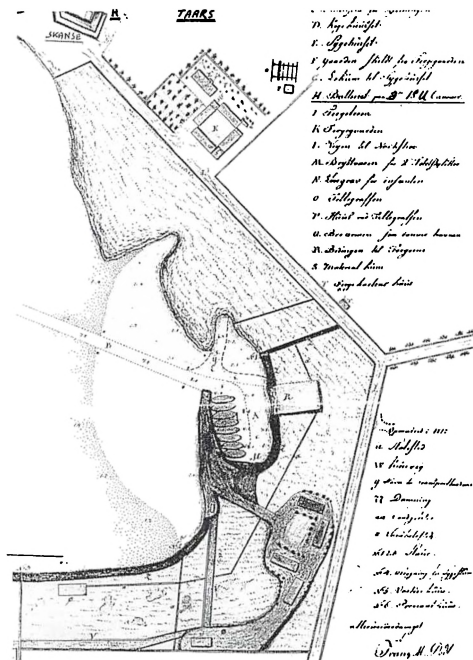
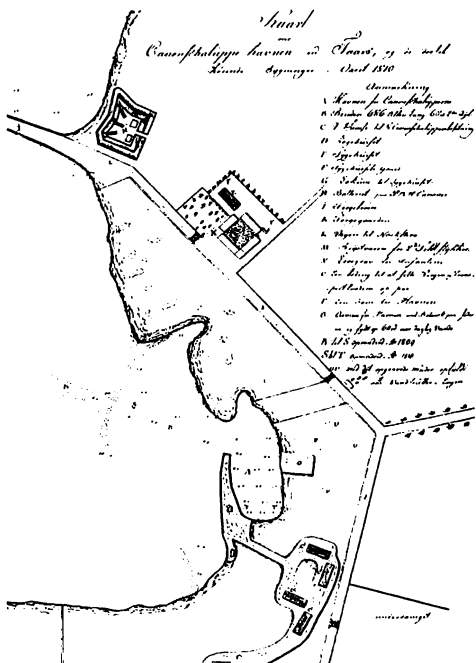
Dodt's kort fra 1809 over Nakskov fjord fra Rigsarkivet.

øst opførtes en dæmning med sluser, der havde forbindelse med vandgrøfter og et vandløfterværk til afvanding af de lave engområder. Bygninger og køreveje blev placeret på jordopfyld i et højere niveau end engarealet. For enden af dæmningen mod øst opførtes et brystværn til 2 felt-skytter således, at man kunne beskyde sejlrenden ind til havnen. Øst for brystværnet udførte man en løbegrav for infanteriet.

Syd for Færggården på vestsiden af vigens udmundning opførtes en lukket skanse (redoute) i 1808 med omgivende voldgrav under opsyn af løjtnant Diogenes.

Skansens 2 stk. 6 pounds kanoner skulle beskytte færgeoverfarten til Langeland, hvilket kanonerne havde svært ved, da de ikke kunne række særlig langt. I 1809 blev skansen forandret betydeligt under opsyn af kaptajn Castenskjold³ fra den danske artilleribataljon (Ingeniørkorpsets tegningsarkiver, Rigsarkivet).

Skansen blev nu forsynet med 3 stk. 18 pounds kanoner. Inden for skansen opførtes et træhus til ammunition. Til vagtmandskabet opførtes et bindingsværkshus 24 fod langt, 18 fod bredt og 8 fod højt til loftet. Det blev også placeret indenfor skansen.

Oversigtskort fra 1810 over kanonchaluphavn og befæstning m.m. i Taars vig.

Skansens øvrige besætning, der ikke havde vagt, skulle indkvarteres i landsbyerne og på gårdene i nærmeste omegn. Det skal bemærkes, at skansen ikke var forsynet med en ovn til glødende kugler.

Lige udenfor Færggården mod vest opførtes en optisk telegraf med et tilhørende lille hus til opbevaring af forskelligt grej, der skulle bruges i forbindelse med telegrafens funktion. Kommunikationen mellem myndigheder placeret i forskellige landsdele var meget langsommelig. I særlige situationer kunne man sende meddelelser ved hjælp af den optiske telegraf, når vejret var klart nok. Til eksempel kan nævnes, at et antal "telegrafmaskiner" var opstillet mellem København og Slesvig, hvor

kongens hovedkvarter befandt sig under Englandskrigen.

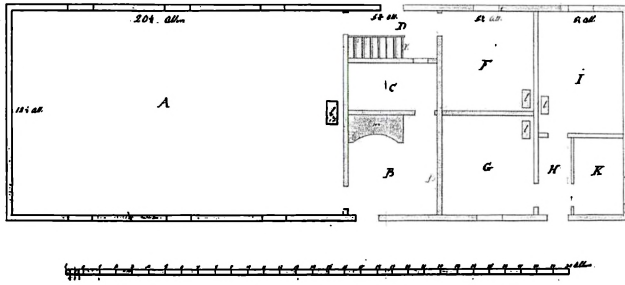
Den optiske telegraf (telegrafmaskinen) bestod af en høj mast med et antal ræer på tværs af masten. På ræerne sad et antal aflange bevægelige klapper, der ved et snoretræk kunne bevæges fra en vandret til en lodret position. Hver klap kunne påføres en talværdi, der kunne aflæses i lodret position og som udgjorde en talkombination. I en signalbog kunne talkombinationen omsættes til ord eller bogstaver. Der fortælles, at de enkelte bestyrere på hver "telegrafmaskine" kunne opnå så stor færdighed, at en talkode kunne beforders fra København til Kiel i Slesvig på 27 minutter.

Befæstningen ved Taars vig havde stor betydning, idet man herfra kunne observe-

N. 2

1862

Grundtegning over Sygehuset for Canonikalligge Befalringer ved Faars.

- Benævnelse*
- A. Sygeflue huse for 25-30 Lige
 - B. Kitchin
 - C. Præstens Kammer
 - D. Stueflue
 - E. Stuepen til Sæter
 - F. Underordnede Kammer
 - G. Oberordnede Kammer
 - H. Gang til Sæter
 - I. Et rum for en Sygeflue
 - J. Et Kammer til Medicin etc.
 - K. 1. 1. & Hællestuen
- en. Bygningen:*
 Over hele Bygningen er hældt op, og
 alle Vægge, Loft og Gulv er dækket med
 1/2 Tommer røde og 1/2 Tommer
 Bygningen er opført af gule og hvide mur, med
 indvendige. Opført den 1. April 1862

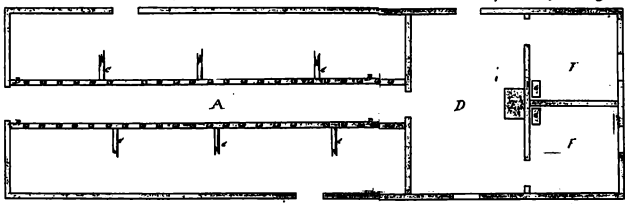
F. M. Dødt

Grundtegning over sygehuset.

N. 3

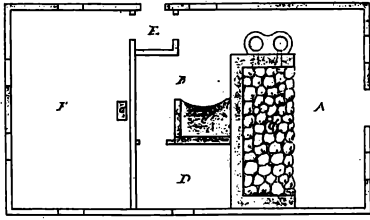
1862

Grundtegning af en Baraque til 2 Canonikalligge Befalringer ved Faars i Aaret 1810

- Benævnelse*
- A. Sælleloft
 - B. D. Kitchin til Kjøkken
 - C. Stueflue
 - D. Brændeovn
 - E. Camin
 - F. 2de Officerens Kammer
 - G. Hællestuen
- Over Officerens Kammer og Stueflue
 er dækket.

Grundtegning af Kogehuset

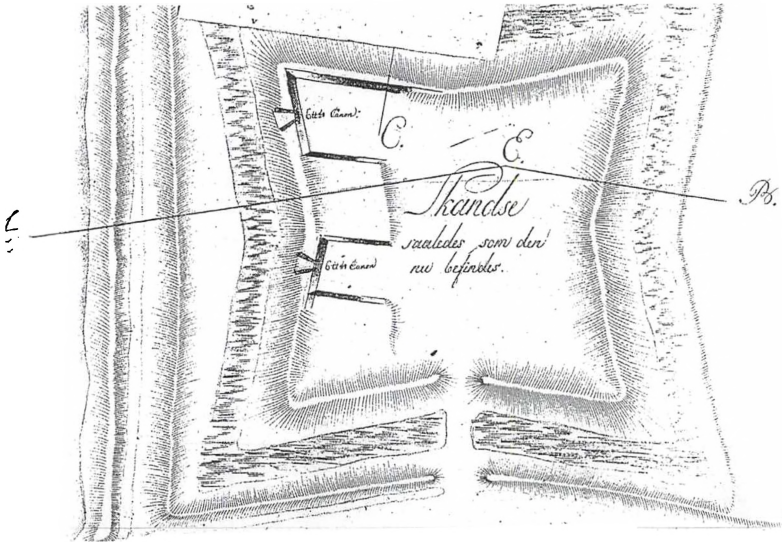

- Benævnelse*
- A. Sælleloft
 - B. Officerens Kammer
 - C. Stueflue
 - D. Sællekammer
 - E. Stueflue
 - F. Værelse for Officeren
 - G. Hællestuen
- Over hele denne Bygning er hældt op

F. M. Dødt

Grundtegning over mandskabsbarak og kogehus.

Lukket skanse i Taurs
før 1809 med 2 stk. 6
punds kanoner.

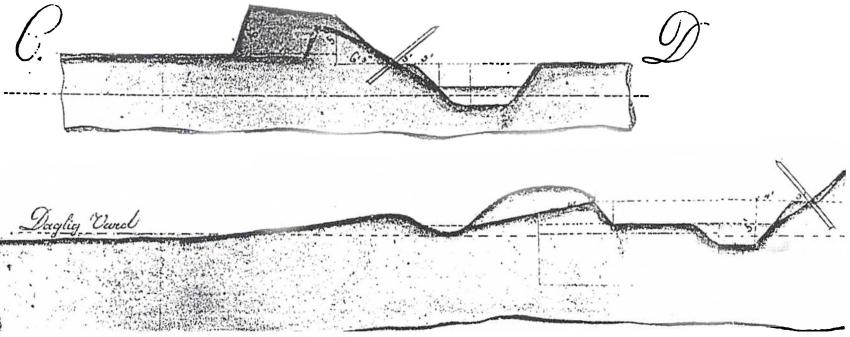
re den engelske flådes bevægelser i Langelandsbæltet og Storebælt. Ved hjælp af "telegrafmaskinerne" kunne observationer eller ordrer bringes videre til de rette instanser.

Som det tidligere er beskrevet var Nakskov fjord af strategisk betydning, hvilket den faktisk altid havde været, bl.a. når man tænker på krigen mod Hansestæderne og da Christian den 4. var involveret i 30 års krigen i 1600-tallet. Kongen lod bygge flere orlogsskibe på Slotø i Nakskov fjord til 1633, da det sidste orlogsskib "Norske Løve" gled af stabelen for siden at blive flådet til København og udrustet.

Hvor mange befæstninger, der under Englandskrigen blev etableret i Nakskov fjord, ved man ikke med sikkerhed. Øerne Enehøje, Vejlø og Slotø kunne udmærket indgå i forsvaret af købstaden Nakskov ved et flådeangreb fra søsiden. På gamle kort fra Rigsarkivet er der antydning af kanonbefæstninger, men hvor langt disse anlæg

nåede at blive realiseret inden fredsslutningen i 1814, hvor Danmark måtte afstå Norge, er uvist. Men inden da var Danmark også gået statsbankerot i 1813 og midler til udbygning af landets forsvar var i allerhøjeste grad problematisk at gennemføre.

Per Koch har taget afgangseksamen som skibssingeniør, og var igennem 30 år tilknyttet Nakskov Skibsværft. Per Koch har altid interesseret sig for den historiske fortid som hobby, og i 2005 udgav han bogen "Nakskov Skibsværfts historie".

Tværsnit af Taars Skansen før 1809.

Kilder

Rigsarkivet, København. Ingeniørkorpsets tegningsarkiv

Kommandør Victor Hansen: Vore Søhelte. A. Christiansens Kunstforlag, 1898.

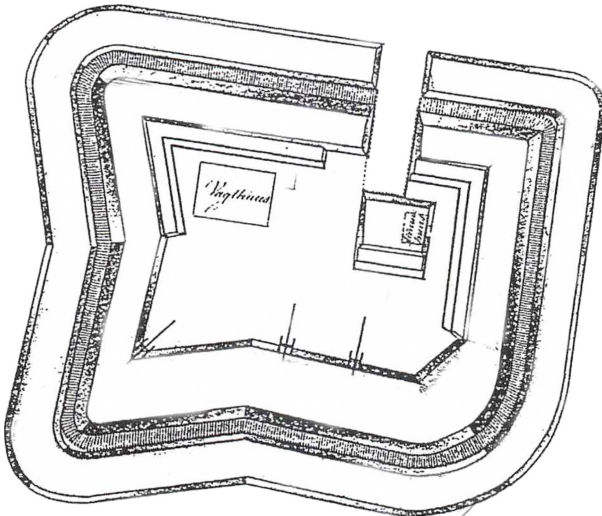
Lars Lindeberg: Englandskrigene 1801-14, Lademann Forlagsaktieselskab, 1974.

Noter

1 Kommandør Victor Hansen: Vore Søhelte. A. Christiansens Kunstforlag, 1898.

2 Kommandør Victor Hansen: Vore Søhelte. A. Christiansens Kunstforlag, 1898.

3 Kommandør Victor Hansen: Vore Søhelte. A. Christiansens Kunstforlag, 1898.

Efter forandringen af skansen i Taars i 1809. Bemærk vagthus og krudthus samt 3 stk. 18 pund kanoner. Efter Castenskiold.

Dansk Vestindien

- langt hjemmefra

Af Frank V. Nielsen

Jomfruøerne er det danske ord for Virgin Islands i Vestindien. De ligger i det Karibiske Hav mellem Nord- og Sydamerika øst for Puerto Rico og består af øgrupperne British Virgin Islands og United States Virgin Islands. Sidstnævnte, som vi kender som Dansk Vestindien, består af et halvt hundrede større og mindre øer med hovedøerne Saint Croix, Saint Thomas og Saint John. Da øerne var i dansk besiddelse blev de kaldt Sankt Croix, Sankt Thomas og Sankt Jan.

St. Thomas blev erobret i 1665 og St. Jan i 1675, medens St. Croix blev købt i 1733. De dansk-vestindiske Øer indgik i den såkaldte "trekantrute", hvor man sejlede kramvarer fra København til Guinea på Guldkysten i Vestafrika, slaver fra Guinea til Vestindien, og kolonialvarer fra Vestindien til København. Det var først og fremmest rørsukker og rom fra især St. Croix, men også kaffe fra St. Thomas og en specialitet som hårolien Bay Rum fra St. Jan.

Slaveriet blev ophævet i 1848, medens øerne først blev solgt til USA i 1917. Så der er egentlig ikke tale om en fjern fortid. Ved besøg i dag vil man da også finde mange danske spor. Dannebrog vajer stadig på mange offentlige bygninger ved si-

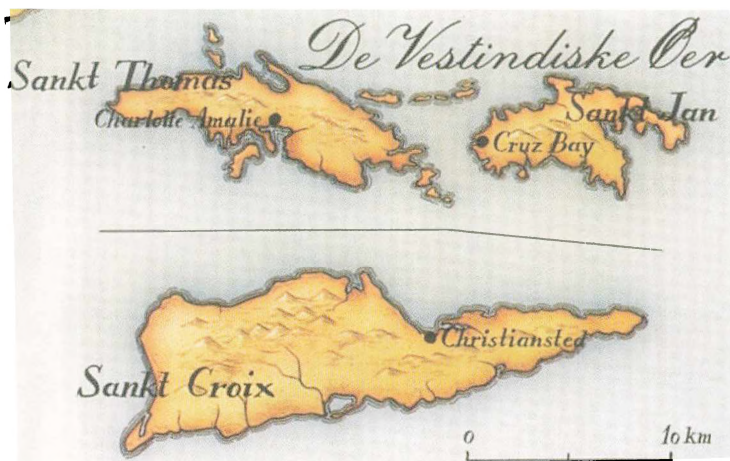
den af det amerikanske og det vestindiske flag. Forter og administrationsbygninger fra den danske tid er velbevaret eller ved at blive renoveret. Bybilledet præges mange steder af de såkaldte "Danish Arcades", hvor husene er bygget ud over fortovene udformet som en søjlegang forsynet med bueformede åbninger, som beskytter fodgængere både mod sol og regnvejr. Karakteristisk er også de mange danske kanoner, der udover at være bevaret på forterne endvidere er anvendt til mere fredelige formål som indhegninger og "hjørne-skåne-re". Foruden bynavnene Charlotte Amalie, Christiansted og Frederiksted er også mange danske gadenavne stadig i brug.

Set med lokalhistoriske øjne er det interessant at kunne konstatere forbindelser fra vort område til den fjerne provins – og det er det denne lille artikel skal omhandle. Det bliver en kortfattet omtale af forskellige menneskeskæbner, der repræsenterer væsentlige dele af øernes historie: Præsten, Planterne og Skolelærerne.

Præsten

Kjeld Jensen kom fra Slagelse, hvor han havde taget studentereksamen i 1647 og siden læst teologi på Københavns Universi-

Udsnit af kort over Kongeriget Danmark med kolonier 1850. Bemærk målestokken. Afstanden fra de to nordlige øer til St. Croix er formindsket på kortet og er i virkeligheden 12 gange længere.

tet. I 1662 var han i Nørre Alslev Kirke for at overvære en prøveprædiken i anledning af et præstevalg. Kjeld Jensen havde et ildfuldt temperament og følte sig bedre kvalificeret til embedet end den udpegede kandidat. Da han så denne gøre sig klar til at tale, rejste han sig pludselig, skubbede kandidaten til side, stormede selv op på prædikestolen og begyndte i tillid til sine egne større evner at tale i hans sted. En af de tilstedeværende betegnede senere hans prædiken som "både smuk og lang". Ordrigdommen hjalp dog ikke Kjeld Jensen, og han havde gjort sig umulig blandt sine foresatte. Hans optræden blev husket, hvorfor han havde forspildt sine chancer for at få et embede indenfor rigets grænser.

I 1665 besluttede Kong Frederik III at udsende en ekspedition for at besætte den ubeboede ø St. Thomas. Ekspeditionen skulle medføre en præst, men det var svært at finde nogen, der ville tage med på en så lang og farefuld rejse. Embedet var ellers godt aflønnet med 80 rigsdaler om året og gebyr for særlige kirkelige handlinger samt 10 pund sukker om året fra alle personer over 12 år foruden fri bolig med egen plantage.

Kjeld Jensen blev fristet af de lovede muligheder og meldte sig til denne opgave. Skibet nåede frem til St. Thomas midt i orkantiden, og derfor måtte mandskabet arbejde dag og nat for at redde sig helskindet i land. Så døde ekspeditionens leder. Kjeld Jensen blev derefter den, som måtte holde sammen på den lille nybyggerkoloni. Lidt efter lidt blev den forøget med nogle engelske og hollandske plantere fra de omliggende øer.

Kjeld Jensen, der repræsenterede den danske evangelisk-lutheranske kirke, lovede religionsfrihed. Som betingelse forlangte han at alle respekterede de danske helligdage. I dag er der således over 150 trosretninger med ca. 300 kirker på øerne. Og samtlige danske helligdage er stadig at finde på de lokale kalendere sammen med enkelte andre religioners helligdage og amerikanske såvel som rent lokale mærkedage (som f.eks. Columbus Day, Emancipation Day og Transfer Day).

Planterne

Holger Foss, der i 1782 havde nedsat sig som prokurator i Nykøbing F., købte i 1785 Nebøllegaard ved Nørre Alslev af Ju-

Fort Christiansværn i Christiansted på St. Croix. Påbegyndt af franskmændene 1645 og fuldført af danskerne i 1749. Skilderhuset med Chr. VIII's monogram er af nyere dato.

stitsraad Ole Jensen Stampe, Skørriinge. Nebøllegaard blev tilbagesolgt i 1790, hvorefter Holger Foss købte Annekspræstegaarden i Nørre Alslev. Ved udskiftningen i 1795 blev den udflyttet til byens yderste marker og opbygget under navnet "Holgershaab". Holger Foss var gift to gange og fik i alt 9 børn.

Den ene af sønnerne Ole Stampe Foss, der blev født i 1789, begav sig omkring 1812 til St. Croix. Her var han en tid fuldmægtig hos Notarius Publicus Steen Bille, og blev derefter overretsprokurator og plantageejer. Han blev ret velhavende, men mistede sin formue ved slaveemancipationen (slavernes frigivelse) i 1848. Han endte som toldbetjent og døde i trange kår i 1865.

Ole Stampe Foss var blevet gift i 1822 og fik med den samme kone i alt 12 børn, nemlig 10 drenge og 2 piger. To af drengene blev plantere og to andre blev læger, medens en blev præst og en anden søfaren-de. Af de øvrige drenge var en blind og tre døde som børn. Den ene af pigerne var kortvarig gift og den anden forblev ugift.

Den yngste af Holger Foss' børn Johan August Foss blev født 1808 og var kun 9 år gammel da faderen døde. Han manglede lyst til at studere og tog derfor med en vestfarer til St. Croix, hvorfra han tog hyre med forskellige skibe. Senere fik han styrmandseksamen i København og foretog flere rejser til De vestindiske Øer.

Da Johan var blevet mæt af søen gik han i land på St. Croix, hvor han blev plantageforpagter og senere ejer af nogle lejligheder. Han blev gift med to søstre, der var mulatter og hvoraf den ene hed Elise. Johan gæstede familien i København og Norge i slutningen af 1840'erne. Han var den gang meget nedslået over de tab, han havde lidt ved slaveopstanden og den derpå følgende frigivelse af slaverne. Ved tilbagekomsten til St. Croix var hans (ene) kone død, og han døde selv i 1861.

Skolelærerne

Peter von Scholten, der var generalguvernør ved slaveriets ophævelse i 1848, begyndte i 1839 opførelsen af slaveskoler på

Den ene af Peter von Scholtens slaveskoler på St. Croix opført o. 1839. Bruges i dag af en ungdomsorganisation.

St. Croix (8), St. Thomas (5) og St. Jan (4). Hans kongstanke var at skabe grundlaget for en frigivelse af slaverne, men det viste sig at initiativet var for sent og det store slaveoprør kom i vejen for den demokratiske udvikling.

Skoletanken var selvfølgelig alligevel vigtig, selvom undervisningen var på et beskedent niveau. Man havde nemlig det særlige problem, at de hvide lærere, som den danske regering sendte ud, ofte ikke kunne tåle klimaet og ret hurtigt vendte hjem til Danmark. Man havde derfor fået den tanke at uddanne farvede som lærere.

Victor Cornelins var født i 1898 i Frederiksted på St. Croix. Faderen havde forladt familien og moderen var ene med tre børn. De var negre og boede meget fattigt. Victor havde gode evner, hvorfor han blev sendt til Danmark som 7-årig i 1905 sammen med en yngre pige ved navn Alberta.

Det var meningen, at de skulle have en læreruddannelse i Danmark for derefter at vende tilbage til Dansk Vestindien som undervisere. Kort efter ankomsten blev de

anvendt som staffage for en koloniudstilling i Tivoli, hvor Emma Gad paradoksalt nok var medarrangør. Også i de følgende år oplevede de den ubehagelige følelse at være ene sorte blandt lutter hvide mennesker. Alberta døde dog allerede som 17-årig af tuberkulose.

Efter en meget vanskelig periode – langt hjemmefra – fik Victor sin læreruddannelse. Men i mellemtiden var De vestindiske Øer blevet solgt til USA i 1917, og dermed var hele tankegangen bag hans udsendelse smuldret.

Victor Cornelins besluttede sig for at blive i Danmark. I 1919 blev han ansat ved Nakskov kommunale Skolevæsen, hvor han blev de næste 55 år og endte som viceskoleinspektør. Han var meget musikalsk og blev endvidere leder af Musikskolen. Efter et sygehusophold på Amtshospitalet i Nakskov etablerede han Det hvide kor bestående af det kvindelige personale. Det blev til hele fem kor ved landstedens sygehuse i hans levetid og yderligere et efter hans død i 1985.

Privatfoto af brødrene Frank og Victor Cornelins taget ved besøget i 1970. Nakskov Lokalhistoriske Arkiv.

I 1970 fik han lejlighed til at besøge sin fødeø, hvor han også genså sin lillebror Frank. Han havde været dansklærer på "Princess", men uden den uddannelse som Victor gennemgik. Det var dog et meget kortvarigt job, idet grundlaget også her blev revet væk ved salget af øerne i 1917. Nu var der ikke længere behov for at lære dansk. Frank Cornelins måtte derfor ernære sig ved skiftende arbejde som sygeplejer, bogholder, toldbetjent og politimand. På sine gamle dage boede Frank på alderdomshjemmet "Kingshill", der er indrettet i en anden af Peter von Scholtens skoler.

Afslutning

Artiklen giver ikke et udtømmende billede af Dansk Vestindien, men er et forsøg på at tegne et tværsnit af menneskeskæbner fra den 252 år lange kolonihistorie.

Danskerne var først og fremmest embedsmænd, som stod for slavehandlen og for eksporten samt for opretholdelse af ro og orden. Plantageejerne var i overvejende grad hollændere og englændere, medens arbejdsstyrken var afrikanere.

Efter salget i 1917 forsvandt De vestindiske Øer i vidt omfang ud af danskernes bevidsthed. Thorkild Hansen genvakte interessen i den brede befolkning ved udgivelsen af trilogien "Slavernes Kyst", "Slavernes Skibe" og "Slavernes Øer" i 1967-70. I 1987 kom spillefilmen "Peter von Scholten" med Ole Ernst, Etta Cameron og Karen-Lise Mynster i hovedrollerne. I 2003 viste fjernsynet julekalenderen "Nissernes Ø". Og året efter kom dokumentarserien "Slavernes slægt", som i 2008 blev fulgt op af Alex Frank Larsens bog af samme navn.

De vestindiske Øer har i adskillige år været et yndet ferieparadis for amerikanerne. Og nu er mange danske turister også blevet fascineret af dette fjerne rejsemål.

Anvendt litteratur:

Torben W. Langer (red) "Lademann" Leksikon, 1988.

Kenneth Bo Jørgensen "Turen går til Dansk Vestindien", 2006.

Per Eilstrup og Nils Eric Boesgaard "Fjernt fra Danmark", 1974.

Thorkild Hansen "Slavernes Øer", 1970.

F. C. A. Betz "En gammel lærers livserindringer", 1898.

Victor Cornelins "Fra St. Croix til Nakskov", 1977.

Frank V. Nielsen, der nu er pensioneret, har været ansat i Nørre Alslev Kommune i perioden 1970-2003. Han har været medlem af bestyrelsen i Lolland-Falsters Historiske Samfund i 13 år indtil 2007, dels som aktiv suppleant og dels som egentlig bestyrelsesmedlem. Har leveret flere artikler til årbogen siden 1996. Fotos til artiklen er taget af forfatteren i januar-februar 2007, bortset fra fotoet af brødrene Cornelins fra 1970.

Mediehøsten

– bibliografi over lokalhistoriske udgivelser om Lolland Falster-egnen i 2007

Af Henrik Steen Jensen,
Guldborgsund-bibliotekerne

I modsætning til de forrige år er årets høst ikke anført alfabetisk inden for forskellige medietyper, men derimod ordnet efter bibliotekernes klassifikationssystem "DK5". Det er vel de færreste, som vil have direkte udbytte af de anførte DK5-tal, men håbet er, at ordningen ikke desto mindre vil gøre bibliografien anderledes tilgængelig, idet udgivelser med lignende emner nu er grupperet sammen.

Som tidligere bygger gennemgangen primært på registreringer i *Dansk Lokalbibliografi: Storstrøms Amt* samt *Danbib*. Men efter ønske fra foreningens generalforsamling er bidraget i samråd med årbogens redaktør søgt beskåret ud fra et kriterium om lokalhistorisk relevans¹, og gengangere i form af nye udgaver er sorteret fra. Avisartikler og websider er på ny udeladt. Rettelser og oplysninger om forbigåede udgivelser modtages med tak på mailadressen hsje@guldborgsund.dk.

Det Gamle Trykkeri / Det Gamle Trykkeri & Palle Pedersen. Nakskov: Det Gamle Trykkeri. 23 sider: ill. (nogle i farver). På omslaget: 1. maj 1997-1. maj 2007.

DK5: 00.1 Emne: bogtrykkerier.

Polakkasernen: fra ruin til attraktion / Torsten Elsvor. I: Lokalhistorisk årsskrift, 4-11: ill.

DK5: 06.6 Emne: Museum Polakkasernen; Tågerup; museer. Om museum Polakkasernen, der er det eneste af sin art i hele Europa, og som fortæller om roepigerne og Polens historie op til i dag.

Man kan ikke føre solen bag lyset / Johannes Møllehave, Flemming Chr. Nielsen, Morten Bengtsson (foto). [Kbh.]: Bindslev: dk4 media. 285 sider: ill. i farver. På omslaget: Samtaler med ti biskopper. Baseret på en programrække sendt på dk4.

DK5: 26 Emne: biskopper; bygningshistorie; domkirker; tro; folkekirken; kristendom. Samtalebog mellem Johannes Møllehave og landets 10 biskopper, hvor der gives en beskrivelse af domkirkernes historie samt der tales om tro, kærlighed, skæbne og moral. Af indholdet: Kongedatteren i Maribo: Maribo Domkirke; Lidelsens problem: Steen Skovsgaard.

Lolland-Falsters Valgmenighed / Benedikte Knudsen. I: Stiftsbog for Lolland-Falsters stift, 55-62: ill.

DK5: 27.67 Lolland-Falster Emne: Lolland-Falsters Valgmenighed; Lolland-Falster; valgmenigheder; kirkehistorie.

Lollands Bank 1907-2007 / Søren Federspiel. [Nakskov]: Lollands Bank. 137 sider: ill. (nogle i farver). Med litteraturhenvisninger.

DK5: 33.221

Dagli'Brugsen i Gedser gennem 100 år / Liisa Grützmeier. I: Jul på Falster, 23: ill.

DK5: 33.431 Emne: Gedser og Omegns Forbrugsforening.

Grundtvig og det engang skoleholderløse sogn på Falster / Henning Nielsen. I: Menneskesyn i

skole- og arbejdsliv: Vartovbogen, 135-141: ill. Med litteraturhenvisninger.

DK5: 37.5 Emne: Grundtvig, N. F. S.; rytterskoler; brevveksling.

Fra elforsyning til kulturforsyning / Arne Skafte Jensen (red.). [Svinninge]: SEAS-NVE. 11 sider: ill. i farver. Udgivet i anledning af 100 året for den kommunale elforsyning og elværksbygningen i Nykøbing F. den 7. december 2007.

DK5: 37.86 Emne: Nykøbing Falster; Guldborgsund kommune; kulturhuse; elværker; teater; arkitektur.

Livet på Hjørtbjerg: mælkebøttebørn / Sonja Petersen, Sonja. I: Årsskrift / Lokalhistorisk Arkiv Stubbekøbing, 31-36: ill. Uddrag af Petersen, S. (2006). "Mælkebøttebørn".

DK5: 38.51 Emne: Petersen, Sonja, f. 1960; Hjørtbjerg (Karleby); anbringelse uden for hjemmet; anbragte børn; børnehjem; opvækstvilkår; 1970-1979. Form: erindringer.

De gamle huse: Frilandsmuseet i Maribo / John Erichsen, Louise Skak-Nielsen, Roberto Fortuna (foto), Leif Plith Lauritsen (ill.) m.fl. Maribo: Lolland-Falsters Stiftsmuseum. 128 sider: ill. i farver. Med resumé på engelsk. Med litteraturhenvisninger.

DK5: 39.06 Emne: Lolland-Falsters Stiftsmuseum, Frilandsmuseet; frilandsmuseer;

landbokultur; byggeskik; Lolland-Falster. I en præsentation af de 13 bygninger på Frilandsmuseet i Maribo beskrives byggeskikken i perioden fra slutningen af 1600-tallet til begyndelsen af 1900-tallet på landet på Lolland og Falster.

Havehuset fra Godsted / Leif "Salle" Nielsen. I: Årsskrift / Lolland-Falsters Stiftsmuseum, 9-10: ill.

DK5: 39.06 Om Frilandsmuseets genopførelse af røgterboligen Godstedvej 19, Engestofte Gods.

... og livet gik sin gang på gaarden / S.P. Jensen. I: Rødderne, 10-12. Uddrag af S.P. Jensen (u.å.). "Fars bog".

DK5: 39.43 Emne: landboere; Nakskov.

Hverdag og fest i den falsterske bondegård / Emil Hansen. I: Årsskrift / Lokalhistorisk Arkiv Stubbekøbing, 19-25: ill.

DK5: 39.43 Emne: Hansen, Emil; Falster; landliv; tjenestefolk; landbrug; gårde. Form: erindringer.

Mit liv / Osvald Hansen. I: Årsskrift / Lokalhistorisk Arkiv Stubbekøbing, 37-66: ill.

DK5: 39.43 Emne: Hansen, Osvald, f. 1917; landliv; Horbelev. Form: erindringer.

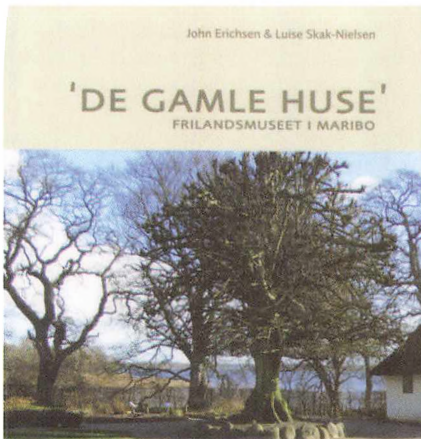
Dåben: den første fest / Birgit Schytt & Anne Elmer. I: Årbog / Lolland-Falsters Historiske Samfund, 49-64: ill. Med litteraturhenvisninger.

DK5: 39.5 Emne: Guldborgsund Museum; Lolland-Falster; dåbskjoler; dåbsdragter; dåb; historie; dåbskikke. Guldborgsund Museums' samling af dåbskjoler.

Kulturlandskaber under lup: Turistguide til udvalgte spor af den dansk-tyske historie i Lübeck og Østholsten / Bereich Archäologie und Denkmalpflege, Lübeck; Sydsjællands Museum & Lolland-Falsters Stiftsmuseum. Lübeck: Verlag Schmidt-Römhild.

DK5: 44.4 Østholsten

Femø: hvor himlen kysser jorden / Outback (red.) & Claus Gress (ill.). [Femø]: Femø Be-

boerforening. 19 sider: ill. i farver.
DK5: 46.4 Femø

Vore landsbyer: Grænge Mølleby & Grænge.
Bind 2 [film (dvd)]. Toreby Sogns lokalhistoriske Forening.
DK5: 46.4 Grænge

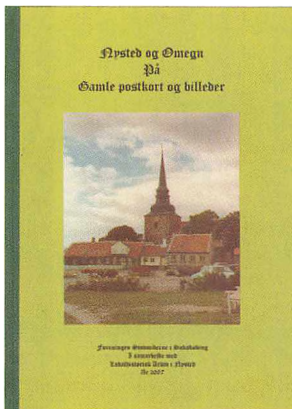
Sydsjælland, Møn og Lolland-Falster: guidebog til cykeloplevelser / Jens Erik Larsen & Poul Seerup; Compukort (cykelkort), Kort- og Matrikelstyrelsen (cykelkort); Fonden Fyntour (rutekort); Kraks Forlag (bykort); Cees van Roeden (ill.); Fonden Fyntour (ill.), VisitDenmark (ill.), Østdansk Turisme (ill.). [Kbh.]: Dansk Cyklist Forbund; [Odense]; Fonden Fyntour; [Kbh.]: VisitDenmark. 82 sider: ill. i farver + 1 cykelrutekort.

DK5: 46.4 Lolland-Falster Emne: cykelruter; cykelveje; cykelferie; seværdigheder; Sydsjælland; Møn; Lolland-Falster; Lolland; Falster.

Årsskrift / Lokalhistorisk Forening for Nordfalster. [Nørre Alslev]: Lokalhistorisk Forening for Nordfalster. Fortsættelse af: Årsskrift (Lokalhistorisk Forening, Nørre-Alslev Kommune).
DK5: 46.4 Nordfalster

"Ejegod" ved Nykøbing, gården, der forsvandt / Jørgen Brøndegaard. I: Jul på Falster, 56-59: ill.

DK5: 46.4 Nykøbing Falster Emne: Ejegod (gård); Nykøbing Falster.

Nysted og omegn på gamle postkort og billeder / Bent Jensen (red.) og Erik Petersen (red.). [Sakskøbing]: Foreningen Forskergruppen Støvmidterne & Lokalhistorisk Arkiv i Nysted. 101 sider: alle ill.
DK5: 46.4 Nysted

Nørre Grimmelstrup by / Ejner Jensen. I: Årsskrift / Lokalhistorisk Forening for Nordfalster, 38-55: ill.
DK5: 46.4 Nørre Grimmelstrup Emne: Nørre Grimmelstrup; historie.

Elysium: en gård på Nordfalster / Bi Skaarup. I: Årbog / Lolland-Falsters Historiske Samfund, 82-89: ill.
DK5: 46.4 Nørre Vedby Emne: Nørre Vedby; Elysium; Falster; gårdhistorie.

Historiske beretninger / Bent Jensen (red.) & Erik Petersen (red.). [Sakskøbing]: Foreningen Forskergruppen Støvmidterne. 112 sider: ill.
DK5: 46.4 Sakskøbing Indhold: Forord; Mordbrand i Tårs; Englandskrigen 1801-1807; Sakskøbing 1920-1937; Møjbølle Møbelfabrik; Bryggerier i Sakskøbing; Den hardenbergske familiefred; Den hardenbergske familiefred set i bakspejlet.

Kulturlandschaften unter der Lupe: Ein Reise-führer zu ausgewählten Spuren deutsch-dänischer Geschichte auf Seeland, Lolland, Falster und Møn / Bereich Archäologie und Denkmalpflege, Lübeck; Sydsjællands Museum & Lolland-Falsters Stiftsmuseum. Lübeck: Verlag Schmidt-Römhild.
DK5: 46.4 Sjælland

Lidt om beboerne i Skovhuse i det tyvende århundrede / Valdemar Hugge. I: Årsskrift / Lokalhistorisk Forening for Nordfalster, 61-76: ill.
DK5: 46.4 Skovhuse Emne: Skovhuse; historie; 1900-1999. Form: erindringer.

Fra det gamle Stubbekøbing / Hans Sejersholt. I: Årsskrift / Lokalhistorisk Arkiv Stubbekøbing, 5-18: ill. Tidligere trykt i Stubbekøbing Socialdemokrat.
DK5: 46.4 Stubbekøbing Emne: Stubbekøbing.

Her blev højttalerens opfinder født: Danmarks dejligste havnebyer / Bent Lyman. I: Bådnyt (402), 52-55: ill.

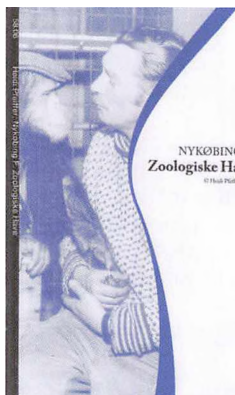
DK5: 46.4 Stubbekøbing Emne: Benzon, Lorentz Jakob, f.1790; Benzon, E.C., f. 1825; Jensen, Peter Laurits; Olsen, Bjørn; Olsen, Peter Bjørn; Olsen Yacht; Stubbekøbing Motorcykel- og Radiomuseum; Falster; Stubbekøbing; havne; sejlads; lystsejlads. Havnebyen Stubbekøbing.

Min farmors hus: barndomserindringer fra besøg i Stubbekøbing / Jytte Klüver-Jensen. I: Årsskrift / Lokalhistorisk Arkiv Stubbekøbing, 26-30: ill.

DK5: 46.4 Stubbekøbing Emne: Stubbekøbing. Form: erindringer.

Tingstedet: Landsbybilleder / Flemming Mülthel Olsen. I: Jul på Falster, 72-73: ill.

DK5: 46.4 Tingsted Emne: Tingsted; retspleje. Med 12 s/h fotografier fra Tingsted ca. 1920-1950.

Nykøbing F. Zoologiske Have / Heidi Pfeffer. [S.l.]: [Heidi Pfeffer], 33 sider: ill.

DK5: 58.06 I anledning af havens 75 års jubilæum. Indhold: En ganske særlig gave 1933-1940; Krisetider og kaninfarm 1940-1947; Efter krigen 1947-1956; En ny æra i haven 1957-1970; Nye tider 1970-2000; Fra menageri til moderne zoologiske haver; Nykøbing Falster Zoo 2000- ; Dyreetik; Nykøbing F. Zoo for fremtiden.

Industri, industri: 25 stk. dansk kulturarv / Inge Adriansen m.fl. [Kbh.]: Gad. 207 sider: ill. (nogle i farver).

DK5: 60.96 Emne: kulturarv; industri; industrihistorie; industrikultur; historie; Danmark. Fortællinger om 25 danske industrimonumentter fra perioden 1840-1970, der repræsenterer karakteristiske brancher og mangfoldigheden i industriens lokaliseringer og organisationsformer. Af indholdet: Roesukkerfabrikken "Lolland".

Perlestikkerbogen, pestepidemien i Nakskov 1619-20 og pestens paradigme / Rasmus Rosengaard. I: Årbog / Lolland-Falsters Historiske Samfund, 5-48: ill.

DK5: 61.612 Emne: Nakskov; pest; den sorte død; historie; 1600-1609; 1620-1619.

Elektricitetsudstilling vakte opsigt i 1907 / Kaj Dreijer. Jul på Falster, 10-11: ill.

DK5: 62.309 Emne: Nykøbing Falster; Industribygningen; Automobil- cycle- elektricitets- og motorudstilling, 1900-1909.

100 år: Installationsfirmaet A. Melgaard: 1907-2007. Nykøbing F.: Installationsfirmaet A. Melgaard. 19 sider: ill. i farver.

DK5: 62.315

Beskeden grundlægger / Kaj Dreijer. I: Jul på Falster, 6-9: ill.

DK5: 62.315 Emne: Melgaard, Anton; A. Melgaard, firma; elektrikere.

Plads til de gode traditioner: A. Melgaard / Claus Lind. I: Jul på Falster, 3: ill.

DK5: 62.315 Emne: A. Melgaard (virksomhed).

Hercules på Valnæs / Arne Larsen. I: Årsskrift / Lokalhistorisk Forening for Nordfalster, 56-59: ill.

DK5: 62.629 Emne: militærfly; transportfly; Hercules (fly); historie; Vaalse. Hvordan et Hercules fly i 1978 strandede på flyvepladsen ved Vaalse.

Topografisk analyse af befæstningsanlæg fra 1150 til 1400 i det sydøstlige Danmark / Lars Søgård Sørensen. [Århus]: Aarhus Universi-

tet, Institut for Antropologi, arkæologi & lingvistik, Afdeling for Middelalder- og Renæssancearkæologi. 86 bl.: kort. Med litteraturhenvisninger. (§ 37 speciale, Kandidatuddannelsen, 1996 - studieordningen, Vintereksamen 2006-07).

DK5: 62.65 Emne: Sydsjælland; Møn; Falster; Lolland; fæstningsanlæg.

Vagns patent / Erik Hansen. I: Årsskrift / Lokalhistorisk Forening for Nordfalster, 87-91: ill.

DK5: 63.33 Emne: landbrugsredskaber; historie; opfindelser; patenter; korntransport. Hvordan Vagn Christensen i 1952 fik ideen til en håndskovlvogn til transport af korn, som senere blev patenteret.

Danmarks største privatbane: et 40 års minde over roebanerne / Ole Jensen. I: Jernbanen (6), 26-29: ill.

DK5: 63.34 Emne: Lolland; privatbaner; jernbaner; roetransport; transport; sukkerroer; 1900-1999. Fokus på roebanerne på Lolland.

Hvad graveren fortalte / Erik Holm, interview med Tommy Jørgensen. I: Stiftsbog for Lolland-Falsters stift, 48-50: ill.

DK5: 63.513 Emne: Horbelev Kirke; Horbelev; folkekirken; arbejdsforhold; gravere; kirkegårde.

Smagen af Danmark: Mad i Norden / Claus Meyer & Pia Britton (foto). [Kbh.]: Aschehoug. 231 sider: ill. i farver.

DK5: 64.1 Emne: Norden; Danmark; egnsretter; madkultur. Form: kokebøger; opskrifter. Bygger på DR1's nordiske mad- og rejseprogram: Smag på Danmark - med Meyer. Af indholdet: Mine somre i Smålandshavet: Lolland, Falster, Fejø og Lilleø.

Køgt sild / Poul "Barber" Nielsen. I: Årsskrift / Lokalhistorisk Forening for Nordfalster, 77. Emne: falstringe; madkultur.

DK5: 64.109

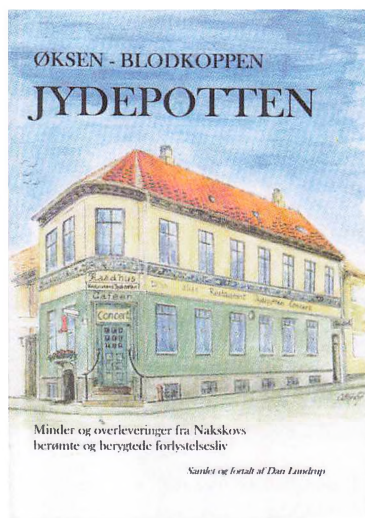
Eskilstrup Købmandsgård og Hotel / Ketty Lykke Jensen. I: Jul på Falster, 25-27: ill.

DK5: 64.9 Emne: Eskilstrup Hotel; Eskil-

strup Købmandsgård; Eskilstrup; hoteller; købmandsgårde.

Øksen, Blodkoppen, Jydepotten: minder og overleveringer fra Nakskovs berømte og berygtede forlystelsesliv / Dan Lundrup & Ole Benny Helvig (ill.). [Nakskov]: Det Gamle Trykkeri. 63 sider: ill.

DK5: 64.9 Emne: Nakskov; cafeer; forsamlingshuse; gæstgiverier; hoteller; højskolehjem; kroer; pubber; restaurationer; værtshuse.

Jernbanen Rødby - Nysted: da fremtiden stod for døren eller da Errindlev ikke fik sin jernbane / Aksel Poulsen. I: Lokalhistorisk årsskrift, 12-18: ill. Med litteraturhenvisninger og internetadresser.

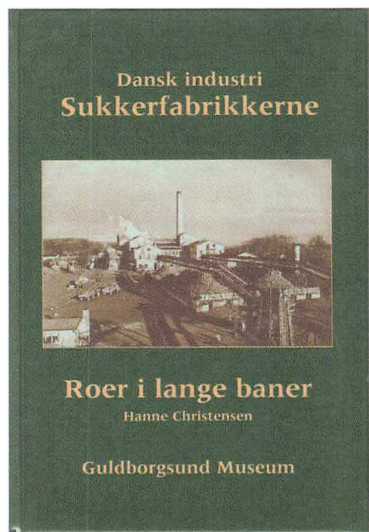
DK5: 65.841 Emne: Rødby; Nysted; jernbaner; historie; jernbanehistorie. Jernbanestrækningen blev aldrig til noget på grund af økonomi og manglende trafikunderlag.

Kaffegrosserens private Fugleflugtslinie: for 50 år siden / Anne-Marie Helligren Larsen. I: Lokalhistorisk årsskrift, 19-25: ill.

DK5: 65.909 Emne: Danmark; Tyskland; Rødby; Heiligenhafen; færgefart; historie; færger. Om Børge Kruses forsøg på at åbne en færgeforbindelse mellem Rødby og Heiligenhafen på Femern.

En katastrofe, som lyn fra en klar himmel / Hans Chr. Bentsen. I: Lokalhistorisk årsskrift, 26-30: ill.

DK5: 65.98 Emne: Østersøen; forlis; skibe; sejlskibe; skoleskibe; Niobe (skoleskib). Om sejlskoleskibet "Niobes" forlis i Femern Bælt den 26. juli 1932, hvor 109 tyske søfolk omkom.

Dansk industri: sukkerfabrikkerne: roer i lange baner / Hanne Christensen; Liselotte Mygh (red.) & Kurt Nordahl (red.). [Nykøbing F.]: Guldborgsund Museum. 190 sider: ill. (nogle i farver). Med litteraturhenvisninger. (Nr. 26 i Kulturmindeforeningens og Guldborgsund Museums fælles årbog).

DK5: 66.82 Emne: sukkerroer; sukker; sukkerindustri; sukkerfabrikker; historie; industrikultur; Falster; Lolland; Fyn; Danmark. Om sukkerroeindustriens etablering og historie i Danmark, lokalt på Lolland, Falster og Fyn. Gennemgang af de fysiske industrianlæg og deres betydning for kulturarven.

Højbygaard Sukkerfabrik: Nationalt industriminde 2007 / Hanne Christensen. I: Årsskrift / Lolland-Falsters Stiftsmuseum, 20-23: ill. Med litteraturhenvisninger.

DK5: 66.82

En bryggerihistorie fra Syd Falster / Poul Sørensen. I: Jul på Falster, 39-43: ill.

DK5: 66.84 Emne: Marrebæk Bryggeri; bryggerier; 1900-1999.

Lidt om Marrebæk Bryggeri / Poul Sørensen. Hvidovre: Poul Sørensen. 37 blade: ill.

DK5: 66.84 Emne: Marrebæk; Falster; bryggerier; historie; 1900-1999.

Nysted Savværk / Julie Fryd Johansen. I: Årbog / Lolland-Falsters Historiske Samfund, 90-99: ill.

DK5: 67.4 Emne: Nysted Savværk; Nysted; Lolland-Falster; savværker; historie.

Min barndom og ungdom på Lolland / Henrik Hasemann Lindhardt. I: Lokalhistorisk årsskrift, 31-35: ill.

DK5: 68.6 Emne: Lindhardt, Henrik Hasemann; Lolland; skomagerhåndværk. Om at være i lære som skomager i perioden 1925-30.

Kridtpiben, apostlen og Stubbekøbing / Mads Fægteborg. I: Stiftsbog for Lolland-Falsters stift, 114-123: ill.

DK5: 68.9 Emne: Egede, Hans; Christian Pibemager; Aasiaat; Grønland; Stubbekøbing; piber; kridtpiber; historie. I forbindelse med udgravninger ved de gamle kolonbygninger i Aasiaat i Grønland blev rester af en kridtpibe fra Stubbekøbing fundet, formentlig fremstillet af Christian Pibemager i 1700-tallet. Importen af kridtpiber fra Stubbekøbing kan evt. være formidlet gennem præsten og missionæren Hans Egede, der efter årene i Grønland levede i Stubbekøbing fra 1750 til 1758.

Hesten sparkede asfalten i stykker og forsvandt i et stort hull!: Ejendommeligt begivenhed i Rødbyhavn i nat som følge af en vandrørsprængning. I: Lokalhistorisk årsskrift, 37. Uddrag af Tidende for Nakskov, Maribo og Rødby, den 13. februar 1937.

DK5: 69.84

Eksempler: kunst, kultur i Storstrøms Amt: videodokumentation 1989-2006 / Gunner Møller Pedersen (red.) & Kim Henningsen (red.). [S.l.]:

[s.n.]. 2 dvd-videoer. På dvd-etiketterne: Dvd A: eksempler, og: Dvd B: lys over Lolland.

DK5 70.96

Askø kirke / Tage Elkjær Petersen; Claudia og Peter Thage Wyss. Århus: Vitage. 15 sider: ill. i farver.

DK5: 71.864 Askø

Landsbykataloget: Kulturmiljøer i Lolland Kommune: landsbyer & herregårde / Julie Fryd Johansen, Lolland Falsters Stiftsmuseum. [Maribo]: Lolland Kommune. 3+2+246 sider + 2 bilag: ill.. Med litteraturhenvisninger.

DK5: 71.9564 Lolland Oversigt over landsbyer og herregårde som kulturmiljøer bestilt af Lolland Kommune som del af projektet "Mulighedernes Lolland".

En drøm begynder at blive til virkelighed. I: Lokalhistorisk årsskrift, 36. Uddrag af Rødby Haandværker- og Industriforenings Forhandlingsprotokol.

DK5: 71.965 Emne: Rødbyhavn; 1900-1909. Om etableringen af en havn syd for Rødby.

Om Landsbykataloget / Julie Fryd Johansen. I: Årsskrift / Lolland-Falsters Stiftsmuseum, 33-36: ill.

DK5: 71.97 Om Stiftsmuseets brug af specielt "Digitalt atlas over kulturmiljøer i Danmark" i arbejdet med beskrivelsen af Lolland Kommunes landsbyer og herregårde.

Om konserveringen af ni middelalderlige korbue-krucifikser fra Lolland-Falsters Stiftsmuseum / Anne-Marie Christensen. I: Stiftsbog for Lolland-Falsters stift, 86-92: ill.

DK5: 76.5 Emne: Lolland-Falsters Stiftsmuseum; Danmark; Lolland-Falster; middelalderen; krucifikser; træskærerkunst; konservering; 1300-1399. Restaurering af krucifikser fra kirkerne i Hillested, Holeby, Horbelev, Horreby, Karleby, Musse, Nr. Ørslev, Skovlænge og Torslunde.

Eventyret om Danny & The Royal Strings / Jes Thorbjørn Petersen. I: Jul på Falster, 76-87: ill. Med litteraturhenvisninger.

DK5: 78.9064:5 Emne: Danny & The Royal Strings; Danmark; musik; rock.

Historien om Thoreby Sogns Gymnastikforening stiftet den 29. januar 1907: Udgivet i anledning af foreningens 100 års jubilæum / John Pedersen. Toreby: TSG. 39 s.: ill.

DK5: 79.506 Emne: Toreby; 1900-1999; 2000-2009; gymnastikforeninger. Indhold: Foreningens start; Perioden 1940-1955; Perioden 1955-1970; Perioden 1970-1980; Perioden 1980-1990; Perioden 1991-2006; Atletik; Badminton; Dilettant; Håndbold; Volley; Og til slut.

Fodbold dengang / Niels Thal Jensen. I: Jul på Falster, 60-63: ill.

DK5: 79.71 Emne: Thal Jensen, Niels; fodbold; Nykøbing Falster; 1950-1959.

En fortælling fra Nykøbing Slot. I: Jul på Falster, 95-98: ill.

DK5: 86 Emne: Nykøbing Falster; Nykøbing Slot. Form: dansk skønlitteratur. Novellen bygger på kilden "Ota's alt i en bog".

Kirken den er et gammelt hus / Karen Løkkegaard Poulsen. I: Stiftsbog for Lolland-Falsters stift, 77-85: ill.

DK5: 91.15 Emne: kirker; borge; formidling; historieformidling; arkæologi; middelalderen; kirkearkæologi; Lolland-Falster. I forbindelse med amtsligt formidlingsprojekt af tre borge i Storstrøms Amt: Bønnet Slot og Gjetsør Gård (Svinehave Voldsted) på Falster og Ravnsborg på Lolland, besøgte forfatteren de middelalderlige kirker i de pågældende sogne - og understreger vigtigheden af at disse kirker bevarer deres nutidige funktion.

Hamburgbopladsen ved Krogsbølle / Brian Westen. I: Årsskrift / Lolland-Falsters Stiftsmuseum, 30-32: ill.

DK5: 91.151

Torebygravene: to rige lollandske jernaldergrave / Bo Gyldenkærne. I: Årbog / Lolland-Falsters Historiske Samfund, 65-77: ill. Med litteraturhenvisninger.

DK5: 91.155 Emne: Lolland-Falster; Toreby; arkæologi; jernalderen; gravpladser.

Fra Rom til Hoby / Leif Plith Lauritsen. I: Årsskrift / Lolland-Falsters Stiftsmuseum, 16-19: ill.

DK5: 91.2 Om romernes nederlag til germanerne år 9 e.Kr. (Publius Quinctilius Varus' versus Arminius (kaldet Hermann)), om Silius' felttog år 14 e.Kr. med begravelsen af de faldne samt Hobymandens erhvervelse af Hoby-bægrene.

Konservering af Gurrebytavlen for åbent tæppe: et velbesøgt konserveringsværksted, oprettet midt i Nationalmuseets udstilling: Danmarks Middelalder og Renæssance, gav i godt fire måneder af 2006 Nationalmuseets gæster mulighed for at følge konserveringsarbejdet og få en dialog om teknologien anvendt på altertavlen fra Gurreby Kirke på Lolland / Lis Sejr Eriksen. I: Stiftsbog for Lolland-Falsters Stift, 106-113: ill. Med litteraturhenvisninger.

DK5: 96.1 Emne: Nationalmuseet; konservering; altertavler; træ; polykrom skulptur; formidling.

En usynlig borg forfalder / Leif Plith Lauritsen. I: Årsskrift / Lolland-Falsters Stiftsmuseum, 26-29: ill.

DK5: 96.15 Borgø; Refshaleprojekt. Opsummering af fire års undersøgelser.

Genklang af middelalderen i Nakskov / Anne-Lotte Sjørup Mathiesen. I: Årsskrift / Lolland-Falsters Stiftsmuseum, 6-8: ill.

DK5: 96.15 Om udgravning Kattesundet 10 i Nakskov.

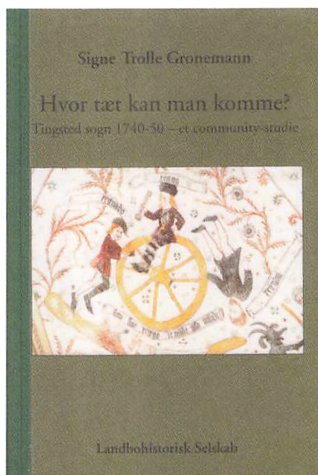
Jagten på borgen i Vesterborg / Erik Mandrup Poulsen. I: Årsskrift / Lolland-Falsters Stiftsmuseum, 13-14: ill. Med litteraturhenvisninger.

DK5: 96.15 Om udgravninger og stedfæstelse af Vesterborg.

Jagten på Vesterborg / Erik Mandrup-Poulsen & Leif Plith Lauritsen. I: Årbog / Lolland-Falsters Historiske Samfund, 78-81: ill. Med litteraturhenvisninger.

DK5: 96.15 Emne: Lolland-Falster; Vesterborg; befæstningsanlæg; borganlæg;

arkæologi; middelalderarkæologi. Resultatet af en prøvegravning efter borgen Vesterborg ved landsbyen Vesterborg.

Hvor tæt kan man komme?: Tingsted sogn 1740-50: et community-studie / Signe Trolle Gronemann. Auning: Landbohøistorsk Selskab. 171 sider. Med resumé på engelsk. Med litteraturhenvisninger. (Landbohøistorsk Selskabs studierie; Speciale, Københavns Universitet).

DK5: 96.3 Emne: Tingsted; 1740-1749; landboliv.

I lys og mørke: Saksjøbing 1938-1948 / Bo Christiansen, Bent Jensen & Erik Petersen. [Saksjøbing]: Foreningen Forskergruppen Støvmidterne: Lokalhøistorsk Arkiv Saksjøbing. 82 sider: ill. Med litteraturhenvisninger.

DK5: 96.71

1934 og til? / Benny Ahlburg. I: Jul på Falster, 46-53: ill.

DK5: 99.4 Ahlburg, Benny Emne: Ahlburg, Benny; Sdr. Ørslev; Falster.

Kjøbmandsgården i slotsgade: erindringer fra en driftig by / Hans Henrik Brydensholt. I: Jul på Falster, 88-94: ill. Med litteraturhenvisninger.

DK5: 99.4 Brydensholt, Hans Henrik Emne: Brydensholt, Hans Henrik; Nykøbing Falster.

Mindeord over Herdis Buch / Lokalhistorisk Arkiv & Lokalhistorisk Forening for Nordfalster. I: Årsskrift / Lokalhistorisk Forening for Nordfalster, 60: ill.

DK5: 99.4 Buch Herdis

Fra parcellist til Folketingsformand: Jul på Falsters blå bog / Erik Berth. I: Jul på Falster, 70-71: ill.

DK5: 99.4 Claussen, Rasmus Emne: Claussen Rasmus; Claussen, Sophus; Lolland-Falsters Folketidende. Med fotografisk gengivelse af forsiden af Folketidendes første nummer, 1. oktober 1873.

Skurk og bankrøver / Preben Dabelsteen. I: Jul på Falster, 13-22: ill.

DK5: 99.4 Dabelsten, Preben Emne: Dabelsten, Preben; journalistik; sportsjournalistik.

Johan Arndt Dyssels besøg på Ærø i 1763 / Johan Arndt Dyssel; [ved] Jørn Ørnstrup. I: Marstal Søfartsmuseum, 4-16: ill.

DK5: 99.4 Dyssel, Johan Arndt Emne: Dyssel, Johan Arndt; Ærø; Marstal; sejlads; 1760-1769. Den sønderjyske præst, magister Johan Arndt Dyssel beskriver i dagbogsform i i bogen "Forsøg til Indenlands Reise" en rejse til Als, Ærø, Langeland og Lolland med hjemrejse med en Marstaljagt der skulle til Åbenrå.

Ved arkivleder Niels Frost's død / Erik Bøgelund & Erik Hansen. I: Årsskrift / Lokalhistorisk Forening for Nordfalster, 7-8: ill.

DK5: 99.4 Frost Niels Emne: nekrologer.

Erindringer af Helene Hansen / fortalt til Ketty Lykke Nielsen. [S.l.]: Eget forlag. 61 sider: ill.

DK5: 99.4 Hansen, Helene Emne: Sørup. Form: erindringer; barndomsindringer.

Her er mit liv i ord og billeder: Knud Harwits' erindringer / fortalt til Ketty Lykke Nielsen. [S.l.]: Eget forlag. 133 sider: ill. i farver.

DK5: 99.4 Harwits, Knud

Sådan gik mit liv / Claus Munk. I: Årsskrift / Lokalhistorisk Forening for Nordfalster, 9-37: ill.

DK5: 99.4 Munk, Claus Emne: Munk, Claus; Gundslev. Form: erindringer; barndomsindringer. Claus Munk, født 1913, og hans opvækst i Gundslev præstegård.

Brudstykker af min mosaik / Rita Naabye. Søllested: Skovlænge. 202 sider: ill.

DK5: 99.4 Naabye, Rita Emne: Naabye, Rita; 1900-1999. Form: erindringer. Rita Naabyes (f. 1924) erindringer fra barndomslivet i Nakskov i 1930'erne, rejsen mod storbyen og det senere voksenliv i Lyngby. Der berettes om kendte og ukendte mennesker og historiske såvel som dagligdags begivenheder.

Harry Mælkemand og andet godfolk / Knud Olsen & Thomas Alkjær (kort). Søllested: Skovlænge. 175 sider: ill.

DK5: 99.4 Olsen, Knud, f. 1939

Erindringer fra Nordfalster / Frederik Petersen. Jul på Falster, 30-32. Uddrag af Petersen, F.(1957). "30 aar blandt venner: erindringer fra Nørre Alslev".

DK5: 99.4 Petersen, Frederik Emne: Petersen, Frederik; Nørre Alslev Gæstgivergård. Om teater og bemærkelsesværdige gæster på hotellet i Nørre Alslev.

Memoirer / Bent Christian Rasmussen Plange. I: Årsskrift / Lokalhistorisk Arkiv Stubbekøbing, 67-73: ill.

DK5: 99.4 Plange, Bent Christian Rasmussen Emne: Plange, Bent Christian Rasmussen; Stubbekøbing. Form: erindringer. Søn af fabrikant C.C. Rasmussen (f. 1874). Erindringer fra Stubbekøbing, skrevet i 1954.

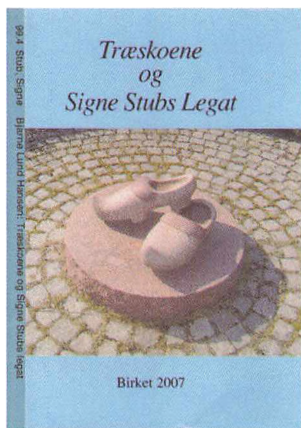
Grev Rabens dagbog: hverdagsliv i et adeligt miljø i 1700-tallet / Jens Henrik Koudal. Odense: Syddansk Universitetsforlag. 318 sider: ill. (nogle i farver). Med litteraturhenvisninger. (Folkemindesamlingens kulturstudier; bind 10).

DK5: 99.4 Raben, Otto Ludvig Emne: Raben, Otto Ludvig; adel; herregårde; dagligliv; godsere; historie; 1700-1799. Form: biografier. Gennem citater fra adelsmandens Otto Ludvig Rabens (1730-1791)

livsjournal fortælles om hans færden ved hoffet i København, turen til Paris ved Ludvig XV's hof og om godsdriften på Ålholm.

A.C. Rasmussen: møllebygger, tømmermester, fabrikant / Karin Suhr Rasmussen. I: Årsskrift / Lokalhistorisk Arkiv Stubbekøbing, 74-79: ill.

DK5: 99.4 Rasmussen, Anders Christian f. 1809 Emne: Rasmussen, Anders Christian; Stubbekøbing. Form: erindringer.

Træskoene og Signe Stubs legat / Bjarne Lund Hansen. [Torrige L.]: Bestyrelsen for Signe Stubs Legat: i samarbejde med menighedsrådet ved Birket Kirke. 18 sider: ill. Med litteraturhenvisninger.

DK5: 99.4 Stub, Signe Emne: Birket; legater; 1800-1899; 1900-1999.

Barndomsminder fra Horreby: 1943-1948 / Ingrid Thorsen. I: Jul på Falster, 33-36: ill.

DK5: 99.4 Thorsen, Ingrid Emne: Thorsen, Ingrid; Horreby.

En Krag-slægt fra Falster / Ketty Lykke Jensen. [Eskilstrup]: [Ketty Lykke Jensen]. 171 sider: ill.

DK5: 99.9 Krag

En Sværke-slægt fra Falster / Ketty Lykke Jensen. Eskilstrup: Ketty Lykke Jensen. 216 sider.

DK5: 99.9 Sværke

Mine bedsteforældre: Heinrich & Emilie (Pedersen) Stoltenberg / Jette Stoltenberg. I: Rødderne, 2-9: ill.

99.94 Stoltenberg Emne: Emilie Elisabeth Pedersen (1892-1965); Søren Heinrich Stoltenberg (1889-1971); Nykøbing F.

Noter

- 1 Ud fra en betragtning om at 'nyhed i dag er historie i morgen', har det ikke været nogen helt simpel opgave. I Ordbog over det danske sprog henviser opslagene 'Lokal-historie' og 'Lokal-historiker' til 'Lokal-forskning' og 'Lokal-forsker'. Og sidstnævnte forklares som "person der gransker en egns historie og forhold, lokal-historiker". Så spørgsmålet er, om eksempelvis en VVM-undersøgelse af Rødsand er lokalhistorie? En granskning af en egns forhold er det jo, men historie? Som kilde til beskrivelse af Rødsand anno 2007 er den glimrende; ligesom den også fortæller en del om fx synet på naturen anno 2007, men sigtet kan næppe kaldes historisk. I denne udgave af Mediehøsten er sådanne udgivelser ikke medtaget.

Årsberetning 2008

Til årsmødet 22. april 2009 på Ebsens hotel, Maribo

Af Ole A. Munksgaard

Traditionen tro var der indkaldt til årsmøde i april måned. Årsmødet i 2008 var denne gang henlagt til Ebsens Hotel i Maribo, og aftenen indledtes med et billedforedrag ved Samfundets næstformand, Palle Sørensen, som fortalte om og viste billeder af de i perioden 1928-53 11 af Samfundet rejste mindesten. Foredraget var bl.a. et forsøg på at gøre opmærksom på vores nye og udbyggede hjemmeside, hvor længere historier om mindestenene og billeder af disse nu er at finde. Det blev efter foredraget fra medlemside påpeget, at det er vigtigt at bevare disse mindesten for eftertiden.

Da det obligatoriske kaffebord var afholdt gik generalforsamlingen i gang under ledelse af tidligere formand Arne Heyn. Formandens beretning og årsregnskabet for 2007 blev kommenteret af de deltagende medlemmer for derefter at blive godkendt.

Gennem 2008 har Samfundet været arrangør af to ture til henholdsvis til Småland og Øland med base i Kalmar og besøg i bl.a. byerne Borgholm, Vimmerby og Kosta samt til Borgø ved Maribo, hvor deltagerne så Refshaleborgens imponerende voldanlæg og blev informeret om de sidste års udgravninger. Desuden er der afholdt en temadag om svenskerne på Lolland med særlig henblik på Nakskov 1658-59; et arrangement, der dog i skrivende stund endnu ikke er afholdt. Tilslutningen til arrangementerne har ikke mindst, hvad angår endagsarrangementerne, alt i alt været tilfredsstillende, men der tegner sig desværre efterhånden et billede af, at interessen for "den store tur" er mere og mere vigende, og at det muligvis kan være vanskeligt at ramme medlemmernes interesse. Dette viste sig bl.a. ved turen til Sverige, hvor "kun" 25 personer deltog. Denne til-

syneladende faldende interesse skal sandsynligvis ses i sammenhæng med, at der i området - parallelt med Samfundet - arrangeres utallige ture af andre foreninger. Det er derfor i bestyrelsen blevet besluttet, at der i 2009 ikke afholdes en større tur.

I forbindelse med en styrkelse af mangfoldigheden og bredden i afholdelsen af arrangementer, foredrag og ture m.m. er der indledt indledende samtaler med det kommende museum for Lolland-Falster (Stiftsmuseet og Guldborgsund Museum) samt Kulturmindeforeningen i Nykøbing om et samarbejde til alle deltageres interesse og fordele.

Hvad angår årets økonomi kan det oplyses, at primært en flot og velredigeret årbog er medvirkende til, at Samfundets økonomi er stabil, og dét på trods af, at årbogen desværre udkom så sent, at den ikke kunne indgå i julehandelen. Denne økonomiske stabilitet ønsker bestyrelsen at fastholde gennem de kommende år med henblik på en markering af Samfundets 100 års jubilæum i 2012, idet et sådant jubilæum bør markeres på behørig vis. I denne forbindelse er der nedsat et mindre jubilæumsudvalg, der med henblik på udgivelsen af jubilæumsårbogen er modtagelig for gode ideer til indholdet.

Afslutningsvis vil jeg gerne konkludere, at Samfundet har haft et godt år. Medlemstallet er fortsat acceptabelt, vi har en sund økonomi og vores arrangementer og årbogen modtages og omtales fortsat på bedste vis af medlemmerne, dagspressen samt andre historiske tidsskrifter. Derfor skal der her rettes en stor tak til de øvrige bestyrelsesmedlemmer for deres store og frivillige indsats for Samfundet.

Lolland-Falsters Historiske Samfund

Oprettet 27. juni 1912

ÆRESMEDLEMMER

Fhv.skoleinspekt. Arne Heyn, Nykøbing F.

BESTYRELSEN

Formand: Ole A. Munksgaard, Mågevej 8,
Langø, 4900 Nakskov, tlf. 54 94 81 43.
oam@c.dk

Næstformand: Palle Sørensen, Skolevej
1, Frejlev, 4892 Kettinge, tlf. 54 87 36 40.
Skolevej1@mail.tele.dk

Sekretær: Bjarne A. Madsen, Storemose-
vej 109, 4944 Fejøl, tlf. 54 71 31 00
bam@km.dk

Ina Antonsen, Nykøbingvej 65, Nørre
Kirkeby, 4863 Eskilstrup, tlf. 54 43 64 28.
inboge@mail.tele.dk

Hans Christian Bendtsen, Klørvænget 3,
4970 Rødby, tlf. 54 60 15 14.

Heidi Pfeffer, Peter Freuchensvej 21E st1,
4800 Nykøbing F., tlf. 54 82 80 35.
heidipfeffer@mail.dk

Kim Hansen, Vestensborg Allé 57,
4800 Nykøbing F., tlf. 54 82 35 33.
kimh@tdcadsl.dk

Kasserer og suppleant
Elisabeth Schjerning, Lupinvej 64,
4873 Væggerløse, tlf. 54 13 63 53.
erik.schjerning@mail.dk

Suppleant
Ove H. Nielsen, Nørregade 8A,
4930 Maribo, tlf. 54 75 82 50
Ove.nielsen@mknet.dk

Revisorer

Henning Bjørn, Degneallé 14,
4990 Sakskøbing.
Bent Munk Hansen, Sønderhøj 20,
4871 Horbelev

Revisorsuppleant

Edel Kristoffersen, Ravnsborgvej 1,
4943 Torrig L
Fritz Jensen, Sundvænget 3 A,
4800 Nykøbing F.

Redaktionsudvalg

Heidi Pfeffer, Ole Munksgaard,
Bjarne A. Madsen og Kim Hansen.

Arrangementsudvalg

Ole Munksgaard, Palle Sørensen,
Ina Antonsen, Hans Chr. Bentsen og
Kim Hansen.

PR-udvalg

Hans Christian Bentsen, Ina Antonsen
og Heidi Pfeffer.

Tilsyn med mindesten

Palle Sørensen og Kim Hansen.

*Repræsentantskabet for Institutionen
Statsminister C. D. F. Reventlows Minde*
Ina Antonsen.

*Bestyrelsen for Lolland-Falsters
Stiftsmuseum*
Ole Munksgaard.

Se også Lolland-Falsters Historiske Samfunds hjemmeside:

www.lollandfalstershistorie.dk

Love for Lolland-Falsters historiske Samfund

§ 1.

Samfundets formål er at vække og fremme den historiske interesse ved at værne om Lolland-Falsters historiske minder og synliggøre landsdelens historie. Samfundets hjemsted er Mariibo.

§ 2.

Formålet søges opnået gennem udgivelse af en årbog og andre historiske publikationer samt, for så vidt de økonomiske midler er til stede, ved afholdelse af offentlige møder med foredrag rundt i landsdelen, udflugter m.v. Endvidere er det et formål at søge rejst og vedligeholdt mindsten over historiske personer og steder. Samfundet ønsker et samarbejde med lokalhistoriske arkiver og museer og ønsker om muligt at støtte lokalhistoriske aktiviteter på Lolland-Falster.

§ 3.

Kontingentet fastsættes på generalforsamlingen. Alle medlemmer modtager gratis samfundets årbog mod betaling af forsendelsesomkostninger.

§ 4.

Samfundets bestyrelse består af 7 medlemmer, hvoraf 4 vælges i lige årstal og 3 i ulige årstal. Bestyrelsesmedlemmerne vælges ved simpelt flertal for 2 år ad gangen. Desuden vælges 2 bestyrelsessuppleanter, hvoraf 1 afgår hvert år. Der vælges ligeledes 2 revisorer samt 2 revisorsuppleanter, hvoraf halvdelen afgår skiftevis hvert år. Bestyrelsen konstituerer sig efter hver generalforsamling med formand, næstformand, kasserer og sekretær, og disse udgør samfundets forretningsudvalg. Bestyrelsen vælger en redaktør af årbogen i eller uden for sin midte. Kasseren kan ligeledes vælges i eller uden for bestyrelsens midte. Bestyrelsen nedsætter udvalg til at arbejde med samfundets aktiviteter, således redaktionen af årbogen, arrangementer, medlemshvervning

med mere. Bestyrelsen kan om nødvendigt vælge interesserede medlemmer til udvalgene.

§ 5.

Generalforsamlingen indkaldes via meddelelse gennem dagspressen eller ved direkte indbydelse, hvilket sker mindst 14 dage før generalforsamlingens afholdelse. Forslag, der ønskes behandlet på generalforsamlingen, skal være formanden (bestyrelsen) i hænde mindst 1 uge før generalforsamlingen.

Den årlige generalforsamling afholdes i april måned. På denne aflægger bestyrelsen (formanden) sin beretning om samfundets aktiviteter i det forløbne regnskabsår, der løber fra 1. april til 31. marts samt kassereren fremlægger det reviderede regnskab. Endvidere afholdes valg af bestyrelsesmedlemmer, bestyrelsesuppleanter, revisorer og revisorsuppleanter. På generalforsamlingen fremlægges en orientering om samfundets kommende aktiviteter, som udsendes til medlemmerne.

Ekstraordinær generalforsamling kan indkaldes, når bestyrelsen finder grund til dette. En ekstraordinær generalforsamling skal indkaldes, når mindst 25 medlemmer skriftlig kræver dette, således at den ekstraordinære generalforsamling afholdes senest 1 måned efter at kravet er rejst.

Alle afgørelser på generalforsamlingen træffes ved simpelt stemmeflertal. Vedtagelse af ændringer af lovene og om samfundets opløsning skal dog finde sted på 2 umiddelbart på hinanden følgende generalforsamlinger. Tidsrummet mellem de 2 generalforsamlinger skal være mindst 14 dage og bekendtgørelse om generalforsamlingerne skal sendes til medlemmerne. Ved beslutning om samfundets opløsning bestemmer den siddende generalforsamling, hvad der skal ske med de midler, som samfundet måtte være i besiddelse af.

Lovene således vedtaget på generalforsamlingerne den 13. maj og den 2. juni 1986, den 22. april 1993 og senest den 20. april 2004 og den 12. april 2005.

Person- og stednavneregister

- A**
Abed 11
Adamshøj 105
Ahm, August 48
Albuen 116ff.
Anchersen, prokurator 25
Andersen, Nicolai 44ff.
Arminge 11, 103ff.
- B**
Barfod, Anna Tang 89
Barfod, Christiane 103
Barfod, Else 103
Barfod, Frederik 108ff.
Barfod, Magnus 103
Barfod, Theofil 99
Barfod, Georg 104
Barfoed, Else Cathrine Dorothea 87
Bengtson, Ole 69
Bergsted, lieutenant 48
Bernstorff, C. G. 113
Berthelsen, Claudia 98
Bertram, Dorthe 87
Bille, Eske 80
Bille, Steen 126
Branderslev 12
Bremerholm 72
Bremerstvold 15
Baadesgaard 87
Baagøe, Herman 97
- C**
Caspersdatter, Inger 44
Christian IV 72ff.
Christian VII 112
Christiansdatter, Karen 49
Christiansminde 60
Christianssæde 33
Christophersen, Christopher 43ff.
Clausen, madam 48
Clausen, Rasmus 48
Cornelins, Frank 128
Cornelins, Victor 127ff.
- D**
Dahlman, C. J. 115
Danmark 23ff., 60, 117
Danqvart, færgemand 40
de Cornicks, løjtnant 116
Diderichsen, Diderich 48
Dodt, Franz Martin 117
Dorph, provst 48
Dyrendal, Hans Olsen 35ff.
Dyrendal, Ole Hansen 36
Døllefjælde 12
- E**
Enehøje 117, 122
Engberg, Jørgen 79
- Engelsborg 71ff.
Engestofte 12
Eriksen, Jørm 21
- F**
Falck, Herman 81
Falster 8, 59ff.
Fejøl 116
Foss, Holger 125ff.
Foss, Johan August 126
Frandsen, Jørgen 69, 76ff.
Frederik III 125
Frederik VI 112
Frederiksdal 9, 40, 87
Frederiksen, Erhard 8
Frederiksen, Johan Ditlev 8
Frederiksted 127
Fredsholm 15
Frejlev 29
Frijsenfelt 20
Fugl, apotekersvend 48
Fuglse 12
Fyn 36, 40, 62
Fynboe, Hans 24
Færgelandet 23ff.
- G**
Gad, Emma 127
Gammelgaard 87
Gedser 20
Gedsergaard 20
Gerringe 11
Glahn, Henrik 95
Graff, Morten 33
Grav, Morten 24
Grimsted 40
Grubbe, Jørgen 72
Græshave 9ff.
Guinea 124
Guldborgsund 8, 20, ff.
Gørlev 8
Gøtsche, Laura 104
Gøtsche, Marie 104
- H**
Hansdatter, Anne Susanne 44
Hansdatter, Birthe Sophia 36, 40
Hansdatter, Christiane Louise 44
Hansen, Anders Peter Koch 23
Hansen, Carl Friderich 49
Hansen, Caroline 106
Hansen, Frederik 75
Hansen, Hans Nicolaj 40
Hansen, Heinrich 29
Hansen, Jens 49
Hansen, Marius 69ff.
Hansen, Nikoline 103
Hansen, Peder 36, 48
Hansen, Sine 108

Hansen, Thomas	48
Hauberg, Peter	75
Heerdegen, madam	101, 104
Henrichsen, Christian	45
Herritslev	12
Hjelm	12
Hjølby	11
Hoby	8ff.
Holeby	41
Holleby	25
Holm, Andreas	9, 17
Horslunde	8ff.
Højbygaard	11
Højreby	11

I	
Ingemann, J. F.	32

J	
Jackson, Francis	113
Jacobsdatter, Carolina Cecilia Tolle	48
Jacobsen, Jørgen Christian	48
Jensen, Henrik Steen	129
Jensen, Johan	36
Jensen, Kjeld	124ff.
Jensen, Michel	43ff.
Jensen, Ole	5
Jensen, Svend	11
Jeppesen, Anders	88
Jomfruøerne	124
Just, Jacobine	48
Jørgens, Elisabeth	43
Jørgensdatter, Anne Margrethe Linau	45, 48
Jørgensdatter, Jørgine	48
Jørgensdatter, Karen Linau	45
Jørgensen, Hartvig	25
Jørgensen, Povl	5

K	
Kalundborg	41ff.
Kappel	10
Karleby	11
Kattegat	117
Kiel	113ff.
Knuthenborg	12, 36
Koch, Per	112
Kong Hans	69, 83
Kraghave	32
Krummedige, Henrik	83
Kuld, Lars	24
Kærstrup	12, 15
København	25, 72, 83, 87, 106, 113ff., 124

L	
La Cour, Anne	103
Ladegaard	87
Langebros	24
Langlands Bælt	115
Larsen, Knud	70
Larsen, Lars Peter	45ff.
Lehm, Bernth	48
Lidsø	12
Lille Løjtofte	87
Linau, Jørgen Hendrik	45ff.
Linau, Karen	45ff.

Linau, Nicoline	48
Lolland	6ff., 59, 116
Lolland-Falster	5ff., 32, 40, 63
Lousen, Andreas	??
Lundegaarde	11
Lungholm	12
Luttermann, barber	24
Lübeck	72
Lyø	62
Lønby	88
Lønby	87ff.
Lønby, Adolf	105
Lønby, Anne Katrine	87
Lønby, Diderich Bech	87ff.
Lønby, Katrine	89
Lønby, Marie	89
Lønby, Martine	89
Lønby, Poulina Sofie	89
Lønby, Theodora	87ff.

M	
Madsen, Christen	34
Majbølle	9ff.
Maribo	11ff., 25
Mariebjerg	9, 12, 17
Mellemlandet	41
Messmann, Herman	81
Midtolland	25
Mogensen, Othilie	106
Mortensen, Valentin	37
Munkeby	15
Munksgaard, Ole A.	13'
Müller, Henriette	'
Møller, John	'
Møller, madam	'
Møller, Marie	'
Møller, Poul	'
Møller, Sine	'
Møn	'
Mørk, Hans Pedersen	'

N	
Nakskov	9ff., 2'
Nakskov Fjord	
Nakskov Ladegaard	
Nebøllegaard	
Nelson, Horatio	
Nicolaisdatter, Anna Maria	
Nicolaisdatter, Karen	
Nicolaisen, Anna Susanna	
Nicolaisen, Hans Christian	
Nielsen, Frank V.	
Nielsen, Frederik	
Nielsen, Lars	
Nielsen, Lise	
Nobel, Axelline	
Nobel, Christian	
Nordlunde	
Nr. Gyldenbjerg	
Ny Kirstineberg	
Nykøbing Falster	
Nysted	
Nøbbet	
Nøbbellegaard	
Nørre Alslev	

Sid
Sjæ
Skov
Skør
Skaar
Slot
Smed
Snedks
Soesma
St. Muss
Stampe, (C
Stensø
Stokkemar
Storebælt
Stubbekøbi
Sydlolland
Søholt

O

Odense	36ff.
Olesdatter, Anna	37
Olsen, Hans	25ff.
Olsen, Morten	36ff.
Olsen, Ottavia	99
Onsevig	116
Oreby	12
Orupgaard	20
Ottesen, Ove	21

P

Pandebjerg	20
Parker, Hyde	113
Paul, zar	113
Pedersen, Ib	36
Pedersen, Jens	24
Peymann, H. E.	114
Pok, Ib Pedersen	36
Pontoppidan, Elisabeth	99
Poulsen, Erik Mandrup	70
Priergaard, Amalie	103, 105
Priergaard, Frederikke	87ff.
Priergaard, Peter Trolle	87, 103
Priorskov	21

R

Raben, Frederik	35, 38
Resle	20
Riddersborg	87
Rosenfalk, Bine	105
Rosenkrantz, Palle	73
Rostock	72
Rødby Fjord	12
Rødby Færge	15
Råge Sund	116

S

Saint Croix	124ff.
Saint John	124
Saint Thomas	124ff.
Sakskøbing	12ff.
Saltvig	11
Sandberg, Povel	49
Sandsøgaard	14
Sandsøgaard, T. Ørsløv	20
Sandstenius, Hulda	99
Sandstrand	31
Sandstrand, H. Blænge	11
Sandstrand, H. Blænge	126
Sandstrand, H. Blænge 10ff.	59
Sandstrand, H. Blænge 10ff.	117, 122
Sandstrand, H. Blænge 10ff.	48
Sandstrand, H. Blænge 10ff.	60
Sandstrand, H. Blænge 10ff.	12
Sandstrand, H. Blænge 10ff.	15
Sandstrand, H. Blænge 10ff.	126
Sandstrand, H. Blænge 10ff.	41
Sandstrand, H. Blænge 10ff.	9ff.
Sandstrand, H. Blænge 10ff.	115
Sandstrand, H. Blænge 10ff.	20
Sandstrand, H. Blænge 10ff.	41
Sandstrand, H. Blænge 10ff.	11
Sandstrand, H. Blænge 10ff.	12ff.

Søllestedgaard	87
Sønderborg	69, 80ff.
Sørup	36

T

Tesdorpf, Edward	19
Theisen, madam	48
Thilke, Thomasigne	46
Thilke, Vilhelm Gotfred	46
Thomsen, godsejer	105
Tietgen, C. F.	8ff.
Tofte, Jørgen Christopher	48
Tolle, Jørgen Christian Jacobsen	45
Top, Peder Hansen	37, 48
Torp, fru	89
Torp, kæmner	89
Torrig	5, 11
Truelsen, Andrea	105
Truelsen, Anna Marie	105
Taagerup	11, 15
Taars Færggaard	117
Taars Vig	116ff.

U

Ullerslev	11
-----------	----

V

Valnæs	20
Vejlø	117, 122
Vennerslund	20
Vester Ulslev	12
Vesterborg	9ff.
Vestindien	112, 117
Vestlolland	9, 16
Vigsnæs	12
Vilhelmshøj	11
Vindeby	10
Vintersborg	87
von Scholten, Peter	126ff.
Våbensted	12

W

Wallør, Axelline	102
Walther, Mathias	48
Wulff, Christian	116

Z

Zahle, Natalie	87, 89, 108ff.
Zielsen, Laura	89

Ø

Ørbygaard	11
Øster Karleby	20
Østergaard, C.	88
Østergaard, Elise	88
Østersøen	115, 117

Hansen, Thomas	48
Hauberg, Peter	75
Heerdegen, madam	101, 104
Henrichsen, Christian	45
Herritslev	12
Hjelm	12
Hoby	11
Holeby	8ff.
Holleby	41
Holm, Andreas	25
Horslunde	9, 17
Højbygaard	8ff.
Højreby	11

I	
Ingemann, J. F.	32

J	
Jackson, Francis	113
Jacobsdatter, Carolina Cecilia Tolle	48
Jacobsen, Jørgen Christian	48
Jensen, Henrik Steen	129
Jensen, Johan	36
Jensen, Kjeld	124ff.
Jensen, Michel	43ff.
Jensen, Ole	5
Jensen, Svend	11
Jeppesen, Anders	88
Jomfruøerne	124
Just, Jacobine	48
Jørgens, Elisabeth	43
Jørgensdatter, Anne Margrethe Linau	45, 48
Jørgensdatter, Jørgine	48
Jørgensdatter, Karen Linau	45
Jørgensen, Hartvig	25
Jørgensen, Povl	5

K	
Kalundborg	41ff.
Kappel	10
Karleby	11
Kattegat	117
Kiel	113ff.
Knuthenborg	12, 36
Koch, Per	112
Kong Hans	69, 83
Kraghave	32
Krummedige, Henrik	83
Kuld, Lars	24
Kærstrup	12, 15
København	25, 72, 83, 87, 106, 113ff., 124

L	
La Cour, Anne	103
Ladegaard	87
Langebros	24
Langlands Bælt	115
Larsen, Knud	70
Larsen, Lars Peter	45ff.
Lehm, Bernth	48
Lidsø	12
Lille Løjtofte	87
Linau, Jørgen Hendrik	45ff.
Linau, Karen	45ff.

Linau, Nicoline	48
Lolland	6ff., 59, 116
Lolland-Falster	5ff., 32, 40, 63
Lousen, Andreas	??
Lundegaarde	11
Lungholm	12
Luttermann, barber	24
Lübeck	72
Lyø	62
Lønborg	88
Lønborg, Adolf	87ff.
Lønborg, Anne Katrine	105
Lønborg, Diderich Bech	87
Lønborg, Katrine	87ff.
Lønborg, Marie	89
Lønborg, Martine	89
Lønborg, Poulina Sofie	89
Lønborg, Theodora	87ff.

M	
Madsen, Christen	34
Majbølle	9ff.
Maribo	11ff., 25
Mariebjerg	9, 12, 17
Mellemlandet	41
Messmann, Herman	81
Midtjylland	25
Mogensen, Othilie	106
Mortensen, Valentin	37
Munkeby	15
Munksgaard, Ole A.	139
Müller, Henriette	99
Møller, John	105
Møller, madam	48
Møller, Marie	99
Møller, Poul	48
Møller, Sine	99
Møn	16, 36
Mørk, Hans Pedersen	24

N	
Nakskov	9ff., 23ff., 87ff., 127
Nakskov Fjord	69ff., 116ff.
Nakskov Ladegaard	13
Nebøllegaard	125ff.
Nelson, Horatio	113
Nicolaisdatter, Anna Maria	40
Nicolaisdatter, Karen	45ff.
Nicolaisen, Anna Susanna	48
Nicolaisen, Hans Christian	44ff.
Nielsen, Frank V.	124
Nielsen, Frederik	33
Nielsen, Lars	44
Nielsen, Lise	99
Nobel, Axelline	109
Nobel, Christian	97, 102
Nordlunde	11
Nr. Gyldenbjerg	11
Ny Kirstineberg	20ff.
Nykøbing Falster	8, 15, 19, 32, 87ff., 125
Nysted	20
Nøbbet	21, 60
Nøbøllegaard	8
Nørre Alslev	60, 124ff.

O			
Odense	36ff.	Søllestedgaard	87
Olesdatter, Anna	37	Sønderborg	69, 80ff.
Olsen, Hans	25ff.	Sørup	36
Olsen, Morten	36ff.	T	
Olsen, Ottavia	99	Tesdorpf, Edward	19
Onsevig	116	Theisen, madam	48
Oreby	12	Thilke, Thomasigne	46
Orupgaard	20	Thilke, Vilhelm Gotfred	46
Ottesen, Ove	21	Thomsen, godsejer	105
P		Tietgen, C. F.	8ff.
Pandebjerg	20	Tofte, Jørgen Christopher	48
Parker, Hyde	113	Tolle, Jørgen Christian Jacobsen	45
Paul, zar	113	Top, Peder Hansen	37, 48
Pedersen, Ib	36	Torp, fru	89
Pedersen, Jens	24	Torp, kæmmer	89
Peymann, H. E.	114	Torrig	5, 11
Pok, Ib Pedersen	36	Truelsen, Andrea	105
Pontoppidan, Elisabeth	99	Truelsen, Anna Marie	105
Poulsen, Erik Mandrup	70	Taagerup	11, 15
Priergaard, Amalie	103, 105	Taars Færgegaard	117
Priergaard, Frederikke	87ff.	Taars Vig	116ff.
Priergaard, Peter Trolle	87, 103	U	
Priorskov	21	Ullerslev	11
R		V	
Raben, Frederik	35, 38	Valnæs	20
Resle	20	Vejlø	117, 122
Riddersborg	87	Vennerslund	20
Rosenfalk, Bine	105	Vester Ulslev	12
Rosenkrantz, Palle	73	Vesterborg	9ff.
Rostock	72	Vestindien	112, 117
Rødby Fjord	12	Vestlolland	9, 16
Rødby Færge	15	Vigsnæs	12
Rågå Sund	116	Vilhelmshøj	11
S		Vindeby	10
Saint Croix	124ff.	Vintersborg	87
Saint John	124	von Scholten, Peter	126ff.
Saint Thomas	124ff.	Våbensted	12
Sakskøbing	12ff.	W	
Saltvig	11	Wallør, Axelline	102
Sandberg, Povel	49	Walther, Mathias	48
Saunsøgaard	14	Wulff, Christian	116
Sdr. Ørslev	20	Z	
Sidenius, Hulda	99	Zahle, Natalie	87, 89, 108ff.
Sjælland	31	Ziersen, Laura	89
Skovlænge	11	Ø	
Skørtinge 10ff.	126	Ørbygaard	11
Skaarup, Bi	59	Øster Karleby	20
Slotø 69ff.	117, 122	Østergaard, C.	88
Smed, Niels Lund	48	Østergaard, Elise	88
Snedks, Signe	60	Østersøen	115, 117
Soesmarke	12		
St. Musse	15		
Stamppe, Ole Jensen	126		
Stensø	41		
Stokkemarke	9ff.		
Storebælt	115		
Stubbekøbing	20		
Stubbelandet	41		
Sydjylland	11		
Søholt	12ff.		

